

UDK 811.16+821.16.09(05)

ISSN 0350-6894

SLAVISTIČNA REVIJA

ČASOPIS ZA JEZIKOSLOVJE IN LITERARNE VEDE
JOURNAL FOR LINGUISTICS AND LITERARY STUDIES

ZBORNİK SLOVENSKIH PRISPEVKOV ZA XII. MEDNARODNI
SLAVISTIČNI KONGRES V KRAKOVU 1998

SLOVENE CONTRIBUTIONS TO THE XIIth INTERNATIONAL
CONGRESS OF SLAVISTS IN KRAKOW 1998

SRL 1998
1-2

IZDAJA – ISSUED BY: SLAVISTIČNO DRUŠTVO SLOVENIJE

SRL	LETNIK 46	ŠT. 1-2	STR. 1-152	LJUBLJANA	JAN.–JUN. 1998
-----	-----------	------------	------------	-----------	----------------

91191

UDK 811.16+821.16.09(05)

ISSN 0350-6894

SLAVISTIČNA REVIJA

ČASOPIS ZA JEZIKOSLOVJE IN LITERARNE VEDE
JOURNAL FOR LINGUISTICS AND LITERARY STUDIES

ZBORNİK SLOVENSКИH PRISPEVKOV ZA XII. MEDNARODNI
SLAVISTIČNI KONGRES V KRAKOVU 1998

SLOVENE CONTRIBUTIONS TO THE XIIth INTERNATIONAL
CONGRESS OF SLAVISTS IN KRAKOW 1998

SRL 1998
1-2

IZDAJA – ISSUED BY: SLAVISTIČNO DRUŠTVO SLOVENIJE

 SRL	LETNIK 46	ŠT. 1-2	STR. 1-152	LJUBLJANA	JAN.–JUN. 1998
---	-----------	------------	------------	-----------	----------------

SPF203142

SLAVISTIČNA REVija

ČASOPIS ZA JEZIKOSLOVJE IN LITERARNE VEDE
JOURNAL FOR LINGUISTICS AND LITERARY STUDIES

ŽBORNIK SLOVENSKEGA PRISTEVKA ZA XII. MEDNARODNI
SLAVISTIČNI KONGRES V KRAKOVU 1998

CONTRIBUTIONS TO THE XIIth INTERNATIONAL
CONGRESS OF SLAVISTS IN KRAKOV 1998

Uredniški odbor–Editorial Board: Varja Cvetko Orešnik, Aleksandra Derganc, Miran Hladnik, Marko Juvan, Tomo Korošec (odgovorni urednik–Executive Editor), Irena Orel, Vladimir Osolnik, Aleksander Skaza (glavni urednik za literarne vede–Editor in Chief for Literary Sciences), Ada Vidovič Muha (glavna urednica za jezikoslovje–Editor in Chief for Linguistics).

Tehnični urednik–Technical Editor: Vojko Gorjanc.

Časopisni svet–Advisory Council: France Bernik, Zoltan Jan, Janko Kos, Jože Pogačnik, Jože Toporišič, Franc Zadravec.

Naslov uredništva–Address: Slavistična revija, Aškerčeva 2/II, 1000 Ljubljana, Slovenija.

Žiroračun pri Slavističnem društvu Slovenije: 50100-678-45265 (za SR). Naročnina velja do odpovedi. Odpovedi le ob koncu leta. Cena letnika za posameznike 4.000 SIT, za člane Slavističnega društva Slovenije 3.000 SIT, za študente 2.000 SIT, za inštitucije in knjigarne 6.000 SIT. – Price of yearly subscription for foreign countries 38 USA \$.

Natisnil–Printed by: PLANPRINT, d. o. o., Ljubljana. **Naklada–Circulation:** 1200 izvodov – 1200 copies.

ISSN 0350-6894

Po mnenju Ministrstva za znanost in tehnologijo (415-12/92, 24. 4. 1992) šteje Slavistična revija med proizvode, za katere se plačuje 5-odstotni davek od prometa.

VSEBINA

JEZIKOSLOVJE

Alenka ŠIVIC-DULAR, Kontrakcija v slovanskih jezikih	5
Aleksandra DERGANČ, Nekateri paraleli v razvoju dvojine v slovenščini in lužiški srbščini	45
Majda MERŠE, Vrste glagolskega dejanja v delih slovenskih protestantskih piscev 16. stoletja in tuje prevodne predloge	55
Rada COSSUTTA, Romanski vplivi v govorih slovenske Istre	73
France NOVAK, Samostalniška večpomenskost v knjižni slovenščini 16. stoletja glede na prevodne zglede	83
Ada VIDOVIČ MUHA, Družbeno-politični vidiki normativnosti v slovanskih jezikih	95

LITERARNA VEDA

Miran HLADNIK, Ideja slovanstva v slovenski zgodovinski povesti	117
Miran ŠTUHEC, Motivno-tematska raven pripovedne proze slovenskih izseljencev v Avstraliji (Razvojni premiki)	133
Miha JAVORNIK, Internet – začetek novega ali ponavljanje znanega? (Kaj pri tem počne Mihail Bahtin?) .	141

CONTENTS

LINGUISTICS

Alenka ŠIVIC-DULAR, Contraction in the Slavic Languages	5
Aleksandra DERGANČ, Some Parallels in the Development of Dual in Slovene and Sorbian	45
Majda MERŠE, Aktionsart in the 16th c. Slovene Protestant Writers' Works and Their Foreign Originals ..	55
Rada COSSUTTA, The Romance Influence on the Dialects of Slovene Istria	73
France NOVAK, The Polysemy of Nouns in the 16th c. Literary Language with Respect to the Original Texts	83
Ada VIDOVIČ MUHA, The Socio-Political Aspects of Normativity in the Slavic Languages	95

LITERARY STUDIES

Miran HLADNIK, The Idea of Slavdom in the Slovene Historical Novel	117
Miran ŠTUHEC, The Motif-Thematic Level of Narrative Prose by Slovene Emigrants in Australia (Developmental Shifts)	133
Miha JAVORNIK, Internet – The Beginning of the New or a Reprise of the Old? (What Does Bakhtin Have to Do with All of This?)	141

KONTRAKCIJA V SLOVANSKIH JEZIKIH (V kontekstu poznopraslovanskega akcentskega pravila)

V članku se s tipološkega in arealnega vidka analizira jslov. gradivo, ki vsebuje kontrakcijske glasovne sklope. Avtorica ugotavlja, da južnoslovansko gradivo izkazuje praktično vse kontrakcijske kategorije, omogoča pa tudi sklep, da je bila kontrakcija prozodično pogojena.

The article analyzes SSL material containing contracted sound clusters from both a typological and an areal point of view. The author demonstrates that SSL material attests virtually all contractional categories, as well as leads us to conclude that contraction was prosodically conditioned.

0.0 Kot je dobro znano, je kontrakcija (=skrčitev, dalje: KO) jezikovni pojav, ki zadeva poseben (tipičen) razvoj glasovnih sklopov (dalje: KOs), sestavljenih iz levega (=V₁) in desnega (=V₂) kontrahenda z medglasnim j¹ in praviloma razvitih v kontrakt (=skrček) $\bar{V}_2$ po shemi $V_1+j+V_2 \rightarrow \bar{V}_2$. Slov. KO uvrščamo med predzgodovinske (tj. ppsl. ali psl. narečne)² jezikovne procese tako po kontraktih (oz. njihovi vključitvi v mehkostno korelacijo) kot tudi po vzrokih, ki jih prepoznavamo kot (razvojni) impulz za njeno pojavitev. To potrjuje tudi arealni vidik: po uveljavljenem pojmovanju je KO zajela zslov. govore (z dvema centroma, tj. češkim na jugu in polab.-pomor. na severozahodu) in zahodni del jslov. (tj. sln. in hrv.) govorov. Žarišče KO se glede na historično stanje postavlja v č. govore,³ nato pa naj bi

¹V tem članku iz tehničnih razlogov praviloma zapisujem psl. *j* z *j*, razen če je iz vsebinskih razlogov treba poudariti njegovo psl. naravo tudi v zapisu.

²Glede tega, da je KO predzgodovinski pojav, so mnenja enotna, glede natančnejše datacije pa absolutnega soglasja ni, vendar pa jo vsi postavljajo v relativno isti časovni pas, npr. ok. leta 900 (Trávníček: 67), 9.–11. st. (Marvan 1979: 2), 10. st. (Pauliny 1963: 89), 10.–11. st. (Marvan 1973: 1; Krajčovič 1974: 159), pred 12. st. (tj. pred preglasom $K'a \rightarrow K'e$, npr. **stojati* → *státi*; Gebauer I, 563), »koncem psl. obdobja« (Komárek 1973: 15), »w czasach przedhistorycznych polszczyzny« (GHJP 54). Razlika v absolutni dataciji je razumljiva, saj gre za predzgodovinsko obdobje slov. jezikov in so vse lahko samo posredne (tj. mnenja se opirajo samo na relativno kronologijo pojavov). Najverjetneje pa je tudi sam proces potekal: (a) v časovnem pasu, tj. s širjenjem s primarnih položajev (kjer je bil fonetično pogojen) na sekundarne (kjer so začeli delovati sistemski morfonološki dejavniki, tj. analogija), in (b) ni hkrati zajel vseh govorov, kar se vidi tudi iz tega, da se ne odraža enako niti v vseh govorih, ki so se nahajali v neposredni bližini domnevnega žarišča (npr. zslš. in vslš. govore naj bi KO zajela skupaj z drugimi zslov. jeziki tik pred odpadom polglasnikov in denazalizacijo, srednjesh. pa kasneje in nedosledno; Krajčovič 1988: 23–25), ali pa celo postopoma (Bernštejn 1968: 29: KO naj bi nastopila najprej v č., kasneje v slš. in sln., nato pa še v štok. govorih srb./hrv. jezika).

³V tem prispevku uporabljam samo delovna pojma žarišče in obrobje in ne kot – zaradi števila zajetih KO kategorij – Marvan (Marvan 1979, 25 d.: 165–167) štiri: focus (tj. č. in morda zslš.), central area (gluž., jpolj., vslš., zsln., deloma srb./hrv.), periphery (dluž., spolj., srednjesh., velik del srb./hrv. (posebno štok.), del sln. narečij), transperiphery (mak., bolg., ukr.). Ta delitev je navidez ustrezna, vendar pa premalo upošteva razvojno dinamiko jslov. govorov in ne vsebuje diahrone projekcije v lingvistično sliko KO. Prav tako ne pojasnjuje zadovoljivo nedoslednosti v njenem poteku v neposredni

pojav na vse strani upadal in dobival lastnosti jezikovnega obrobja, tako da so njegov skrajni rob današnji ukr., bolg. in mak. govori. Ta sklep se zdi primerno izhodišče za razpravo: iz upada jezikovnega pojava v prostoru (ali pa vice versa iz njegove intenzifikacije) je mogoče sklepati tudi o njegovem poteku in prek tega o vzrokih zanj, zato bom izhajala iz njega. Pri tem je treba upoštevati, da je v naravi jezikovnega obrobja (če to ni hkrati tudi jezikovna meja, ampak samo ločnica v realizaciji istega jezikovnega pojava v sorodnih govorih) ne samo to, da se v njem določena realizacija kakega jezikovnega pojava neha/ugasne, ampak tudi to, da je ta posrednik (transmitor) realizacije jezikovnega pojava izza jezikovnega obrobja. To torej pomeni, da se prek jezikovnega obrobja lahko prenašajo tudi takšne jezikovne spremembe, ki (po načelu, da je starejše to, kar je izrinjeno, in mlajše to, kar izrinjeno nadomesti) navadno fonetično pogojen jezikovni razvoj vrnejo na tipološko starejšo stopnjo. Vendar pa slednje ni samo lastnost jezikovnega obrobja, ampak že jezikovnega sistema kot takšnega. Pojasnjuje pa nam tudi vtis, ki se oblikuje ob študiju jezikovnih podsistemov vseh vrst, da jezikovni razvoj poteka hkrati progresivno (tj. napredujoče) in regresivno (tj. nazadujoče) oz. da je tisto, kar vidimo kot jezikovni razvojni rezultat (na glasovni in oblikoslovni ravni), posledica razmerja med progresivnim (ki izhaja s fonetične ravnine) in regulativnim (ki izhaja z oblikoslovne ravnine), kar seveda ni nova ugotovitev. Upoštevajoč vse povedano in izhajajoč iz kombinirane tipološke in arealne analize KOs, je treba ločiti več tipov KOs, ki povzročajo več modelov KO. Pogojno sem jih poimenovala takole: (1) *rudimentarni model KO* (tip KOs $\bar{v}/b+j+b$), (2) *razviti model KO* (tip KOs: $\bar{v}/b+j+e/a \rightarrow -\bar{v}/b+j+V$), (3) *analogni model KO* (tip KOs $o+j+e/a \rightarrow -o+j+V$), (4) *razširjeni model KO* (tip KOs $\acute{e}/\acute{a}+j+e/a$). Premik v pojmovanju KO, ki bo razviden iz nadaljnje razprave, se je začel, ko sem (pojav in potek) KO skušala osvetliti s stališča obrobja (tj. v nasprotni smeri, kot je bilo doslej v navadi). Zdelo se je tudi metodološko mogoče, da bi sprememba smeri opazovanja lahko opozorila na nove in doslej neopažene lastnosti KO, ki bi koristile notranji stratifikaciji KO, saj je nemogoče, da bi kateri pojav hkrati zajel tolikšno število KOs. Poleg tega se je treba strinjati z Marvanovo načelno ugotovitvijo, da je KO zanesljivo in učinkovito sredstvo za rekonstrukcijo teritorialne, časovne in strukturalne stratifikacije psl. govorov (Marvan 1979: 1).

0.1 Pogled na KO v č. (tj. v žarišču) iz zornega kota jslov. govorov (tj. z jezikovnega obrobja) je zanimiv vsaj iz naslednjih razlogov: (1) jslov. jeziki so od začetka 10. st. (tj. od prihoda Madžarov) prostorsko popolnoma ločeni od zslov., zato ni verjetno, da bi se po tem času jezikovni pojavi še lahko širili s severa proti jugu (tj. kot

bližini žarišča, prim. Lamprechtovo ugotovitev (Lamprecht 1987: 132), da KO upada že v smeri proti vmorav. narečjem, ki danes izkazujejo samo dolge oblike svojilnega zaimka (npr. R/D ed. m/s *mojeho*, *mojemu* oz. *mojého*, *mojému*), pri čemer je samo mogoče (čeprav verjetno), ne pa dokazano, da so nastale sekundarno (tj. ponovno) pod analognim vplivom zaimkov tipov **našego*, **našemu* in prid. **dobrego*, **dobremu* iz kontrahiranih tipa **mēgo* ← **mojego*. – Nitsch pa govori o dveh zslov. središčih KO, in sicer (a) na Češkem, od koder naj bi se KO širila tudi na Moravsko, kasneje pa »drogą literatury oddziałała na pisany język polski (i, nie wykluczone, na górnołużycki)«, in (b) na zahodnem Pomorjanskem, od koder naj bi se širila v kašub. in severne velikopoljske govore (Nitsch: 223).

je značilno za najstarejše zslov./jslov. izoglose) ali od severo-vzhoda (tj. s panonskega območja) proti jslov. zahodu in jugu (kot je značilno za nekoliko mlajše izoglose, ki so se širile tudi v slš. in č. govore); smer vrste še mlajših izoglos v zahodnem delu jslov. pa je bila prav nasprotna; (2) primerjava datacije slovanskih selitev na jug in KO kaže na časovni razkorak, ki postavlja vrsto vprašanj v zvezi s KO, npr. ali se je širila s severa (kar glede na areal v jslov. ni verjetno), ali jo je vseboval neki zslov. jezikovni infiltrat v jslov.,⁴ ali gre pač za vzporeden razvoj iz (identičnih) psl. jezikovnih struktur, ali pa celo za kombinacijo več dejavnikov; (3) analiza arealne distribucije slovničnih kategorij in posameznih besed s posebnim ozirom na podtip KOs v jslov. bi lahko pripomogla k določitvi relativne kronologije (tj. stopenjskosti) v procesu KO, s tem pa bi nam postali jasnejši ne samo razlogi za KO, temveč tudi sam proces KO; (4) natančnejši odgovori na točke (1)–(3) bi omogočili boljši vpogled v celo vrsto doslej ne dovolj razmejenih jezikovnih pojavov, posredno pa pripomogli tudi k natančnejšim predstavam o ppsl. dialektologiji.

1.0 Vprašanje KO je v znanstveni literaturi prisotno tako rekoč od začetka primerjalnih in zgodovinskih študij,⁵ vendar pa se je v zadnjih desetletjih pozornost opazno preusmerila od predvsem fonetičnega pogleda na KO k fonološkim, morfološkim in morfonološkim dejavnikom (Marvan 1979: 54–75); to preusmeritev je prejkone povzročila prav komplicirana pojavnostna oblika KO. Trávníček recimo očitno ni dvomil o tem, da je KO fonetični pojav, vendar pa je tudi ugotavljal, da je z Gebauerjevimi fonetičnimi načeli ni mogoče dosledno razumeti in pojasniti – npr. ne z vlogo akcenta pri barvi kontrakta (npr. **mojā* → **mā*, toda **pōjasz* → **pās*), ne z vlogo vokalne barve, saj je lahko izginil kateri koli vokal, ne z vlogo KOs glede na položaj v besedi (npr. v korenu **stojati* → **stāti*, v priponi **dělajesz* → **dělāš*, v izglasju **dobro-je* → **dobrē*) – in da tudi »/j/iný fonetický princip není patrný«. Menil je tudi, da KO odseva več deloma raznorodnih pojavov (samo delno vezanih na izpad psl. *j* in asimilacijo), ki pa jih družijo razvoj *2 zlogov* → *1 zlog* (Trávníček

⁴ Za možnost nekega posebnega zslov. jezikovnega infiltrata na osrednjem Balkanu in tudi dalje so zanimiva jslov. poimenovanja za 'Felix', in sicer obliki *poprat* in *poprad* ← **po-port/d-*, ki se pojavljata v Hercegovini, delu Bosne, Črni gori, nato pa še v delu Makedonije in JZ Bolgariji (Šivic-Dular, Poimenovanja za 'Filix' v slovanskih jezikih. *Razprave SAZU XIII*, Ljubljana 1990, 82).

⁵ Miklošič (Miklošič I: 196–198, 331–332, 404, 440–441, 474, 499, 535, 559, 573) govori v zvezi z izpadom medvokalnega *j* o KO in asimilaciji. KO obravnava večinoma v podpoglavjih *Contraction* in *Assimilation*, vendar pa jo očitno pojmuje kot krajšanje (besede) in jo obravnava tudi skupaj s haploglogijami. Miklošič ni natančno razmejil KO in asimilacij: asimilacija (prilichenje) mu pomeni samo prvo spremembo, ki je (lahko) sledila izpadu *j*, KO pa nadaljnji razvoj asimiliranih vokalov, npr. **oje* → *oe* → (z asimilacijo) *ee/oo* → (s KO) *el/o* (prim. sln. *dobrega*, č. *dobrého* ali srb. *dobroga*, rus. *dobrogo*). Miklošič pojmuje KO kot zlitje dveh enakih vokalov v enega (»verschmelzung zweier gleicher vocale in einen einzigen«), in sicer vseh dvojnih vokalov kakršnega koli nastanka (npr. *ěě* → *ě*, *aa* → *a*, *ii* → *i*, *uu* → *u*, *qq* → *q*, *oo* → *o*, *oq* → *q*, *ee* → *e*, *yi* → *y*). O dolžini kontrakta izrecno ne govori, ga pa navaja kot dolgega. – Gebauer (Gebauer I: 554–565) je precej izčrpnější: KO je skrčitev dveh prvotnih vokalov (Gebauer: zlogov) v enega dolgega (kontrakt), ki jo je povzročil izpad medglasnega *j*, pri čemer barvo kontrakta določa naglašeni vokal v KOs. Starinskost pojava (tj. pred 12. st.) dokazuje z glag. *stāti* ← (iz še nepreglašenega **stojati*) in z razširjenostjo kontrahiranih oblik (prim. polj./luž. *dobre*, nareč. *dobré*); pri tem naglaša, da gre za splošno (fonetično) pravilo in da na posamezne odklone od tega vplivajo morfološki dejavniki ali da so analogni.

1935: 63–65). Zato je nekontrahirane oblike (npr. I mn. m *moji*, nareč. tip *mojeho*, nedoločniki tipa *krájati*) pojasnjeval s kasnejšimi analogijami kot rušilnimi dejavniki. Čeprav mnenja o vzrokih za KO niso povsem enotna ali celo jasna (Pauliny 1963: 89), vendarle obstaja razmeroma veliko strinjanje glede tega, da je povezana z razvojem psl. polglasnikov *ɤ/b* (posebej je to poudaril Marvan, prim. Marvan 1979: 81–87), osporavalo pa se je, da jo pogojuje izpad *j* (Bernštejn 1968, 25–29).

1.1 Statistični pregled pokaže, da se za č. kot žarišče KO navaja (HVCČ 31) 25 različnih (etimoloških oblik) KOs in da jim ustreza 5 prač. parnih (tj. za trde/mehke osnove) kontraktov (tj. *iji* → *ī*, *bji* → *ī*, *bjb* → *ī*, *eji* → *ī*, *ɤjb* → *ȳ*, *ɤji* → *ȳ*, *yji* → *ȳ*, *yjb* → *ȳ*, *oju* → *ū*, *aju* → *ū*, *ojo* → *ō*, *aju* → *ū*, *ɤjo* → *ō*, *oje* → *ē*, *oje* → *ē*, *yje* → *ē*, *aje* → *ē*, *eje* → *ē*, *bje* → *ē*, *bje* → *ē*, *ije* → *ē*, *aja* → *ā*, *oja* → *ā*, *ēja* → *ā*, *bja* → *ā*). Toliko razvojnih izhodišč (tj. *x*) ob tolikšnem številu razvojnih rezultatov (tj. *y*) že samo po sebi zadošča za dvome o tem, da gre povsod za fonetični pojav, saj fonetično razvojno izhodišče in razvojni rezultat tvorita predvidljivo diahrono razmerje (tj. *x* → *y*). Tolikšno število udeleženih KOs pa lahko tudi pomeni, da imamo pred seboj samo končno stanje nekega *razvitega modela KO*, ki vsebuje maksimalno število kategorij KO. Pregled 25 različnih KOs pokaže, da se razlikujejo že glede na distribucijo in da jih po tem merilu lahko razvrstimo v 3 skupine:

(1) Skupina 1 (=IZGLASJE): Samo v izglasju se pojavlja naslednjih 12 KOs: *bjb* → *ī*, *eji* → *ī*, *ɤjb* → *ȳ*, *oju* → *ū*, *aju* → *ū*, *ojo* → *ō*, *aju* → *ū*, *ɤjo* → *ō*, *oje* → *ē*, *yje* → *ē*, *eje* → *ē*, *bje* → *ē*.

(2) Skupina 2 (=IZGLASJE/MEDGLASJE): V dveh položajih (tj. v izglasju/medglasju) se pojavlja 7 KOs: *iji* → *ī* (prim. I mn. m **dobriji* → prač. **dobr'ī*, O mn. **pěšijimi* → prač. **pěšimi*), *bji* → *ī* (prim. M ed. s **znamenbji* → prač. **znamenī*, **pěšbjič* → prač. **pěšich*) *oje* → *ē* (prim. I ed. s **dobroje* → prač. **dobrē*, **dobrē*, **mojogo* → prač. **mēgo*), *bje* → *ē* (prim. **znamenbje* → prač. **znamen'ē*, **bješ* → prač. *b'ēš*), *aja* → *ā* (prim. **dobrajal* **pěšaja* → prač. **dobrāl* **pěšā*, **lajati* → prač. **lāti*), *oja* → *ā* (prim. **moja* → prač. **mā*, **stojati* → prač. **stāti*), *bja* → *ā* (prim. **znamenbja* → prač. **znamen'ā*, **prbjati* → prač. **pr'āti*).

(3) Skupina 3 (=MEDGLASJE): Samo v medglasju se pojavlja 6 KOs: *ɤji* → *ȳ* (prim. R mn. **dobrɤjix* → prač. **dobrȳx*), *yji* → *ȳ* (prim. O mn. **dobryjimi* → prač. **dobrȳmi*), *yjb* → *ȳ* (prim. **strýjb* → prač. **strȳc*), *aje* → *ē* (prim. **uměješ* → prač. **um'ēš*, M ed. m/s **dobrějem* → prač. **dobr'ēm*), *ije* → *ē* (prim. **pěšijem* → **pěš'ēm*), *ēja* → *ā* (prim. **dějati* → **d'āti*); ob tem sta KOs *ɤji/ yji* netipična, saj ju v PS izkazujejo tudi jeziki, ki KO ne poznajo (npr. rus. *dobryx*, *dobrymi*).

1.2 Strukturalna analiza teh KOs v žarišču KO (tj. v č.) potrjuje domnevo, da KOs ne morejo biti vsi prvotni, ampak da so rezultat celotnega procesa KO, oziroma da so prvotnejši tisti KOs, ki lahko nastopajo v obeh položajih, tj. v medglasju in izglasju, izmed teh pa tisti, ki izkazujejo skupne vokale v funkciji *V₁* in funkciji *V₂*.

Ugotavljam, da se v izglasju v funkciji V_2 (tj. v skupinah 1 in 2 skupaj) pojavljajo vsi psl. vokali, ki so lahko stali izza j (tj. $i, ь, e, \check{e}/\epsilon, a, \varphi, u$, ne pa $\text{э}, o, y$), vendar štejem to pozicijo za netipično, zato ker so vsi ti vokali hkrati tudi sklonske končnice psl. mehkih debel in tudi č. kontrakti nastopajo v enaki funkciji. Če sopostavimo V_2 v skupinah 2 (tj. i, e, a) in 3 (tj. $i, ь, e, a$; element i izključujem iz primerjave kot netipičnega, ker se pojavlja v PS), se pokaže, da sta skupni minimum vseh skupin vokala e in a (tj. $V_2 = e/a$). – V funkciji V_1 se v vseh treh skupinah skupaj lahko pojavljajo vsi psl. vokali razen φ in ϵ . Tudi v tem položaju je treba izključiti skupino 3 kot netipično. Ugotavljam, da nastopajo v funkciji V_1 v skupini 1 vokali $ь, e, \text{э}, o, y$, v skupini 2 pa vokali $i, ь, o, a$ in da sta njihov skupni minimum vokala $ь$ in o (tj. $V_1 = ь/o$). Že iz tega je mogoče sklepati, da je prav v kombinacijah vokalov v KOs (tj. v V_1V_2), ki so definirani kot skupni minimum (tj. $ь/o$ j e/a) treba iskati prvi nastavek modela KO, v drugih tipih KOs pa videti samo modifikacijo prvotne strukture KOs. To bom skušala tudi predstaviti.

2.0 V češčini se za KO navaja 12 kategorij (Gebauer I: 554–563); zajemajo samostalnike, določne pridevnike, zaimke ter glagole tako v nedoločniku kot tudi v sedanjiških oblikah:

- (1) določni pridevniki (I/T : stranski skloni);
- (2) sklanjatev samostalnikov s priponami **-ьje, *-ьja*;
- (3) svojilni zaimki tipa **moьjь, *moja, *moje*;
- (4) zaimki tipa **čьjь, *čьja, *čьje; *kьjь, *kaja, koje*;
- (5) množilni štev. tipa **dvoje*;
- (6) nedoločniki tipov **prьjati, *stojati, *sějati, *kajati* (in glag. oblike, tvorjene iz nedoločniške osnove);
- (7) sedanjiki tipa **bьjь *bьjetь* (ned. **biti*), **čujь čujetь* (ned. **čuti*), **volajь *volajetь, umějь umějetь* (in glag. oblike, tvorjene iz sedanjiške osnove);
- (8) imperfekt **veděaxь, *volāaxь*;
- (9) posamezni skloni samostalnikov/ pridevnikov/ zaimkov z ustreznimi KOs, npr. O ed. ž tipa **ženojь/ *kostьjь, *panьjь, *dobrojь, *tojь*; I mn. **gostьje*, R mn. tipa **kostьjь/ *gostьjь*, M ed. m/s **dobrějemь*; R/M dv. zaimkov **našejь*;
- (10) nikalne zveze **ne je(stь), *ne jeterь*;
- (11) zveza s predlogi tipa **vy-jьdь*;
- (12) besede, ki se navezujejo na katero izmed naštetih kategorij, tj., imajo morda celo morfematsko motivirano KO (**prьjazнь/ *prьjatel'ь, *bojazнь*) ali pa so s tega stališča nemotivirane, vsebujejo pa ustrezni KOs (**stryjьсь, *klъjь, *vojevoda, *pojasь*).

2.1 Vprašanje KO v jslov. doslej ni bilo deležno sistematične raziskave, temveč se omenja predvsem v zvezi z zslov./jslov. izoglosami. Zato ne preseneča, da ni jasne predstave ne o obsegu korpusa (tj. o številu kategorij oz. tipov KOs), ne o arealu in ne o jezikovni tipologiji, je pa zlasti v dialektološki literaturi in slovarjih nenehno prisotno.⁶ Tipološko razmerje med zslov. in jslov. KO je poglobljeno podal Krajčovič (Krajčovič 1984: 169–172) in poudaril tudi to, da KO v jslov. ni bilo v

korenskih morfemih nedol., ker da so se ti opirali na druge oblike v paradigmi (npr. **sějati* – **sěj-e-šb*). Tudi Krajčovič je nastanek KO v zsl. vezal (α) na razvoj psl. **i* → $\emptyset$ in (β) na porušeno zlogovno načelo (prim. psl. *ta.ia* → zsl. *taa* → *tā*), jslov. KO pa naj ne bi bila enaka zsl. KO ne po poteku ne po motivaciji, ker je v jslov. psl. **i* → *j* (tj. okrepil je svojo soglasniško naravo) in se je zato zlogovno načelo bolje ohranilo (prim. **po.ja.sž*). To naj bi posredno dokazovala tudi precej večja frekvenca *j* v jslov. Ugotavljal je, da se je na jugu KO znotraj morfemov (tj. v medglasju) realizirala neenakomerno tudi v sln./sh. (prim. tip **po.jasž* → **pās/po.jas*, **mo.jego* → **mēga/mojega*) ali pa sploh samo v sln. (tj. tip **vo.jevoda* → **vēvoda*/**vo.jevoda*). Po poteku KO v morfemih zunaj medglasja in po kontraktih deli Krajčovič jslov. na tri cone: (a) alpskoslovansko (tj. stsln., del čak.), (b) severnobalkansko (tj. srb./hrv.) in (c) južnobalkansko (tj. bolg. in mak.). Za cono (a), ki naj bi bila po poteku, kontraktih in tudi po času (prim. BS *vecne*, *zvetemu* itd.) najbližja zsl. tipu KO, navaja oblike določnega prid. tipa *dobre*, *dobrega*, *dobremu*, svojilnega zaimka *me*, *mega*, *memu*, *ma*, O ed. ž. *-*ojq* → *-*q* → -*o*. V coni (b) naj bi se KO realizirala kasneje na podlagi linearne zlogovne asimilacije in pod pritiskom medparadigmatskih vplivov (npr. *mo.jega* → *mo.ega* → *mooga* → *mōga* (*mōga*) : *toga* (*tōga*)), funkcije končnic itd. V coni (c) pa naj bi KO sploh ne segla, saj je zanjo značilna asimilacija (npr. imperfekt v bolg.). Krajčovič KO sicer pogojuje z ošibitvijo psl. **i* → $\emptyset$, vendar pa se je v nekem smislu vrnil na druge postavke, ki so v zasnovi že Gebauerjeve. Opozoril je namreč, da je za nadaljnji razvoj (tj. za sam potek in razvojne rezultate), ki so ga določali fonološki, morfološki in morda tudi morfonološki dejavniki, pomembna tudi prozodija oz. vokalna kvantiteta in kvantiteta kontrahendov ter naglas (Krajčovič 1984: 160).

3.0 Vrste KOs, ki se navajajo za žarišče KO, v razpravi obravnavam glede na njihovo arealno stratigrafijo (s poudarkom na jslov. gradivu) in glede na njihovo (možno) razvojno postopnost in predvidljivost, ki izhaja iz njihove sestave (tj. kombinacije V_1 in V_2), in sicer v naslednjem zaporedju: I. *ž/bjb*, II. *bjel/bja*, III. *ojel/oja*, IV. ostalo.

3.1.0 Tip KOs **ž/bjb* (tj. KOs z dvema psl. polglasnikoma).

3.1.1 Po razvoju tega KOs lahko razvrstimo slov. jezike na dve coni: (a) vslov.⁷ in (b) zsl./jslov. V coni (a), ki jo tipološko definiramo po razvoju v rus., opazamo pričakovani razvoj po ritmičnem pravilu (tj. *ž/bjb* → *ẓ̌/ḅjḅ* → *o/ej*) samo, kadar je bil krepki polglasnik naglašen (prim. rus. *molodój* ← **molodẓ̌jḅ* ← *-*žjḅ* a.p. c, *zlój* ← **zžlẓ̌jḅ* a.p. b, *stroj* ← **strẓ̌jḅ*), in sicer neodvisno od vrste psl. naglasa, deviantni razvoj (tj. *-y/ij*) pa, kadar ni bil naglašen (prim. *stáryj* ← **stārẓ̌jḅ* a.p. a, *korót-*

⁶Bibliografija je zajeta v Literatura in viri.

⁷Brus. sicer izkazuje variantne oblike in neenakomerne razvoje tega KOs, npr. I ed. m prid. *-yj/ -y, -ij/ -i* (*krivyj/polocki, dobry*), R mn. m/ž (prim. *červej, dnij/ dnej, kostej/ kostii*, kjer se razlaga *-ej* ← *-*ij* ← *-*bjb*, prevladuje pa v uradnih in ne verskih besedilih; prim. HMBM 147, 69–70, 74–76), vendar je iz več razlogov treba domnevati, da je ne moremo uvrstiti v območje KO niti na podlagi I ed. m PS.

kij ← **kortǫkǫj*, k **kortǫk* -a -o a.p. b). Položaj pričakovanega razvoja lahko označimo kot (jezikovno) krepki položaj (ker se v njem razvojna karakteristika lahko realizira), položaj nepričakovanega razvoja pa kot (jezikovno) šibki položaj (ker se tam distinkcija zabriše). Zaradi dejstva, da je razvoj KOs *-*ǫ/bj* v I ed. m PS odvisen od naglašenosti, lahko štejemo razvoj *ǫ/bj* → *o/e* za tipičnega (tj. z razvidno novo razvojno kvaliteto), razvoj *ǫ/bj* → *y/ij* pa za netipičnega (tj. s sistemskega stališča za motnjo oz. neko zakrnitev razvoja, ki odseva starejšo razvojno stopnjo in je zanesljivo povezana s položajem ob *i* ali celo *j*).

3.1.2 V zsl. in jslov.⁸ jezikih se KOs *-*ǫjb*/ *-*bjb* v I ed. m PS razvijeta v *-*ȳ*/ *-*ī*. Za potrebe te razprave bom izhajala samo iz KOs *-*ǫjb*, ker je KOs *-*bjb* samo modifikacija prvega glede na mehkost osnove in se tudi po svojih temeljnih karakteristikah ne loči od prvega. Glede na potek vokalizacije polglasnikov po Havlíkovem pravilu bi lahko domnevali, da se je ppsl. proces šibitve polglasnikov začel prav v izglasju, nato pa se je ritmično širil v smeri proti začetku besede in posledično sprožil premik zlogovnih mej. Na takšno smer širjenja bi kazali tudi naglasni umiki s polglasnikov, saj potekajo dosledno v levo oz. se obrnejo v desno (tj. proti koncu besede) samo v primeru, če tak polglasnik stoji v prvem zlogu akcent-ske celote. Ali je imel isto razvojno smer tudi sam nastanek psl. polglasnikov (tj. **ĩ*/**ũ* → **ǫ*/ **ǫ*) ne vemo eksaktno in niti ne poznamo dobro razlogov, zakaj sta se sploh razvila.⁹ Glede na to, da sta si *i* (= *j*) in *ĩ* med vsemi glasovi fonetično najbližja, je razumljivo, da je *j* moral zavirati tudi vse tri stopnje, ki zadevajo razvoj psl. **ĩ* → *ǫ* → ∅ (tj. nastanek polglasnika, njegovo šibitev in izpad), kadar je ta stal desno od njega (tj. *jĩ*), in jasno je tudi, da je ta proces moral biti skupen še vsem slov. jezikom. Zdi se, da je *j* lahko vplival tudi na levo stoječi *ĩ*/ *ũ* (tj. **ĩ*/ **ũj*), vendar pa morda šele nekoliko kasneje, ko je bil izglasni polglasnik že ošibljen (tj. ko ni mogel več nositi iktusa in ko se je začela rušiti zlogovna struktura), saj se je šele takrat lahko oblikovala tesnejša zveza med vsemi tremi prvinami glasovnega sklopa *-*ǫjb* (tj. med okrepljenim levim polglasnikom, *j* in ošibljenim desnim polglasnikom), še bolj pa po odpadu desnega šibkega polglasnika (kar v tem sklopu lahko pomeni zlitje z *j* in njegovo okrepitev, tj. *jǫ* → *j*). Veliko razlogov govori v prid domnevi, da sta bila izpad šibkih polglasnikov in t. i. vokalizacija krepkih zaporedna (in ne hkratna) pojava, to pa tudi pomeni, da je *j* lahko ne le zaviral pričakovano vokalizacijo levega polglasnika, kot jo izkazuje v drugih položajih, temveč je polglasnik celo tako modificiral, da je ta ostajal visok (=napet) vokal. Zdi se, da je bil tak razvoj KOs *-*ǫ/bj* značilen

⁸ V bolg. in mak. je sled psl. zložene sklanjatve danes ohranjena v I ed. m nove določne oblike (bolg. tipa *novijat*, mak. tipa *noviot*), medtem ko je v I ed. ž/s *novata*, *novoto*, zaradi arhaičnih *dobrajta* ← **dobra-ja-(ta)* in *dobrojt* ← **dobro-je-(to)* (bolg. nareč./Banat) tudi v kontekstu izgube deklinacije in sovпада določnih in nedoločnih oblik samo mogoča. (Koneski: 120; UIJE: 178–179).

⁹ Morda se je splošno krajšanje etimološko dolgih naglašanih vokalov najprej na izglasju, ki je zajelo tudi *ĩ* in *ũ*, odrazilo na prvotno naglašanih kratkih *ĩ* in *ũ* kot diferenciacijska sprememba (tj. *ĩ/ũ* → *ǫ/b*), zaradi te spremembe pa sta verjetno kmalu (hkrati s tem?) izgubila tudi zmožnost nositi iktus.

za vse slov. jezike in vse položaje v besedi ter da se s te točke razvoj usmerja različno: v delu vslov. jezikov (=severni del) se modificira (okrepi) praviloma samo v naglašenem položaju, v zslav. in jslov. pa na tem mestu nastaja KO¹⁰ → * $\bar{y}$ / * $\bar{i}$. Že iz tega razmišljanja je mogoče sklepati, da je rudimentarni KOs $\bar{b}/b_j$ nujno moral vsebovati medglasni *j*; to dokazujeta tako areal razvoja v * $\bar{y}$ / * $\bar{i}$ kot tudi/še posebno dolžina kontrakta, ki bi jo bilo sicer v tem KOs nemogoče pojasniti. Glede na to, da bolg. izkazuje KO tega (izhodiščnega) rudimentarnega KOs, v katerem je medglasni *j* moral še obstajati, ne izkazuje pa je v KOs **aja* → *aa* → (* $\bar{a}$) → *a* in **oje* → *oe* v I ed. ž/s PS (prim. arh. *novajta*, *novojto*), bi bilo mogoče iskati vzrok za KO res tudi v naravi psl. * $\bar{i}$. Vendar pa samo v tem smislu, da je do KO prišlo samo na področju, kjer je *j* ohranil psl. naravo (tj. * $\bar{i}$), ne pa na področjih razvojne inovacije (tj. bodisi na območju razvoja * $\bar{i}$ → $\emptyset$, ker tu nastane samo možnost asimilacije, bodisi na območju njegove konzonantizacije * $\bar{i}$ → *j*¹¹). Tehtnost take domneve bi podpiralo že dejstvo, da celo za žarišče KO ni bilo mogoče niti teoretično utemeljiti, zakaj in kako naj bi psl. *j* izpadal samo v nekaterih položajih, v drugih (identičnih) pa ne, in zato tudi KO ni bila videti sistemsko predvidljiv pojav, predvsem pa bi to domnevo lahko dokazovali z jslov. KO v KOs **oja* ← **od'a*, prim. psl. **gospodjā* → jslov. nareč. **gospojā* → **gospā* → sln. *gospā*, hrv. nareč. *gospā* (Žumberak), kajk. *gospa/gospoja* (RHKKJ I, 644–645), *góspa* (15. st.). Zanj navaja Skok (Skok I: 593) številne kalke iz sakralnega jezika (*Naša Gospa* 'Notre-Dame', *Góspa Sinjska/Žnjanska*, *Velika/Mala Gospa* = *Gospòđina*, 13. st.; *Gospòjina*, Vuk/ 17. st.), ki so še danes živi, prim. *Vělo Gōspā* 'Maria Himmelfahrt', *Mōlo Gōspā* 'Maria Geburt', *Gōspā lůrsko* (ČDL I 244–245). V hrv.-čak.

¹⁰ V tem smislu so zanimivi primeri tipa **zm̃jā* a.p. c z istozložnim (nenaglašenim) sklopom *bj*, ki izkazuje v večini slov. jezikov razvoj → *zmija* (in ne v **zmjā*) in kjer analogni morfološki vpliv, kot bi lahko bil v glag. tipa **vīti* **vi/bjō* (Vaillant III: 274–280; Vaillant izhaja iz sed. oblike **uej-e-*, lit. *vejū*, nareč. *vijū*), ni mogoč. Iz gradiva (rus. *zmijā*, nareč. *zmejāl* *zmējā* (Dalb I, 686); ukr. *zmijā*; stcsl. *zmija*; bolg. *zmija*; srb. *zmija*, I mn. *zmije*, in hrv.-čak. *zmajā*, (ČDL I, 1394); sln. *zmija* (z najverjetneje že sln. podaljšavo tipa **vodā* → *vōda* → *vóda*); č. *zmije*, stč. *zm'ie* ← **zm'ā*; slš. *zmija*; polj. *zmija*, gluž./dluž. *zmija*) ugotavljam, da z redkimi izjemami (tj. očitno analognimi r. *zmejā*, hrv.-čak. *zmajā* in pričakovanim prač. **zm'ā*) izkazujejo vsi slov. jeziki nepričakovan fonetični razvoj, ki bi ga pogojno sicer lahko pojasnili s preksklonsko/ morfološko analogijo, tj. po R mn. **zm̃jā* ali po I ed. m **zm̃jā*. Pozornost zbujajo tri dejstva: (1) da se *ij* v besedi lahko resubstituira (prim. č. *zmija*, stč. *zm'ie*, ne vemo pa ali po R mn. **zm̃jā* → prač. **zm'ī* in s ponovnim razpadom *ī-a* → *ija*), (2) da je podobna resubstitucija je verjetno v polj. *zmija*, o čemer bi lahko sklepali iz ž- (in ne ž-!), ki je nastal z nekim zgodnejšim mehčanjem v soglasniškem sklopu **z'm'* ← *zm'*, (3) da srb./hrv. oblika izkazuje kratki *ī* (tj. *ij/ī* ← *ij*). Ker ni verjetno, da bi se *ī* v dvozložnici skrajšal, je treba domnevati, da je *i* v glasovni skupini *ij* ← *bj* dosegel samo vokalno barvo *i*-ja, ne pa tudi dolžine (tj. da ga torej z izhodiščnim *b* veže kračina), zato je tudi sovpadel s skrajšanim psl. *ī*. Tovrstne primere bi bilo treba s tega vidika sicer še osvetliti, že sedaj pa nam lahko služijo za boljše razumevanje razvojne tipologije in orientacijo. Teoretično bi bilo mogoče pri razvoju sklopa *ij* suponirati več možnosti, ki pa bi vse pripeljale do istega rezultata, razlikovale bi se le po pojmovanju samega razvojnega poteka in morebitnih razvojnih faz, npr. (a) *j* je zaviral razvoj levega *ī* → *ī* in imamo pred seboj »zaostalo« razvojno fazo; (b) *j* je omogočal (ponovno) tipično vokalizacijo *ī* → *ī*; (c) nejasne (morda čisto fonetične) analogije.

¹¹ Že Krajčovič (Krajčovič 1974: 169–170) govori v tem smislu o zvezi med KO in razvojem psl. * $\bar{i}$ → *j*, razumljivo pa ne o * $\bar{i}$ → $\emptyset$.

obliki *gōspāl* / *gōspa* sicer ni mogoče izključiti, da podaljšava $o \rightarrow \bar{o} \rightarrow \bar{o}$ ni po nastanku hipokoristična, bila pa bi lahko povezana tudi z izgubo izglasne dolžine (tj. $-\bar{a}$ ali $-\bar{a}$) zaradi morfološke nivelizacije izglasja (tj. v $-\bar{a}$). Nadalje moremo iz oblike z medglasnim *j* izhajati tudi v psl. $*zājēcb \rightarrow *zājēc / *zēc$, prim. sln. *zājec* / *zēc*¹² (zaradi nareč. refleksov pa sklepamo, da je KO starejša od denazalizacije); srb./hrv. *zēc* / nareč. *zājac* *zājca* (Elezović I: 190), *zājac* (Vuk), *zājē^ac* (Vujević, SZD 18, 80), toda zslov. brez KO, prim. č. *zajíc*, polj. *zajac*. V tem kontekstu je zanimivo, da do KO ni nikjer prišlo v strukturno primerljivem psl. $*pājēkz \rightarrow$ ppsl. $*pājēkz / *pā(v)ēkz$, ki ni vseboval etimološkega *j*.¹³ Iz gornjega, zlasti pa iz primera $*gospodjā$ bi se celo dalo sklepati, da je potencialno področje KO v jslov. določeno vsaj z arealom $*dj \rightarrow$ jslov. nareč. *j*.

3.1.3 V razpravah o KO se prač. sam. $*strȳc$, ki se besedotvorno tolmači kot $*stryjъcb$ k $*stryjъ$ (prim. tudi $*strȳna \leftarrow *stryjъna$ kot $*ujъna : *ujъcb$ k $*ujъ$ 'ujec, stric po mami'), ponavadi navaja kot dokaz, da je KO v KOs $*yjъ \rightarrow *ȳ$ nastala pred vokalizacijo $*b \rightarrow e$, saj bi se v nasprotnem beseda glasila *stryjec* (HVČ 32). Pri tem pa se premalo upošteva, da ima tvorjenka $*strȳc$ enak areal kot KO v I ed. m PS (prim. stcsl. *stryj* in *stryjъ*, bolg. *stríkal* / *stríko*; mak. *striko*; srb./hrv. *stríc*, R ed. *stríca*, hrv.-čak. *stríc* *strícà* (Vrgada) $\leftarrow *strȳc$, $*strȳcà$, hipok. *stríko*, srbcsl. *stryi* *ѿѿѿ*; sln. *stríc* 'očetov/ materin brat; (nareč.) starejši vaški možak'; č. *strýc* -e, ekspr. *strejc* -e 'starejši vaški možak' (v nagovoru), nareč. *strykl* / *stryjoch* (laš.), *strýka* (JV Češka; Machek 1971: 584); slš. *strýc* 'stric'; polj. *stryj*; gluž. *tryk*; dluž. *tšyjk* (Schuster-Šewc ju ne navaja)) in da ji v vslov. ustreza ukr. *stryj* -a, blr. *stryj* -a, rus. *strój* 'očetov brat' $\leftarrow *strȳjъ$ -a. Rekonstrukcija psl. $*stryjъ$ bi bila sicer mogoča in bi izhajala iz primerjave z lit. *strūjus* 'ded, starec', vendar pa je iz akcent-skih in fonetičnih razlogov skupaj (npr. srb./hrv. *stríčak* -čka (bot.) 'navadni turek;

¹²Za distribucijo $*zēc$ prim. OLA I, 142–143: sln. nareč.: *zēc* (1: Solbica/Stolvizza), *zē:c* (19: Spodnja Ložnica), *ze:c* (146: Potschach/ Potočane, 147: Breznica/ Friessnitz), *zā:c* (148: Kneža/ Grafenbach) in sega celo v Podjuno *zāc* (Ramovš II: 540); srb./hrv. nareč. pa dokazuje, da KO tu sega tudi čez areal $*d' \rightarrow j$: *ziē:c* (22: Žminj, 146a: Stinjaki/ Stinatz), *ze:c* (24: Dobrinj/ Krk, 72: Reževići/ Budva, 73: Gorana/ Bar, 74: Njeguši/ Cetinje) *zē:c* (25: Rukavac/ Matulji, 33: Trnovac/ Gospić, 34: Brinje, 36: Mala Peratovica/ Bjelovar, 38: Lohovo/ Bihać, 43: Trotigor, 44a: Kruč/ Aquaviva Collecroce, 45: Otok/ Sinj, 46: Guber-Livno, 47: Drvetine/ Bugojno, 48: Dobretići/ Jajce, 49: Vijaka/ Vareš, 50: Špionica/ Srebrenik, 51: Tramošnica/ Gradačac, 52: Gradište/ Županja, 53: Sivac/ Kula, 54: Jazak/ Irig, 55: Bašaid/ Kikinda, 56: Lastovo, 57: Grude/ Ljubuški, 58: Lug/ Jablanica, 59: Kreševo, 60: Milići/ Vlasenica, 61: Žepa/ Rogatica, 62: Osladić/ Osečina, 63: Nemenikuće/ Sopot, 64: Uljma/ Vršac, 65: Cavtat, 66: Jasenik/ Gacko, 67: Kriva Rijeka/ Čajetina, 68: Pakovračé/ Čačak, 69: Glibovac/ Smederevska Palanka, 76: Trebaljevo/ Kolašin, 77: Andželat/ Ivangrad, 78: Trijebine/ Sjenica, 80: Srbovac/ Kosovska Mitrovica, 81: Drenča/ Alekandrovac, 82: Velika Kruševica/ Rekovac), *žē:c* / *zie:c* (37: Sali/ Zadar), *zē:c* (42: Komiža/ Vis, 44: Vrbanj/ Hvar), *zajac* / *zē:c* (70: Kula/ Požarevac), *ze:c* / *mot'm'i:k* (71: Radovići/ Tivat), *ziec* (147a: Čemba/ Schandorf), *ziec* (148a: Pajngrt/ Baumgarten).

¹³Psl. $*pājēkz$ se razlaga iz korena $*ank-$ 'kriviti' (Bezljaj III: 3) in ima v slov. jezikih variantni obliki, tj. $*pa(v)ēkz$ / $*pajēkz$, pri čemer je prva značilna za jezike z $o \rightarrow u$ (slš. *pavúk*, č. *pavouk*, gluž./ dluž. *pawk*, sh. *pāūk*, sln. nareč. *pāvok* / *pajok*, r. *paúk*, nareč. *pavók* / *pavká*; ukr./blr. *pavúk*; str. *paúkz*), druga pa za vse ostale (sln. *pājek*, blg. *pájak*, mak. *paek* / *pajak*, polj. *pajak*, polab. *pojak*, kaš. *pajk*).

rjavkasti striček' ← *strȳčb̥kz -kà) bolje izhajati iz psl. *strzj-bcb' -à a.p. c ← *stržjb a.p. c (prim. Dybo 1981: 147). Iz tega laže razumemo tudi tvorjenko *strýna ← *strzjbna a.p. c (prim. Dybo 1981: 86), takšno izhodišče pa sugerira etimološko zvezo z lit. *strùjus* 'stric' in je zato tudi semantično bolj podprto (prim. Fraenkel II: 926). Vokal *ý* (v *strýc) bi torej nastal v posebnem razvoju KOs *-zjb- (tj. *-zjb-) → *ý* na prvi stopnji KO, ki je zajela tudi mak./bolg. in ki se ujema z arealom in problematiko končnice I ed. m PS.

3.2.0 Tip KOs *bjel/ *bja.

3.2.1 Prevladuje mnenje, da je KO s tipoma KOs *-bje in *-bja, ki je izpeljana v vsej paradigmi, samo zsl. (prim. tip I ed. *listbje, R ed. *listbja itd. → stč./ stslš./ stpolj. *list'e, *list'a itd.). Najmočnejši argument v prid KO v KOs *-bjel/ *-bja, ki izhaja izključno iz relativne kronologije med procesom KO in razcepom psl. *z in *b → *z/b* : *b/b*, je podal Trubeckoj (Trubeckoj: 805–807). Iz č. besed tipa *vinařství*, *ředitelství* oz. oblik z zloženo pripono *-ství (stč. -stvie ← *-bstv-bje namesto pričakovane *-estv-jē ← *-bstv-bje) in še posebej iz č. *příští* ← *pri-šbst'e ← *-šbstbje (prim. tudi polj. *wejsćie*, *zejśćie* : rus. *šestvije*, sln. prekmursko *prišestjè* 'prihod', *našestje* 'nahod; najdba' itd.) je sklepal, da levi šibki poglasnik v *-šbstbje (namesto pričakovanega krepkega po Havlíkovem pravilu) dokazuje, da desno od njega (tj. na mestu *-bje) ni več stal polglasnik, ampak (še) poln vokal, to pa naj bi posredno dokazovalo tudi KO *-bje → *-ē. Ta argument je bil hkrati odgovor tudi zoper pomislek o tem, ali je v tem tipu KO sploh lahko nastala, kot ga je izrazil Bubrix (Bubrix: 78–79) ob razlagi končniške dolžine v skašub. I ed. *ž* (npr. *rob^uòtā*, *ńezèlā*). Povezal jo je z enako dolžino v I ed. *ž* samost. z mehko osnovo (npr. *véčèrā* ← *večerja, *tońā* ← *tonja) in obe razlagal kot analogni po samost. tipa *brat(r)bja → *-ba → *-ā; od tod naj bi se razširila najprej k osnovam na -ja, nato pa še k vsem drugim ženskim. Bubrix omenja, da je o tej razlagi pred njim podvomil že Šaxmatov, in se tudi sam strinja, da je zasilna, in sicer zato, ker (a) je besed na *-bja malo, (b) ker ni jasno, kako naj bi do sovpada prišlo, saj so se samost. na *-ja in *-bja morali razlikovati tako pred KO (tj. zaradi vmesnega *b*) kot tudi po njej (*-a : *-ā), (c) ker se mu je zdelo nelogično, da bi *b* lahko sodeloval pri KO, saj je izpadal, in (č) ker skašub. ne izkazuje (dosledno) dolžin (npr. psl. *l'udbje → kašub. *lèzè* ← *-ě, ne pa *lèzè ← *-ē; *not'bjq → nocā ← *-q (=samostalni)/ nòcā ← *-q (=prislov)). Bubrix je iz vsega tudi sklepal, da je šibki polglasnik moral izpasti še v času, ko je bil medglasni *j* še ohranjen, da torej KO tu ni bilo, vprašanje izglasnih dolžin pa je v bistvu ostalo odprto.

3.2.2.1 Zanimivo vzporednico k povedanemu predstavlja 11 samost., navedenih že v uvodu k čak. slovarju (ČDL I: XXX) z otoka Hvara; v slovarju jih je še več in s svojim -jē ← *-jē (: *e* ← *ě*) jasno kažejo dolgo/ naglašeno končnico -ē (poleg redkejše dvojnice -ê) ← psl. *-bje: prim. *lozjē/ lozjê*, knj. *lôzje* ← *lozbje; *trsjê*, knj.

tr̥sje ← **tr̥stbje*; *smec̑ē*, knj. *smēce* ← **s̥metbje*; *košc̑ē* ← **kostbje*; *borjē*, knj. *bôrje* ← **borbje*; *īc̑ē* ← **it̥bje* (k psl. **iti* **id̑*); *pīc̑ē*, knj. *píce* ← **pit̥bje*; *prop̑ēc̑ē*, knj. *rasp̑ēce* ← (**pro-/orz-*)*p̑et̥bje*; *prosūc̑ēl rasūc̑ē*, knj. *prosúce* ← (**pro-/orz-*)*sut̥bje*; *zejē*, knj. *zēlje* ← **zēlbje*. Iz teh primerov je razvidno, da knj(ižne) oblike odražajo dva naglasna tipa (tj. *lōzje* ← psl. **lōzbje* in *píce* ← **pit̥bje*), čakavske pa samo enega. Nadalje je razvidno, da se odmiki pojavljajo samo v izimenskih tvorjenkah, ne pa tudi v izglagolskih (npr. tipa *pīc̑ē*, *píce* ← **pit̥bje*). Neskladnost (tj. omahovanje med a.p. b in a.p. c) deloma gotovo izvira že iz razlike v derivacijskem izhodišču (npr. čak. *borjē* k *bôr*, *bōra* a.p. c : knj. *bôrje* k *bôr*, *bōra* a.p. b), ta pa bi bila lahko povezana celo z generiranjem obeh akcentskih paradigem (prim. tudi dvojnice tipa hrv.-čak. *smīh*, R ed. *smīhā*, srb./hrv. *smījeh*, R ed. *smījeha*, str. *směxъ*, R ed. *směxal* / *směxá*, č. *smích*). Izglasno dolžino v teh samostalnikih pa nedvomno smemo povezovati z dolžinami, ki jih za ta tip navaja tudi Ivšić (Ivšić: 195–196/63–64). Še danes je sprejemljiva Ivšićeva razlaga o razvojnem razmerju med srb./hrv. akcentskimi variantami v tipu samost. **list̥bje* (prim. *līščēl līščel līstje* (Vareš) *līstje* (Kreševo)) in **s̑d̥bje* (prim. *sudē* (Posavina) / *sūdel sūdē* (*sūd̑jē*) / *sūde* (*sūd̑jē*)) oz. da so naglasi na korenu nastali z naglasnimi umiki v levo, razlike med njimi pa so nastale zaradi različne kronologije teh umikov (npr. ppsl., štok. umik/ metataksa). V kontekstu današnjega poznanja pravil akcentske derivacije, ki sledi besedotvorni, Ivšićeva rekonstrukcija akcentskega mesta psl. **list̥bje* (→ **listjē* → *līstjē* → *līščē* in **listjē* → *līstjel līstje*) namesto **list̥bje* a.p. c, ni ustrezna. Predvideva pa akcent-ski dvojnici **s̑d̥bje* (→ **sūd̑jē*) / **s̑d̥bjē* (→ -jē, prim. *nī* ← *nījē*) namesto **s̑d̥bje*. Pri tem navaja, da so možnost končniškega naglasa suponirali tudi že pred njim, npr. čak. *zelí* → **zēlbjē* (A. Belić), čak. *klasjē*, blg. *klāse* ← **klās̑bjē* (Conev), vse skupaj pa poveže s č. *proutí*. Ivšić je to gradivo obravnaval v kontekstu kategorij s t. i. novim akutom (tj. ~), medtem ko je vprašanje izvora izglasne dolžine ostalo ob strani. Iz povedanega izhaja, da so Ivšićeve napake v rekonstrukciji, ki je sicer zgledno natančna in zanesljiva, nastale predvsem zato, ker gradivo odraža ne samo stanje, ki naj bi bilo psl. (tj. **list̥bje*, **s̑d̥bje*), temveč tudi mešanje dveh naglasnih tipov, katerega vzrok in starost še nista natančno raziskana.

3.2.2.2 Samost. na *-bje izkazujejo na Hvaru in Braču tudi v R ed. dolgo končnico -o ← *-ā ← psl. *-bja (prim. ČDL I: XXIX–XXX): *vesēljo* ← **vesel̑bja* (k knj. *vesélje*), *kopōño* ← **kopān̑bja* (knj. *kòpānje*), *līšcō* (I ed. *līščē*, knj. *līščē* ← **līst̥bje*), *grōžjo* (I ed. *grōz̑žje*, knj. *grōžde* ← psl. **gròzd̑bje*), *zdrōvjō* (I ed. *zdrōvjē*, knj. *zdrāvlje* ← psl. **s̑d̑d̑ȓv̑bje*); v nekaterih primerih se pojavlja tudi dvoj-nica *rasūc̑ā* (Brusje na Hvaru) / *rasūc̑ā* (Dračevica na Braču). Poleg tega izkazujejo v R ed. dolgo končnico -o ← *-ā tudi samost. tipa psl. *-bstvo (tj. *dīvojašt̑vō* ← **dēvoj̑č̑bstvā*, *karōn̑stvō*) in v istih govorih se pri njih pojavlja dolžina tudi v I ed. -ō ← *-ō, prim. hrv.-čak. -stvō / -št̑vō. Vzorednice tej dolžini se pojavljajo tudi dru-god, npr. *trōjstvō* (Novi); *luct̑vuō*, *božan̑stvūō*, *troj̑stvūō*¹⁴ (Brabec 1966: 56), vendar

¹⁴Moguš (Moguš: 25–29) piše, da se v čak. govorih dolgi vokali razvijajo v smeri zaprtosti (tj. *ē* → *ee* → *ie*, *ō* → *oo* → *uo* in *ā* → *aa* → *oalua/ao/oo* → *ō*). Prim. tudi Brabec (Brabec 1966: 55–57), ki v

pa ne (več?) v R. ed., prim. *luctva* (Brabec 1966: 69). Te dolžine morajo biti razmeroma stare, saj se kažejo v posebni vokalni barvi, npr. *o* ← **ā*, *uo* ← **-ō*. Ni pa jih mogoče razložiti iz osrednjega sklanjatvenega vzorca za m/s, saj so tam končnice kratke skoraj v celotnem vzorcu, še posebej pod naglasom (prim. I/T/Z *selō*, R *selā*, D/M *selū*, toda O *selōn*), razen tam, kjer podaljšanje lahko pripišemo razvidnemu vzroku (npr. položaju pred zvočnikom). Prav tako ni verjetno, da bi ta izglasna dolžina v R ed. nastala pod morfolonološkim pritiskom R ed. *ž -ě* ← **-ĕ* (prim. hrv.-čak. *sestrě*, *nogě*, hrv.-posav. *ženie*, knj. *sèstrē*, ki se lahko pojavlja celo z več variantami pri istem samostalniku, npr. *ženě*/ *ženĭē*/ *ženĭē*, *γlāvě*/ *γlāvĭē*/ *γlavĭē*, Susak, HDZ I: 111). Tudi če jo primerjamo z (po izvoru imensko) dolgo končnico *-ā* v R ed. zaimkov *tōgā*, *onōgā*, ki se pojavlja tudi kot kratka (tj. *-a*, prim. *svōga*/*svēga* ← **v̥segā*, *njēga* ← **jegā*; Miletić: 217–218/425–426; Crmnički govor), se ne približamo zanesljivim sklepom o njenem izvoru, temveč smo samo razširili areal, na katerem se pojavlja. Da pa je slednja (tj. v *tōgā*) tudi zelo stara in da je bila cirkumfektirana, se vidi iz predstokavskega naglasnega umika *tōgā* ← **togā*. Morda bodo natančnejše analize akcentskih sestavov v prihodnosti dale nedvoumen odgovor, vendar pa se že danes zdi verjetno, da dolžina v R ed. samost. na **-bje* / **-bstvo* ni nujno povezana s tisto v *tōgā*, da pa bi za slednjo morali iskati izvor ali v sklanjatvi samostalnikov (prim. dolgi ponaglasni R ed. *-ā* v polab. *bügó* ← **bōgā*, *saró* ← **sýrā*; Lehr 71: v tem smislu bi bilo mikavno tudi v D ed. zaimka *tōmē* razlagati izglasno dolžino *-ē* po prv. dolgi v M ed. m/s, npr. polab. *no gordé* ← **gordě*) ali v sklanjatvi zaimkov (tj. psl. **togó* → **togā*/ **togā* → *tōgā*). Iz povedanega sledi, da je prozodična karakteristika dolgosti v tipu psl. **-bstvo* samo v možni (ne pa nujni) zvezi z nekimi dolžinami v imenskem končniškem naboru. V tem smislu je morda manj problematičen končniški iktus v obliki **togā*, ki bi eventualno lahko nastal tudi z novo kombinacijo prozodičnih elementov, kot sta naglasno mesto (tj. staro zaimensko, prim. **togó*) in dolgost (ki bi lahko v obliko »vstopila« skupaj s končnico **-ā*),¹⁵ ni pa to seveda nujno.¹⁶

razpravi o jeziku podonavskih Hrvatov govori o tem, da so mnjenja o času nastanka diftongizacije *o, e* (tj. ali se je proces začel pred ali po nastanku severne hrvaške diaspore v 16. st.) deljena, da pa bi razširjenost tega pojava na prostoru od južne Gradišćanske do moravskih naselij (razen kajkavskih Hrvatov v Hrvatskem Grobu) kazala na starejši nastanek.

¹⁵ Kjer prihaja do novih morfemskih kombinacij, se lahko pojavijo tudi nove kombinacije prozodičnih elementov, prim. sln.-rezijan. D mn. *měn* ← **měm̃* ← **měm̃*, kjer oblika vsebuje končaj *-én* ← **-ēm̃* (tj. iz **tēm̃* → pričakovano obliko **m-ēm̃* → rezijan. **m-ín*) in prv. tonemsko karakteristiko psl. **mojīm̃*; R ed. *ž sestrě* ← zaimka **tě* ← **toje*).

¹⁶ V okviru KOs **ba* je zanimivo, da se v srb./hrv. govorih poleg *prĭjatelj* (← psl. **pr̥jātel'ь*; č. *přítel*, slš. *priatel'* ← **pr'ātel*) vsaj na treh (danes ločenih) področjih pojavlja nenavadna oblika, prim. hrv.-čak. *prētel* 'Freund' (Vodice, Žminj, Istra; ČDL III: 543; Miklošič I: 404: *pretelj*), hrv.-čak. *neprētelj* (Vodice, Istra), *prētelstvo* 'amicitia' (Mažuranić II: 1131); hrv.-kajk. (*ne-*)*prētyel* (Skok III: 40–41), srb. nareč. *prētelj -a* 'prijatelj; srodnik mladin ili mladoženjin' (prim. *išli smo u prētelje, mi od njēga po prētelja čovēka nēmamo*; ob osebnih imenih tudi *prētelj Spīra*), *prēteljev/ prēteljov, preteljica, sprēteljīt se, sprēteljim se* (Kosmet; Elezović II: 130–131, 259). Skok vidi v njej psl. **pr̥jātel'ь*, a je glasovno ne razlaga. Zdi se mogoče, da se v njej skriva stara kontrakcijska oblika **pr'ātel'* (z nekim narečnim prehodom *r(')ā* → *rē*). Tonem *˘* v vseh navedenih oblikah skupaj (tj. čak. in štok.) bi lahko

3.2.2.3 Tako tvorjeni samost. izkazujejo tudi v sln. od 16. st. naprej akutirane končniške dolžine, tj. **-bjě* → **-jě* (prim. I ed. *spočetjě* ← **-početjěl* *cvrtjě* ← **cvьrtjěl* *veseljě* ← **veseljěl* *zelenjě* ← **zelenjě*) in sicer celo v vseh sklonih (prim. R ed. *zelenjál* *veſſeljá* ← **-jǎ*, D ed. *zelenjúl* *veſſeljú* ← **-jǔ*, O ed. *zelen-jém/s'vesselém* (Dalm.) ← **-jěm*, znane pa so tudi iz sln. govorov (Ramovš II: 563). Vzporeden razvoj izkazujejo tudi samost. tvorbe na **-bstvō* → **-stvō* (→ *-stvō/u*), prim. I ed. *gospostvō* ← **gospodьstvōl* *moštvō* ← **možьstvōl* tu *Ludstvu* (Schönleben), sln. nareč. *rojstwu* (gor.-kraš.), R ed. *gospostvál* *moštvá* ← **-ǎ*, O ed. (*pred CHristuſevim*) *rojstvum* (Dalmatin; po Škrabec II: 232–233).¹⁷ Vsi podani primeri pripadajo a.p. c, ki je imela naglašeno izglasje. Ramovš je izglasno dolžino v *rojstvōl* *zeljě* pojasnjeval s stavčno fonetiko, ker ni videl dokazov za potrditev razvojne zveze med dolžinami in onemitvijo *ь* (Ramovš II: 454). Končniški naglas v obeh skupinah s prvotno enakimi prozodičnimi lastnostmi brez izjeme izkazujejo tudi pomor. (=zslav.) govori pri samost. tipa **-bjě* (prim. *jezéně* ← **jědenjě*, *vesélé* ← **veseljě*, *žacě* ← **žitjě*), v tipu **-bjā* pa prevladuje pri samost. z enozložno osnovo v ed. in v posamičnih primerih v mn. (prim. *roló* ← **roljǎ*, *ceńó* ← **těnjǎ*; Lorentz 1925: 96, 172).

odražal nek starejši slov. cirkumfleks, vendar pa v kontekstu relevantnih slov. oblik (rus. *prijátelʹ*, ukr. *prýjatelʹ*, sln. *prijatelj*, srb./hrv. in hrv.-čak. *prijatelj*, hrv.-čak. *neprijatelj* (ČDL I: 658), štok. *nèprijatelj*) akcent ni jasn. Zaliznjak (Zaliznjak: 152) za rus. ugotavlja (glede na minusno markiranost pripone *tel*) naglasno mesto **prijatelʹ* / **nèprijatelʹ* (← arh. glagola strus. *prijati*, *prěju* 'faveo'), vendar bi ga potrjeval samo srb./hrv. *prijatelj*, ne pa tvorjenka *nèprijatelj*, čak. *neprijatelj* ← *prijatelj*. K naglasu te besede se je večkrat vračal v svojih študijah Bulaxovskij: v zvezi s kašub. prid. *prājacělsćī* 'prijateljski' je izhajal iz psl. **prijatelʹ* (prim. ukr. *prijatelʹ*, in samo možno izhodišče za sln. *prijatelj* ← **prijatelj*; Bulaxovskij V: 74). Za srb./hrv. *prijatelj*, R mn. *prijateljā* pa je menil, da ga je mogoče razumeti (a) kot arhaizem psl. sklanjatve tipa *telʹ*, ali pa (b) kot poseben odraz akcentskega premika s cirkumfektiranega prvega zloga ne glede na izvor intonacije in celo dopustil možnost, da gre za štokavsko akcentsko inovacijo (prim. *sūnce* : *sūnācā*, *grīvna* : *grīvānā*; Bulaxovskij V: 389, 423), domnevno skrajšavo *˘* → *˘˘* pa je pripisoval vplivu stosl. besed na *telʹ*. Zdi pa se, da kljub izkazanim gornjim dvojnicam v naglasnem mestu vsaj za del slov. jezikov moramo izhajati iz nedol. osnove **prǫjǎ-(ti)* tudi v tvorjenki **prǫjǎ-telʹ*, in bi bilo torej ukr. in srb./hrv. mesto drugotno. Tako bi bila (ne glede na večzložnost besede) razumljiva kračina *ī-ja*, ki je generirala sekundarno na mestu šibkega poglasnika v prv. nenaglašenem *bj* kot v tipu **zmbja* in tudi s primerljivim arealom. Če teza o naglasnem mestu drži, potem je mogoče na začetku omenjeni nenavadni srb./hrv. *˘*, primerljiv s sln. *prijatelj* izhajal je iz primarnega *ij* (Ramovš II: 178:) proglasiti samo za slov. novi cirkumfleks. Naravo in proces metatonije **-bjǎ-* → *bjǎ* (tj. ali je prišlo do nje zaradi nastale naddolžine naglašene vokala, kar je verjetno) bo sicer treba še natančneje osvetliti, se pa tudi na tem primeru kaže, da je res lahko v zvezi s kvantitetno spremembo vokala, ki jo povzročata šibitev psl. *ǫ/ь* neposredno ob naglašenem vokalu (tip R mn. *krǫvǫ* → **krāvǫ*, **kopýťǫ* → **kopýťǫ*) in v neposredni časovni bližini tudi dolžina, nastala pri KO (npr. O ed. *lipojǫ* → **lípǫ* → *lípǫ*). Iz č. *přítel*, slš. *priatelʹ*, *pás* ← **pās* ← **pōjās* in O ed. *lipou* (in ne **lípou*) pa bi se moglo pridobiti celo dodatne informacije tudi o intonacijsko-kvantitetnih razmerjih, ki so bila doslej še precej zavita v temo.

¹⁷ V sln. so že v 19. st. prevladale izglasne kračine (prim. *sadjě* -ǎ itd.), nato pa še naglasni umik (prim. *sádje* -a, *vesélje* -a). Skrajšavo in naglasni umik navaja Škrabec tudi za sam. na **-bstvo* (prim. *rojstvō* -ǎ → *rójstvo* -a); starih izglasnih dolžin Škrabec ne razlaga izrecno z odpadom polglasnika (Škrabec II: 232–233), ampak misli na mešanje pripon **-bstvo* in **-bstvbjě* → **-stvoje* (Škrabec II: 180, op. 4).

3.2.2.4 Iz zgoraj povedanega jasno izhaja, da izkazujejo psl. sam. na **-bje* in **-bstvo* izglasno dolžino, ki pa v jslov. zaradi ohranjenega *j* ne more biti kontrakcijska, v tipu na **-bstvo* pa sploh ne. Prav zaradi osupljivega ujemanja med jslov. in zslov., kjer so v tipu **-bja* izglasne dolžine poleg č. lepo razvidne tudi iz pomorjanskih govorov (Topolińska: 45–51), je skoraj nemogoče misliti, da dolžine niso nastale zaradi istega vzroka, v enakem/podobnem procesu in z enakim rezultatom.

4.0 Problem dolžine na kratkih izglasnih vokalih.

4.1.1 V zvezi z vprašanjem izglasnih dolžin je moja pozornost pritegnil slš. nareč. *čuo* (srednjeslš.), *šva* (gemersko) ← **čō* (Krajčovič 1988: 124; vzrokov za to dolžino ne navaja) poleg *čol/ co* (vslš., zagorsko; č., polj., dluž.)/ *so* (sotacko); oblika *col/ čo* se navadno razlaga iz R ed. **čbso*. V slš. je razvoj **ō* → *uo* sicer normalen na mestu psl. *ò* in podaljšanega *ō* sploh. Besedo *čuo* bi bilo mogoče povezati s polj. nareč. *cós* ← **čbsō-si* ← **čbso-si* in tudi *któs* ← **kztō-si* ← **kzto-si* (varšavsko, sporadično po vsej severni/osrednji Poljski). Topolińska (Topolińska: 54, 90) dolžino razlaga kot nadomestno iz **kzto-si/ *čbto-si* po redukciji v členku *-si*, Rozwadowski (Rozwadowski: 41) pa je z gornjimi primeri povezal še *któz* ← **kzto-že*, *cóz* ← **čbso-že*, *jakóz* ← **jako-že*, *otóz* ← **oto-že* in v vseh izhajal iz nadomestne dolžine enakega izvora, čeprav bi v teh primerih polj. dolžina lahko nastala tudi ob zvenečem izglasnem konzonantu. Vendar *ó* ← **ō* izkazuje tudi polj. nareč. *ktō* ← **kztō* (Urbańczyk 1962: 46–49, 25), pomor. *xtōš/ xtūš* poleg *xto/ xtoš*, *cōš/ cūš* poleg *col/ coš* (Lorentz 1925, 157). Prav tako kaže na dolžino gluž. *ó* ← **ō* v *štó*, R ed. *koho* 'wer' ← **chtō* ← **kzto*, ki se pojasnjuje samo z reakcijo na homonimijo z gluž. *što*, R ed. *čeho* 'was', dluž. arh. *sto* ← **čbto* (Schuster-Šewc 19: 1474). Pri tem pa nas preseneča, da nepojasnjena izglasna dolžina v zaimkih **kzto*, **čbto*, **čbso* nastopa tudi v jslov. Tako je sln. knj. *kdō* (SSKJ 1994, 392), nareč. *kadō* (Poljane), *dō* (Ravne/ Bohinjska Bistrica), *gdō* (Savinjska dolina), *gdú* (Cerkno, Borovnica), *tú^a* (Zilja) Ramovš pojasnjeval sicer iz **kztō* (tj. z novoakutiranim *ò*) kot »neobičajno podaljšavo, ki bi imela svoj izvor v ekstremno rastoči intonaciji vprašalnega stavka« (Ramovš II: 453–454). Podaljšavo najdemo tudi v hrv.-čak. *kō* ← **tkō* ← **kztō* (knj. *kōl/ tkō*) in *čō* ← **čā* (poleg *čāl/ če* ← **čega?*; ČDL I 106, 109, 117). Oblika *čā* se navadno razlaga ← **čb* (Skok II: 111; Popović 1960: 330). Teže pa je razložiti dolžino v hrv.-čak. *čō*: v tej obliki lahko izhajamo iz **čbtā* (namesto **čbto?*, prim. *šta*) in jo prištejemo že omenjenima *tōgāl/ onōgā* (Crmnica). Vendar pa presečeni ugotavljamo še hrv.-čak. *cā/čā* (Susak; HDZ: 155; Popović: 330 navaja *ca*) ← **cāl/ *čā*, od katerih bi vsaj *cā* (če že ne oba!) lahko odražal tudi **čbsā* (in celo – kot tudi slš. – dvojnost konzonantnega vzglasja č- : c-).

4.1.2 Psl. zaimenske oblike **kzto/ *čbto/ *čbso* se ponavadi uvrščajo v psl. a.p. c (prim. srb. *nā-/zāšta*; Zaliznjak 1985: 139), in sicer s stebričnim naglasom na izglasju (prim. I ed. **čbtō/ *kztō*, R ed. **čbsō* → analogno **čegō/ *kogō*, **čemū/ *komū*, M ed. **čemb/ *komb*, O ed. **čīm/ *cēm*). Ta naglas je bil že po položaju avtonomen (tj. ni cirkumflektiran) in se je tudi v rus. odrazil enako kot vsak novoakutirani: *-ō/ -ò* → *-ô*, zapisano *ω/ ô*, tj. *česō/ čsô*¹⁸ (prim. Zaliznjak 1985: 173–

177; Stadnikova 1989: 172). Sled nekdanjega psl. avtonomnega kratkega naglasa se iz vokalne barve vidi tudi v polj. nareč. enklitičnem $g\grave{o} \leftarrow *(je)g\acute{o}$, $teg\grave{o}$ (Velikopoljska) $\leftarrow$ psl. $*tog\acute{o}$, v (celo nikoli na izglasju naglašenem) R ed. $dobr\acute{e}g\grave{o} \leftarrow *-\bar{e}g\bar{o}$ in že omenjenem $kt\grave{o} \leftarrow *k\bar{e}t\bar{o}$ ter doslej ni bila razlagana v tem kontekstu (prim. »Jest to, zdaje się, objaw osłabienia pełni tej 'okazałej' (dwie sylaby!) kóńcówki«; Urbańczyk 1962: 46–49, 25).

4.1.3 Tudi pomor. stanje je zanimivo. Tako Lorentz izhaja iz 4 zaimenskih končnic R ed., in sicer $*-go/ *-gu$ in $*-vo/ *-vu$, vendar se mu ne zdi verjetno, da bi bile izvorno povezane (Lorentz, GP III: 923–926; II: 521). Končnice nastopajo pri zaimkih in pridevniki in izkazujejo tipično arealno distribucijo (Lorentz, GP III: 924–926). Tako se pojavljata končnici $*-vo/ *-vu$ v slovinskih in SZ/JV kašubskih govorih, končnici $*-go/ *-gu$ pa sta skoraj splošnopomorski. Poleg slovinskega $-w\acute{o}/ -ho \leftarrow *-vo$ najdemo tudi končniški varianti $-v\omega$ (= $-v\grave{a}$), $-ua$, $w\acute{u}$. Končnico $-w\acute{a}$ (prim. $\check{c}ew\acute{a}$, $t\acute{e}u\acute{a}$, $\acute{n}y\acute{u}\acute{a}$) razlaga Lorentz iz $*-v\grave{o}$ z analogno naslonitvijo na imenski $-a$ (=R ed.). Pri končnici $-w\acute{u}$ (prim. $\check{c}ew\acute{u}$, $k\omega w\acute{u}/ k\acute{o}w\acute{u}$, $dl\omega \check{c}\acute{u}/ dl\acute{a}\check{c}\acute{u}$) pa zvezo z imenskim u (= R ed.) zavrača, ker da je (a) končnica $-u$ zemljepisno preveč razširjena in (b) ker se končnica pojavlja v osebnih zaimkih (tj. »w poszczególnych pniach pronominów personalnych«). Končnica $-v\omega$ naj bi bila najmlajša in rezultat križanja med pomor. kontrahiranimi (prim. $t\acute{a}w\acute{a}$, $\acute{i}ew\acute{a}$, $\check{c}ew\acute{a}$, $k\acute{o}w\acute{a} \rightarrow t\omega, \acute{i}\omega, \check{c}\omega, k\omega$) ter vzporedno ohranjenimi nekontrahiranimi oblikami zaimka (š $t\acute{a}v\omega$ itd.), od koder naj bi se širila še k pridevnikom (tj. $dobr\acute{e}w\acute{a} \rightarrow dobr\omega$). Vzporedno nastopa tudi končnica $-g\acute{u}$ (tj. $t\acute{a}g\acute{u}$, $\acute{n}/\acute{i}eg\acute{u}$ (toda samo $g\acute{o}$), $k\acute{o}g\acute{u}$, $\check{c}eg\acute{u}$), s katero je mogoče povezati tudi fonetično nerazloženo končnico $-g\acute{o}$, ki se pojavlja samo v treh govorih.

4.2.0 Če to razpravljanje o zaimenskih končnicah (a) tipa $*k\bar{e}t\bar{o}$, $*\check{c}\bar{e}t\bar{o}$, $*\check{c}\bar{e}s\bar{o}$ (tj. s prednaglasnim polglasnikom) in (b) tipa $*jeg\acute{o}$, $*tog\acute{o}$ (tj. s prednaglasnim polnim vokalom) povežemo, smemo sklepati, da je v skupini (a) prišlo do fonetične (=nadomestne) podaljšave (tj. $*-\bar{o} \rightarrow *-\bar{\acute{o}}$), v skupini (b) pa te podaljšave izvorno ni moglo biti (tj. $*-\bar{o} \rightarrow *-\bar{o}$). Prednost te skupine besed je v njeni izoliranosti, zato se zdi primerna za določitev dogajanja, ki jo je utegnila povzročiti ošibitev (ne odpad!) psl. $\bar{z}/\bar{b}$. Tak sklep je ne samo logičen, temveč tudi sistemski: pojav je očitno potekal vzporedno/hkrati z umikom iktusa z naglašeneega polglasnika (tj. $\acute{z}/\acute{b}$) v levo oz. premikom iktusa v desno, če je bil prvotno naglašen polglasnik na začetku akcentske sintagme). Iz tega tudi izhaja, da je ošibitev polglasnika sprožila očitno dva procesa: (1) splošno znani premik iktusa s šibkega polglasnika, ki je imel za posledico ppsl. metatonije in nastanek novih slov. (rastočih) akcentov levo (in v posebnih okoliščinah tudi desno) od prvotnega naglasnega mesta; (2) tudi (nadomestno) daljšanje levega oz. desnega vokala, ki je bil že pred tem nosilec (avtonomnega/avtomatičnega) naglasa.¹⁹ Tako so v izglasju obravnavanih zaimkov v okviru načelno

¹⁹ Oblika $\check{c}eso$ se šteje za jslov. in je v govorih še živa (prim. I ed. m $\check{c}eso(v)\bar{i}$, T ed. $\check{z} \check{c}es\bar{o}(v)u$, T mn. $\check{c}es\bar{o}(v)e$ (Miletić: 329), oblika $*\check{c}\bar{e}so$ pa se šteje za zslov. (moravizem). Enako (najverjetneje akcentsko pogojeno) razmerje je med R. ed. $*men\acute{e} : *m\bar{e}n\bar{e}$.

iste paradigme nastajale dvojnice v kvantiteti vokalov, ki so bili pred tem samo (etimološko) kratki (npr. psl. *o/ e*) ali pa skrajšani (če izhajamo iz Leskienove teorije o krajšanju prvotno akutiranih zlogov in morda tudi nekoliko kasnejše generalne skrajšave vseh preostalih, tj. nenaglašanih in cirkumflektiranih vokalov). Tako so se torej pojavile nove kvantitetne alternacije v izglasju, pri čemer so podaljšani vokali postali nosilci dolgega novega akuta, nepodaljšani pa kratkega akcenta, tj. tipa novega akuta (npr. $*k\bar{z}t\acute{o} \rightarrow *k\bar{z}t\bar{o}$: $*kog\acute{o} \rightarrow *kog\bar{o}$, $*\check{c}bt\acute{o}/ * \check{c}bs\acute{o} \rightarrow * \check{c}\bar{b}t\bar{o}/ \check{c}\bar{b}s\bar{o}$: $*\check{c}em\bar{u}$). Razumljivo pa je iz tega tudi to, da so se izglasni vokali kasneje na različne načine spet skušali poenotiti, tako da so ostale samo še sledi tega nadomestnega daljšanja.

4.2.1 Če gornje ugotovitve držijo, potem bi bilo mogoče v tem kontekstu dopolniti tudi dosedanje razlage nenavadnih končajev tipa $-go \rightarrow -vo$, prim. rus. $-vo$, slovinsko $*-vo$ in morda tudi sln. nareč./pogov. $kv\acute{a} \leftarrow *kov\acute{a} \leftarrow kog\acute{a}$.²⁰ Razlagali bi jih lahko kot posledico razvoja $\acute{o}$ (morda pa tudi celo $\acute{o}?$) $\rightarrow *u\bar{o}$, tj. kot $*-g\acute{o} \rightarrow -g\bar{u}\bar{o} \rightarrow -v\bar{o}$. Izhodišče za to bi bilo torej vsekakor najlažje videti prav v $*\check{c}\bar{b}s\bar{o}$, ki se sicer obravnava kot moravizem, pa to verjetno ni bil, in ki ga je kasneje v velikem številu slov. govorov nadomestil analogni $*\check{c}eg\bar{o}$, vendar pa hkrati prevzel tudi izglasno prozodično karakteristiko starejše oblike (tj. akutirano dolžino). V psl. $*\check{c}bs\acute{o}/ * \check{c}\bar{b}s-\acute{o}$ bi bilo pa mogoče videti tudi samo fonetično dvojnico k $*\check{c}es\acute{o}$, v kateri je redukcijo povzročil nenaglašeni položaj (tj. $*e \rightarrow *b$). Prav zaradi prikazanih možnosti je še toliko težavnejša določitev izvora končniške dolžine v srb./hrv. nareč. $*t\bar{o}g\bar{a}$ (Crmnica), saj bi bila lahko zaimenska in imenska ali celo križana.

4.2.2.0 Veljavnost gornjega akcentskega pravila bi bilo mogoče dokazovati tudi z nekaterimi drugimi arhaičnimi (in razmeroma izoliranimi primeri):

¹⁹ S tem pravilom lahko pojasnimo tudi dosledno podaljšavo prv. kratkega vokala v besedah a.p. c v sln. in srb./hrv. (prim. $*b\bar{o}g\bar{g} \rightarrow b\bar{o}g$, $*k\bar{o}st\bar{b} \rightarrow k\bar{o}st$) in samo akcentski umik v a.p. b (tip $*bob\acute{z} \rightarrow *b\bar{o}b\bar{g} \rightarrow$ srb. $b\bar{o}b$, R ed. $b\bar{o}ba$, sln. $b\bar{o}b$, R ed. $b\bar{o}ba$), ki jo v razmeroma čisti obliki tudi odražajo. Šele po tej razvojni fazi, ki jo je povzročila ošibitev polglasnika, so v slov. govorih nastajale možnosti za specifična daljšanja, tj. za unifikacijo ali modifikacijo rezultatov te razvojne faze (npr. dosledno daljšanje ob zvenečem soglasniku v polj.: $r\acute{o}g$ a.p. c, $n\acute{o}ž$ a.p. b, $w\acute{o}t$ a.p. b; za podaljševanje ob zvočnikih in $z/\check{z}/h$ v č.: $dv\bar{u}r$ a.p. b, $st\bar{u}ll$ $n\bar{u}ž$ a.p. b; podaljšanje vsakega $o/ e \rightarrow i$ ob šibkem polglasniku v ukr. itd.; Prihodnje sistematične analize odrazov ppsl. vokalnih kvantitet v slov. jezikih bodo morale osvetliti še vrsto podrobnosti, da bo obseg ppsl. (nadomestnega) daljšanja vokalov in njegov nadaljnji razvoj po slov. govorih jasnejši. Zdi se namreč, da bi šibek polglasnik lahko podaljševal tudi prv. nenaglašene kratke vokale, vendar pa da ti s podaljšavo niso pridobili (fonologiziranega) tonema.

²⁰ Že Ramovš (Ramovš II: 454–255) je opozarjal na dolžine, kot so sln. $s\check{a}\check{s}^{\bar{u}}\acute{o}$ $s\check{e}$ i pa čist $d^{\bar{u}}ab\bar{e}r$ 'izšlo se je pa čisto dobro' (Borovnica), $s\check{a}\check{s}^{\bar{u}}\acute{o} \leftarrow *-\check{s}bdl\acute{o}$: $\check{s}l\bar{o}$ (k $*\check{s}bdl\check{z} \leftarrow * \check{s}bdl\check{z}$, $*\check{s}bdl\acute{a}$, $*\check{s}bdl\bar{o}$), $kd\acute{o}$, $kog\acute{a}$, vendar je njihov nastanek dosledno povezoval s stavčno fonetiko. Načeloma bi bila njegova razlaga mogoča, v tem kontekstu pa je tudi tipološko zanimivo stanje, ki ga izkazujejo narečni srb./hrv. teksti, saj se izkaže, da se prav kvantiteta vokalov dosledno ohranja tudi v nenaglašenem položaju. Iz tega bi smeli sklepati, da kadar beseda izgubi iktus, izgubi fonološki tonem, nikakor pa ne vokalne kvantitete, tj. da je ta imanentna karakteristika vokala (v določenem položaju), iktus in tonem pa samo njegovi možni karakteristiki. Iz tega se zdi verjetneje, da gre v gornjih Ramovševih primerih prej za ohranitev dolžine (in tudi tonema, ker je v naglašenem položaju), kot pa za mlajšo podaljšavo.

4.2.2.1 Psl. **dǣnъ*, R ed. **dǣne/ *dǣnē* a.p. c. GRADIVO: sln. *dān*, R ed. *dnē* (poleg običajnejšega R ed. *dnēva*, D ed. *dnēvu* ← R ed. *dnē-*), srb./hrv. prislov *dnē* (kot arhaizem v datumih; Skok I: 379) → R ed. *dnēva*, hrv.-kajk. *diēn*, R ed. *dnāvo*, D ed. *dnāvu* (Bednja), *plādnē* (Vuk), *plādnē* ← **polъ-dǣnē* (Kosmet; s sekundarnim R ed. *plādna*), hrv.-kajk. prislov *větomadne* ← **vě tomъ dǣne*, stslš. *deň*, R ed. *dňaldne* (Stanislav II: 218–219), č. *den*, R ed. *dne* (SSČ I, 224). Beseda se je v slov. jezikih naslonila na sklanjatev mehkih/trdih samostalnikov, tako da stare sklonske oblike izkazuje samo fragmentarno, najpogostejše R/M ed.) Kot je videti, je v tej obliki izglasna dolžina²¹ izkazana samo jslov. Sln. *dnē* bi bilo mogoče razlagati tudi iz psł. **dǣne* (tj. po slovenskem premiku cirkumfleksa in podaljšavi, prim. **pǫl'e* → *poljē*, sekundarno → *pōlje*). Ker pa srb./hrv. izglasne dolžine (prim. *dnē*, *plādnē*) ni mogoče razložiti na enak način, izkazujeta pa jo obe besedi, je bolje izhajati iz jslov. **dnē*,²² tj. razvitega po zgoraj navedenem pravilu nadomestnega daljšanja iz **dǣnē*. To bi nas vodilo tudi k ugotovitvi, da naglasno mesto tipa psł. **dǣne* ni najstarejše, ampak kasnejše (analogno po o-d.), in da se je v jslov. **dnē* ohranil akcentski arhaizem **dǣnē*. Tako bi se lahko tudi v tem samost. približali (a) starejšim končniškim naglasom v soglasniških sklanjatvah a. p. c (prim. rcsł. R. ed. *nebesé*, k *nébo* a.p. c), in (b) ide. iktusu v R ed. -és: lit. I ed. *akmuō*, R ed. *akmeñs* ← **-nēs*, sti. I ed. *pāt*, T ed. *pādam*, R ed. *padáh*; gr. I ed. *πόυς*, T ed. *πόδα* R ed. *ποδός* (Stang 1957: 94). Morda nekoliko preseneča, da je jslov. izglasna dolžina povsod cirkumfektirana (čeprav bi pričakovali novoakutirano, tj. -ě). Domnevati smemo, da gre za neko kasnejšo inovacijo (tj. ˘ → ˘̂) na izglasju, ki je še ne znamo pojasniti, bi pa bila lahko tudi fonetične narave.

4.2.2.2 Psl. I mn. m **trъjē* a.p. c (Zaliznjak 1985: 139). GRADIVO: sln. arh. *trijē* (novejše *trīje* s sekundarno paradigmo R *trēh*, D mn. *trēm*, T mn. *trī*, O mn. *trēmī*), polj. *trzej* ← *trzē* ← **trzē* ← **trē* ← **trъje* (GHJP 1965, 144: s sekundarnim -j), stč. I mn. m *třie* (npr. *třie králi přijeli*) → *tří* (do 17. st.; *tito tří mužī*)/ *tře* (z izgubo jotacije; *tře řadové*)²³ (Važný II/1: 1967, 147; HVČ: 159). Podano gradivo bi omogočalo akcentno rekonstrukcijo psł. I mn. **trъjē* (in ne **trěje*, prim. **kōsti*), ki

²¹ Verjetno je tudi v stč. *dnie* izhajati iz dolžine (SSČ I, 224)

²² Tudi Bulaxovs'kyj je dolžino v jslov. *dnē* razlagal po A. A. Šaxmatovu, tj. kot nadomestno podaljšanje, ki ga je povzročil izpad polglasnikov (Bulaxovs'kyj V: 371). Enako je (v nasprotju z Belićem) razlagal jslov. izglasno dolžino v **sǣtō*, prim. sln. *stō*, srb./hrv. *stō*, hrv.-čak. *stō* indecl. (ČDL I, 1153; prim. *stō nā stō/ stō pō stō*). Ker se rekonstruira **sǣto* (tj. a.p. c, kjer bi nastal srb. *stō*), je mogoče, da se v jslov. obliki **stō* ohranja sled starejšega iktusa števnik **sǣtō* ← ide. **k'mtóm* (kot je domneval že M. Snoj; ESSJ III: 318). Ta hipoteza navidez sicer nasprotuje kračini v tipu **dǣnō* a.p. b, kjer bi prav tako pričakovali fonetično obliko **dǣnō*, R ed. *dǣnā* itd. (tj. kot v tipu **veselǣjē* → **veseljē*), a vsi slov. govori, kolikor mi je znano, izkazujejo samo refleks za **dǣnō*. Med **sǣtō* in **dǣnō* je najpomembnejša razlika v tem, da je prva izgubila zvezo s sklanjatvenim vzorcem, druga pa je bila vanj (še naprej) vključena in se je izravnala po tipu **selō*, kjer pogojev za fonetični nastanek dolžine ni bilo. Ni pa nujno, da bi sem uvrstili primer kot je **dǣvā* (prim. **ōbā*), ker bi se etimološka (tj. fonetična) ponaglasna dolžina lahko zadržala do šibitve **ǣ/b*. Za diskusijo o tem vprašanju je pomembna tudi domneva, da bi nepričakovani strus. iktusi tipa *nōvъ gorodъ* ← **nově gorodъ*, R. ed. *novā goroda*, lahko ohranjali sled starejše akcentuacije prid. *novъ* a.p. c. (Zaliznjak 1985: 125).

²³ Popolnoma vzporedno se analogno po **tr'ie* razvija psł. **čtyrē* → -bje: *čtyrie* → *čtyrēl* *čtyří*.

mora biti glede na ide. akcent inovacija (prim. ide. **tréies*). Vendar pa bi tak iktus pojasnjeval redukcijo v prednaglasnem zlogu (prim. **-ejēs* → **-ijē* → *-bjē*), oporo pa bi lahko našli v vzporednem psl. naglasnem mestu I mn. u-d., npr. **-ovē* ← **eueš* ← ide. **-éues* (prim. bolg. tip *gradovē*).²⁴ Da je to v neki starejši dobi moralo biti akcentsko mesto za I mn. m soglasniških osnov premičnega tipa (in nato tudi → *i-/u*-osnov), bi se dalo sklepati tudi iz stč. I mn. »*dnie* nebo *dnové* *stařil* *dávnil* *dlúzil*« (SSČ I, 224) ← **dnē* ← **d̥nē*. To naglasno mesto se je najverjetneje odrazilo kot izglasna dolžina v I/T mn. s (prvotno samo) samost. soglasniških debel a.p. c, analogno pa tudi v samost. a.p. b/a (prim. čak. *nebesá*, *vimenā*/ *vimenā̃* (k psl. **výmen-* → *vìme* a.p. a), *ramenā*/ *ramenā̃* (k psl. **rāmen-* → *rāme*) ← **-a/*-ā* (Susak; HDZ I, 108). To akcentsko mesto pa zasledimo tudi pri samoglasniških deblih, npr. stštok. slavonsko *sēla* – *sēlā*, *pōla* – *poļā*, *imēna* – *imenā*, slš. *slová*, deloma moravski govori; Lončarić 1996: 45), in sicer na tri načine, tj. kot iktus, izglasno kvantiteto ali metonični cirkumfleks, prim. sln. *korīta*, kajk./ stštok. v Slavoniji *korītā*. Posebej naj opozorim, da se oblika **tr̥bjē* → *tr̥bjē̃* ponovno odraža kot jslov. **tr(i)jē̃*.

4.3.1 Če se na tej točki vrnem h samost. tipa **-bje* in **-bstvo*, potem je več kot na dlani, da v tipu **-bje* domnevanje KO v klasičnem smislu ni ne nujno in ne verjetno. Izglasna dolžina **-jē* je lahko nastala pravilno po fonetični poti v okviru samost. a.p. c, ki so imeli naglašen izglasni vokal, in od tam je lahko prodrila tudi v enake tvorjenke a.p. b in a.p. a. V znanstveni literaturi se teza o KO pri samostaln. tipov **-bje* in **-bja* opira tudi na argument, da bi se morala jotacija v zslov. odraziti z znanim psl. jotacijskim refleksom (tj. **listjē* kot č. ***liscī*); vendar je treba bolj upoštevati dejstvo, da gre za dve različni jotaciji, od katerih je bila prva (tj. psl.) že v zaključni razvojni fazi, če ne sploh že končana, ko je druga šele »vstopala« v razvojni potek (prim. zaporednost psl. palatalizacij velarov z različnimi razvojnimi rezultati). Zdi se, da bi bilo treba dokazovanje preusmeriti, tj. ne dokazovati, da se *K' + j* lahko razvije v *K'*, temveč da se *K' + j* ne more razviti v *K'*, kar pa bo precej težko dokazati. Saj celo v jslov., ki ne izkazuje mehkostne korelacije zslov. tipa, pač pa samo njene sledi, v posebnih položajih soglasnik lahko popolnoma absorbira tudi *j* (npr. č/ ž/ š+j: *nārūča* ← R ed. **-bja*, *ōrūže* ← **-žbje*, *mīšēga* ← **myšbj-*; Miletić: 341). Tako lahko že na tem mestu samo pritrdimo Marvanovemu dognanju, da sta za proces KO bistveno vlogo odigrala prav psl. šibka *ʒ/b*, čeprav je on izrecno zavračal povezavo s psl. akcentom (Marvan 1979: 81–87).

4.4.0 Iz povedanega lahko predvidevamo, da je zgoraj obravnavana vrsta KOs (tj. **bjē/a*) postala pogoj za pojavljanje KO tudi v medglasju oz. da so se t. i. kontrakcijske kategorije oblikovale samo znotraj tistih paradigmatsko vezanih

²⁴ Verjetno bi tako lahko osvetlili tudi še nekatere druge redukcije v prednaglasnem zlogu, ki že zaradi strukture korena verjetno nimajo zveze z ide. prevojem in ki se po naglasnem mestu včasih ločijo od ide.: morda **č̥s̥o* namesto **česo* ← ide. **k̥es(i)o*, gr. hom. *τέο*, at. *τοῦ*; morda imper. tipa **p̥b̥cī*; morda oblike sed. osnove tipa **r̥bk-* ← **rek-* 'sagen': psl. **r̥bk̥o* *r̥b̥češb*, vslov./zslov. **r̥bka*, **r̥bkom̥* itd. (Vondrák I: 38).

slovničnih/besednih skupin, kjer je vsaj ena izmed oblik vsebovala takšen KOs. Zdi se, da se je proces KO pri zaimkih začel prav pri vprašalnem svojilnem zaimku psl. *čbjb 'quius' (prim. I ed. *čbjb', *čbjā, *čbjē, R ed. čbjēgo, *čbjējē/ē itd.) ← *k^ui-*io*- (SPsł I: 309; Arumaa III: 184: ← *k^ue-/*k^ui-). Da je psl. *čbjb zelo stara beseda, bi lahko dokazovali tudi z njegovim pomenom 'wessen', ki ga navezuje na ide. I ed. *k^ui-s (prim. lat. *quis*, het. *kwis*, gr. *τίς*), ne pa na *k^ui-d (lat. *quid*, het. *kwid*, gr. *τί*, psl. *čb (-to)). Poleg tega izpolnjuje psl. *čbjb tudi druge potrebne pogoje: (a) vsebuje KOs *bje, (b) pripada a. p. b (Zaliznjak 1985: 136), zaradi česar je moral imeti iktus prvotno na sredinskem zlogu (prim. analogno v sed. glagola *tbrēt), (c) v I ed. m vsebuje celo KOs za rudimentarno KO, kar ni nujni/potrebni pogoj za KO v stranskih sklonih, je pa gotovo dodatna spodbuda (prim. *čbjb → rus. *čej*, ukr. *čyj*, bolg. *čij*, sh. *čijī*, stč. *čí*, č. *čí*, slš. *čí*, polj. *czyj*, stpolj. *czej* do 15. st.; SPsł II 308–309),²⁵ in končno (č) pomensko se povezuje s svojilnimi zaimki.

4.4.1 Pogoji za realizacijo zgoraj formuliranega akcentskega pravila (in s tem za razširjeni model KO) obstajajo v trozložnih oblikah stranskih sklonov (tj. R ed. *čbjēgo, *čbjējē/ē, D ed. *čbjēmu, *čbjēji, M ed. *čbjēmь, *čbjēji, O ed. *čbjīmь, *čbjējō itd.) in je tam tudi izkazan (tj. → R ed. *čjēgo, *čjējē/ē, D ed. *čjēmu, *čjēji, M ed. *čjēm, *čjēji, O ed. *čjīm, *čjējō itd.): tako so se iz trozložnih razvile dvo-zložne sklonske oblike, do enozložnosti pa so se v ed. razvile samo dotlej dvozložne oblike s/ž spola (prim. I/T ed. s *čbjē → *čjē → č. *čí*, I ed. ž. *čbjā → *čjā → č. *čí*, T ed. ž. *čbjō* → *čjō → *čí*). Enotno enozložna paradigma ed. ž (tj. *čí*) je nastala še ne-koliko kasneje in verjetno samo po načelu analogije (npr. stč. R ed. *čie* ← *čjiejē ← *čjējē, D ed. *čí* ← *čjiejī ← *čjēji, O ed. *čúl* *čí*). Ti (drugotni) procesi bi se dali dokazovati predvsem z dvojnostjo končnic v T/O ed. ž *čúl* *čí*, pri čemer bi prva izvirala iz O ed. (tj. ← *čbjējō), druga pa iz T ed. (tj. ← *čbjō). V slš. *te* sekundarne spremembe (prim. R/D ed. ž *čej*, O ed. ž *čou*) ni. Tudi v srh./hrv. govorih pri tem zaimku še lahko prepoznavamo sicer že precej zabrisane sledi KO, ki so (vsaj deloma) povezane tudi z adaptacijo govorne besede v knjižno. V Akademijinem slovarju (ARj II, 24, sub *čijī*) se izrecno navaja I ed. m samo *čij* (Della Bella, Belostenec; *čii*/Stulić; *čij*/Vuk) kot stara oblika, kot mlajša (tj. analogna po PS) pa oblika *čijī*. Vendar pa se iz podanega ne vidi jasno, ali je v tem smislu pojmovana tudi izglasna dolžina v navedenem I ed. ž/s *čijā*, *čijē*. Na hrv.-čak. in štok. končniški naglas v teh oblikah (tj. *čijī*, *čijā*, *čijē*) je izrecno opozoril tudi Belić in poudaril, da Rešetar Vukove mn. oblike »*čiji*, *čijim*, *čijix*, *čijim*, *čijima* tumači /.../ kao: *čī*, *čīm*, *čīx* itd. koje je Vuk rastavio.« (Belić 1965: 119–120). Dodajmo temu še hrv.-kajk. I ed. m *čij*, I ed. s *čijel* *čie*/*čje* in I ed. ž *čija* *čia*, R/M ed. *čijel* *čie*, T ed. *čijul* *čiu*, I mn. s *čija* *čial* *čja* (RKKJ I: 297), kajk. *čijī*, *čijā*, *čijē* (Žumberak; Skok I: 110), *čij*, *čijā*, *čijē* (Kosmet; Elezović II: 446). Na izglasju tudi v teh oblikah, ki so tokrat dvo-zložne, lahko ugotovimo ´ → ˘, in to ne samo v štokavskih govorih, kjer bi bilo nor-

²⁵Izglasni -j se zdi sekundaren, morda vezan na morfemsko obliko *čij*-. V delu slov. jezikov se pojavlja samo v tvorjenkah (npr. sln. *čigāl* *čegā* ← *čigā, prim. *čigā/óv*, srh./hrv. nareč. *čigov* -a -o, bolg. nareč. *čigo/av*), del pa pozna dokazljive predrugačitve (prim. dluž. *ceji ceja ceje* po I ed. m *cej*, gluž. *čej čēja čėje* po *čej).

malno. Vendar sem prepričana, da je kljub temu treba izhajati iz ppsl. *čī, *čjā, *čjē in da je naslonitev na PS sicer sekundarna in razumljiva tudi zaradi izglasne dolžine, ki je obe obliki povezovala vsaj v I ed./mn./dv.

4.4.2 KO pri zaimku *čbjb bi lahko primerjali tudi s KO pri psl. *kǫjb 'quis' (I ed. *kǫjb, *kaja, *koje, R ed. kojego, *kojeje itd.). Zaliznjak ta zaimek v kazalu (Zaliznjak 1985: 403) uvršča v a.p. c, zato ta zaimek ne izpolnjuje že bistvenega pogoja za podaljšavo medglasnega vokala, tj. ni imel naglasa na medglasnem vokalu. Zaimek je v etimološki zvezi z ide. *k^uo- (tj. *k^uo-jo-), ki je generiral tudi druge psl. vprašalnice tipa *kǫ(-), vendar pa je njegova paradigma strukturno prelomljena (tj. del paradigmatskih oblik izkazuje notranjo fleksijo, del pa vsebuje osnovo koje-, ki bi lahko bila, ni pa nujno bila, razmeroma stara, prim. gr. ποῖος, lat. cuius; Nahtigal: 66). V č./slš. so se ohranile samo posamezne sklonske oblike, vendar pa zanesljivo izkazujejo KO (prim. I ed. m/ž/s kȳ, ká, ké; R ed. slš. m/s kieho, č. kéhol kȳho ← *kēgo; T ed. ž č. kú ← *kō ← *kojō; I mn. slš. kie; Važný II/1: 140; Stanislav II: 342–343). V srb. in hrv. slovarjih je ta zaimek obsežno predstavljen in seznanimo se lahko s tem, da so poleg pogostejših nekontrahiranih že od najstarejših časov izkazane tudi oblike s KO (prim. ARj V, 150–165). Ker je gradivo preobsežno in dostopno, naj podam iz njega samo nekaj točk: oblike s KO (tj. I ed. ki, ka, ko) navajajo v svojih slovarjih Mikalja, Belostenec, Voltić, Stulić. Med primeri KO v ARj, ki segajo celo v 12. st., prevladujejo I/T ed., mn., dv.: prim. I ed. m kī (Mon. serb. 7; 12. st.), I ed. ž kâ (Mon. serb.; leto 1240), I/T ed. s kō (u ko godi vrime, Mon. serb.; leto 1419) poleg kē (Ranjina, Vetranić); R ed. m/s čak. kēga (poleg kōga); T ed. ž. kû; I mn. m kī (Mon. serb., leto 1189), I mn. ž kē (Mon. serb. 1222–1228), I mn. s kâ (Mon. serb., leto 1446), T mn. m/ž kē (Mon. serb. 1240–1272); I/T dv. kâ. Tudi ČDL (ČDL I, XXXVII) navaja enake, še žive oblike (npr. I ed. kī, kō ← *kō, kâ/kō ← *kâ, T ed. ž kû, O ed. ž kōn ← *kō(m), T mn. m kē ← *koje, I/T mn. s kō ← *koja, I/T mn. ž kē ← *koje), zato je kontinuiteta teh oblik v hrv.-čak. nesporna. Zato tudi ni nobenega dvoma, da je KO tudi tu bila izpeljana že zelo zgodaj. Iz sodobne paradigme je razvidna tudi zgodovinska dolžina v R ed. m/s kēga (ČDL I: XXXVII) ← *kēga (toda D/M ed. m/s kēmu), vendar pa iz tega ne izhaja, da gre za kontinuant kontrakta *ē, ker bi se ta razvil → i kakor izhaja iz primera *vojevoda → *vēvoda, prim. čak. priimek Vīvoda (Istra; 1275 IR; Skok III: 613), top. Vivodina (14.stol.) 'parochia, sudčija u vladanju grada Ozlja' = Vīvōdinja (ŽK; Skok III: 613; etnik Vīvōdinac -nca, Vīvōdinka); sln. vivōda (Gor., Meg.; Skok III: 613); č. vévoda). Za to besedo je značilno, da se celo v žarišču pojavlja tudi v nekontrahirani obliki (prim. morav. vojvoda (woywoda Prib. 21^a, R ed. woywodi; Gebauer I: 558) in tako tudi drugod: sln. vojvoda, srb./hrv. vōjvoda/ vōjvoda/ vōjevoda (Vuk: 78). Na podlagi pregleda problematike in možnosti KO pri gornjem zaimku je jasno, da moramo v jslov. govorih upoštevati tudi sistem transformacij, ki kažejo na kompliciran preplet paradigmatskih oblik zaimka, določnega pridevnika in verjetno tudi kontrahiranih zaimenskih oblik, katerih natančen obseg bo za posamezne govore treba še le dognati (prim. tudi hrv.-kajk. I ed. ž. kal koja, R ed. ž ke, I ed. s kol ke : R

ed. m/s *kogal kog* ← **kogo*, D ed. m/s *komul kom* ← **komu*, R mn. *keh*, prim. **těxъ*, D mn. *kem/ kim/ kojemi*, prim. *těmъ/ *dobrymъ/ *těmi*; RKKJ II, sub *ki*).

4.4.3 Zdi pa se, da je obstajala tesnejša zveza med zaimkom **čьjъ* in svojilnimi zaimki tipa **mojъ*, **mojа*, **mojе*. Skupnih imajo več jezikovnih značilnosti, med drugim zanesljivo ide. izvor (tj. ← **mojos/ *moj-jo-*, stpr. *mais*, prim. lat. *meus* → **mejos*). Glede na to, da sta stari in identični tvorjenki, in da se zaimki tipa **mojъ* v slov. jezikih v I ed./mn. m/s/ž obnašajo kot besede iz a.p. b,²⁶ smemo tudi v stranskih sklonih domnevati starejše naglasno mesto v medglasju (tj. R ed. m/s **mojěgo*, D ed. m/s **mojěmu*, M ed. m/s **mojěmъ*, O ed. m/s **mojěmъ*, R ed. ž **mojějě/ę*, D ed. ž **mojěji*, O ed. ž **mojějo* itd.).²⁷ Ker manjka bistveni pogoj za razvoj, kot ga kaže tip **čьjěgo*, ne vidim nobenega drugega razloga za nastanek oblike tipa **měgo* kot samo analogni razvoj, ki ga je povzročil razvojni pritisk v tipu **čьjěgo*. To je bil tudi razlog, da sem KO v tipu KOs **oje/a* → **ē* poimenovala kot *analogni model KO*.

4.4.4 Dobro je znano, da so kontrahirane oblike svojilnih zaimkov (in z njimi vedno vzporedno tudi pridevnikov) zabeležene že v Brižinskih spomenikih in da so še žive na skrajnem sln. zahodu in severozahodu. Da je bil prvotni areal KO oblik nekoč širši, se vidi tudi po sicer redkih sln. top. tipa *Dobrépolje* ← **dobrojě polje*, *Velésovo* ← **velьjě selol *velojě(?) selo*, ki so danes daleč zunaj področja ohranjenih KO. Rada pa bi opozorila na to, da takšnih oblik (poleg nekontrahiranih) veliko navaja tudi Akademijin slovar (ARj VI, 901–902, sub *moj*; XVII, 373, sub *svoj*, XIX, 21–22, sub *tvoj*) za srb./hrv. govore z opombo, da so značilne za poetski jezik dubrovniških in dalmatinskih piscev. Gradivo: I ed. ž. *mal sval tva*, (14. st.), R ed. ž *tve* ← **tvojě*, T ed. ž. *mul svul tvu*, O ed. ž. *svoju*, I mn. ž *mel sve*; I mn. m *tvi*; I/T ed. s *me* (redko *mo*)/ *tve*, I/T mn. s *mal sval tva*. Zelo zanimive so tudi hrv.-kajk. oblike v I ed. ž *ma / tva*, T ed. ž. *mu*; o I ed. s *tvel zue* v kajk. pismenstvu poroča Jembrih (Jembrih 1984: 22), prav tako Lončarić (Lončarić 1996: 106), kjer šteje za kontrakcijske ne samo oblike tipa I ed. ž *ma*, I ed. s *mę*, ampak govori tudi o kontraktih -ę/ -o (npr. *mę:ga*, *tvę:ga*; Podravina idr.), ki so v teh govorih samo ena izmed kategorij KO.

²⁶Zaliznjak navaja, da izkazujejo paradigmatske oblike rus. zaimkov končniške naglase v a.p. b (npr. *vbsegó*) in a.p. c (*samomú*, *togó*, *tojě/ę*). Med primeri navaja tudi oblike povratno-svojilnega zaimka (tj. *svoegó*, *svoemú*, *svojejě*), ki ga samo v kazalu uvršča v a.p. c (Zaliznjak: 143). O najstarejši psl. akcentuaciji svojilnih zaimkov v znanstveni literaturi skorajda ni informacij (prim. Bulaxovs'kyj 1980: 462), zato je orientacija težavna.

²⁷Suponiranje takšnega naglasnega mesta bi ne samo omogočilo razumevanje »preskoka« KO na tip KOs *ojel oja*, ampak omogoča tudi razumevanje premika iktusa na izglasje (tj. tip *mojěgó*) pod vplivom zaimkov a.p. c (tip **togó* in **samogó*). Medglasni iktus bi bil potemtakem arhaizem in ne inovacija, prim. ukr. *moégo*, *moému* (Hrynčenko II, 430); hrv.-čak. *mojěga*, *mojěmu* (ČDL I, XXXVI; v kratkih *mōga*), *mojěgal* *tvojěga*, *njěga* ob *toyāl koyā* (Susak; HDZ I: 116–117), *mojiěga* ← **mojěga*, *mojiěmu* ← **mojěmu* (Pandrof; v kratkih pa *muōga*, *muōmu*) kot *ovōgal* *ovuōga*, *onōga*, *zis onuōga* in *tōga* *tuōga* (Pandrof), vendar pa ob naglasnih variantah v enklizi tipa *ovōgal* *ovogā* *sam* in *tōmul* *tomū* *sam* (Brabec 1966: 55–57, 75), ki kažejo na mešanje naglasnih pozicij prv. a.p. b/c; srb. nareč. *na mojěgal* *pri mojěga*, *na mojěga baštú*, *od mojěga*, *mojěga stárca*, *u mojěmu tátku podrum*; *tvojěga* (Belić 1905: 423–424).

4.5.0 V gornjem kontekstu možnega in verjetnega se kaže tudi KO v stranskih sklonih določnega pridevnika, ki arealno poteka v tesni navezavi na KO v tipu **mojego*, v novi luči.²⁸ Zdi se, da gre samo za prenos rezultatov KO z zaimkov na pridevnike (tj. **čbje'ego* → **moje'ego* → **dobrajego*), toliko prej, ker je bil to tudi eden izmed načinov za odstranitev (ne več funkcionalne in strukturno moteče) notranje fleksije in zložne številčnosti. Proces je potekal mehanično oz. odločali so argumenti formalne narave, to pa so bili svojilnemu zaimku in določnemu pridevniku lastni skupni končaji v ed. (npr. R ed. m/s *dobrajego* : *mojego*, R ed. ž *dobryjeje/ě* : *mojeje/ě* itd.), v mn. pa možnost vključitve v ново mehkostno korelacijo v jezikih, ki so jo zakodirali v svoj sistem (npr. R mn. *dobr̃yxъ* : *moj̃lxъ*). V jslov. opazamo celo prodor zaimenskih končajev tipa **t-ěxъ* v pozicije pridevniških končnic tipa **-yxъ* (tj. v O ed. m/s, R/D/L/O mn.) in dialektološko ter zgodovinsko gradivo dokazujeta, da je bil pojav razširjen v vsej jslov. V delu slov. jezikov opazamo tudi že predzgodovinski prodor zaimenskih končajev tipov **t-ogo/ *j-ego* v ed. sklonske oblike. Študij razvoja pridevnika v slov. jezikih bo najverjetne potrdil hipotezo, ki sem jo nakazala v drugi razpravi, in sicer da je v slov. jezikih nedoločni pridevnik začel privzemati končnice kazalnih zaimkov tipa **togo/ *jego*, nato pa se je začela sistemska konkurenčnost med oblikami starega določnega pridevnika in zaimenskimi oblikami nedoločnega pridevnika. Ker se je proces začel zaradi sistemskega stika med nedoločnim pridevnikom in zaimenskimi pridevniki (tipa **mъnogъ*), se je v jslov. odrazil tudi v končnicah samostalniških sklanjatev (npr. jslov. R ed. ž **žen-ě* ← **tě* ← **tojě* idr.). Že iz tega nedvomno izhaja, da se je v slov. govorih sklanjatev določnega pridevnika naslonila: (a) ali na kazalne zaimke (tip **togo/ *jego*), (b) ali na svojilne zaimke (tip **mēgo*, adaptiran na mehkostno karakteristiko osnove, tj. **-ēgo/ *-ēgo*), pri čemer se je akcent psl. določnega pridevnika na osnovi ohranjal. Odraža pa se ta pojav lahko v variantnosti končnic za posamezne sklone, ki so različnega izvora in v sinkretizmu oblik tudi pri svojilnem zaimku, npr. mehkih zaimenskih tipa **-e/ogo* (R ed. m/s), trdih zaimenskih tipa **-ěmb* (O ed. m/s), kontraktivnih tipa **-ěmb* (M ed. m/s) (Gregurovec Veternički; Jembrih/Lončarić: 41–42; Lončarić 1996: 104).

5.0 KO pri glagolu

5.1 Za določitev KO v glagolskih oblikah zadošča pregled dogajanja v nedoločniški in sedanjiški osnovi, ker so vse ostale glagolske oblike tvorjene iz prve

²⁸Šivic-Dular, A.: Slovenska pridevniška sklanjatev v luči razlage S. Škrabca in V. Oblaka. Zbornik *Obdobja* 17: Vatroslav Oblak, Ljubljana (v tisku). Pri analizi argumentov znanstvene polemike med S. Škrabcem in V. Oblakom o izvoru končnic (kontrakcijske ali zaimenske) sln. PS sem prišla do ugotovitve, da so psl. nedoločni pridevniki postali sistemske nestabilni tudi zato, ker so se najprej v mn. oblikoslovno naslonili na skupino zaimenskih pridevnikov in so tako nastale nove zaimenske oblike tipa R mn. **starěxъ*, D mn. **starěmъ*, (M mn. **starěxъ*), O mn. **starěmi*, O ed. m **starěmb*, nato pa se je stik z zaimenskimi oblikami širil še na sklone z dotlej ohranjeno notranjo fleksijo (tj. **dobrogo* namesto **dobrajego* itd.). O tem procesu imam najstarejše primere iz hrv. Istarskega razvoda, vendar pa naknadni pregled jslov. dialektološke literature to hipotezo v celoti potrjuje in verjetno je bil proces znan tudi v drugih slov. govorih.

ali druge in so torej pogoji za KO enaki kot v teh dveh. V psl. nedoločniku se KO pojavlja samo pri tvorjenih glagolih, tj. takšnih, ki so tvorjeni (a) še iz stare preteritalne osnove (na *-a/-ě* in vsebujejo KOs **-bja-*, **-oja-*, ali (b) pri starih iterativih, pri katerih so se razvijali tudi drugotni iterativi, generirani že v okvirih psl. vidskega sistema, ki vsebujejo KOs **-a/ěja-*. V psl. sedanjiku se KO pojavlja samo v KOs **-bje-* (s korenskim nedol. tipa **vi-ti*) in *-āje-* (z deriviranim nedol. tipov **čitā-ti*, **kāja-ti*) oz. **-ěje-* (z deriviranim nedol. tipov **sbja-ti* in **grěja-ti*. Videti je torej, da se v sedanjiku pojavlja manjše število KOs, in to je pogojeno s strukturo sedanjika. Nadalje iz tega ugotavljam, da med obravnavanimi glagoli samo tisti z nedoločnikom tipa **-ojā-* ne izkazujejo KO tudi v sedanjiku, in to najverjetneje prav zaradi glasovnega sklopa **-oji* (prim. 3. ed. **stojiti*). Iz tega bi bilo mogoče sklepati, da se glasovni sklop *oji*, ki ga č. znanstvena literatura prišteva h KOs, v prvi fazi KO gotovo ni mogel kontrahirati v medglasju. To bi dodatno podprlo našo tezo o pogojih za KO, saj na drugi strani opažamo razvojni potek **bjī* → **jī* (oziroma **bjV* → **jV*).

5.1.0 Tip KOs **-bja-* (=nedol.), sed. **-ěje-*: Vaillant (Vaillant III: 291–294) navaja 3 glagole z gornjo strukturo nedoločnika, ki jih zapisuje kot **lijati* (sed. **lěješb*), **smijati se* (sed. **směješb se*), **zijati* (sed. **zěješb*), Dostál navaja še stcsl. *sijati* (sed. *sijaješb*) in *prijati* (sed. *prijaješb*; Dostál t. 159, 161), po etimoloških slovarjih se rekonstruirajo še drugi, npr. **grbjati* (sed. **grěješb*), **vbjati* (sed. *viješb* itd.). V tem redkem strukturnem tipu so Vaillantovi primeri gotovo stari in se navezujejo na ide. baze tipa **lēi-* 'gießen, fließen, tröpfeln' → **lbjati*, **(s)mei-* 'lächeln, erstaunen' → **smbjati*, **g'hē(i)-* / **g'hi-ā-* 'gähnen, klaffen' → **zbjati* (Pokorny: 664, 967, 419) in iz podobnih baz sta tvorjena tudi psl. **sbjati* (← **sk'āi-* / **sk'i-ā-* 'gedämpft schimmern' (Pokorny: 917), prim. tudi razmerje **sbjati* : **sinoti* kot **zbjati* : **zinoti*) in **vbjati* (← **uei(ə)-* 'drehe, biegen'; Pokorny: 1120). Iz oblik **zijati*, ki jih izkazujejo slov. govori, ni mogoče jasno razmejiti dveh potencialnih psl. tvorjenk (tj. starega tipa **zbjāti* / **vbjāti* in njegovega aspektnega para **(-)zījāti* / **(-)vījāti*). To pa zato (a) ker se nenaglašeni sklop *bj* in *ij* razvijeta v enak rezultat, (b) ker sta oba nedovršna (in iterativna). To je aktualno toliko še zlasti zato, ker ima tak nedoločnik ob sebi sedanjik tipa **-aješb*, ki prevladuje pri drugotnih slov. nedovršnikih. Po drugi strani v jslov. jezikih povzroča določene težave razvoj *ěj* → *ij*, tako da se razmejitev glagolov tipa **grějati* : **grbjāti* (→ srb./hrv. *grìjati* : *grìjati*) opira lahko samo na razliko v tonemu. Ne glede na to, bi bil tip **grbjāti* (ide. **g^hher-* / **g^hhrē-* 'heiß, warm'; Pokorny: 493) lahko tudi že star in morda samo psl. narečen.

5.1.1 Zslov. oblikam te vrste (npr. stč. *smieti se* ← **smbjāti se*, verjetno tudi stč. *zieti* ← **zbjāti*, Važný II/2: 137; polj. *ziac* ← **zbjāti*; gluž. *hrěc(so)* ← **grbjāti(se)*, Schuster-Sewc 5: 340–341) lahko dodamo tudi zanesljive vzporednice iz jslov. V srb./hrv. sta izpričani dve možnosti tj. oblika *sjāti*, sed. *sjām* (Vuk), hrv.-čak. *sjāti* *sjôn* 'scheinen, glänzen, strahlen' (ČDL I: 1110) in *sijati*, sed. *sijām* (prim. Skok III: 247–248; Gluhak: 550). Glasovni glasovni sklop *ij* je mogoče pojasniti tudi z raz-

vojem v prvotno nenaglašenem položaju iz **bj*, prim. sln. *sijáti*, rus. *sijátb*, medtem ko je sed. tvorjen drugotno (npr. *sijāš* ← **sijǎješb* in sln. arh. *sijam* ← **sijām* (z nadomestno podaljšavo ob izgubi ponaglasne dolžine, morda enakega tipa kot je v sln. *žánjem*, čeprav se v glasovnem sklopu *ij* prvi glas očitno ni enako podaljševal, pač pa – izgleda – šele ob izgubi ponaglasne dolžine, tj. z rezultatom sln. novi cirkumfleks). Nadalje ugotavljam, da srb./hrv. *sjāti* nasprotuje formuliranemu akcentskemu pravilu (tj. ni dalo nedol. **sjāti*) in sln. *sijáti* mu ne nasprotuje, a ga ne dokazuje. Morda bi popolnejši korpus narečnih oblik dal jasnejši vpogled v dogajanje v tej točki, vendar pa se zdi, da bi bilo v srb. nareč. *sjājèt* (sed. *sjājīm*, Kosmet; Elezović II: 232) ← **sbjājāti*, oziroma v *sjā*- mogoče videti fonetično pričakovan prvotni razvoj iz **sbjāti*, ki se je ohranil prav zaradi derivacije (ne pa niveliziral po glag. na *-āti → srb./hrv. -āti. Ob tem preseneča, da se tudi v ukr. pojavljata variantni ustreznici ukr. *sjájati* poleg *sjáty* ← **sbjāti*, pri čemer prva celo še ohranja starejše naglasno mesto. – Poleg tega sta v jslov. izkazana podobna refleksa tudi za psl. **zbjāti* → **zbjāti*: srb./hrv. (z akcentско niveliziranim nedol.) *zjāti* (k sed. *zjām*, Vuk; Elezović I: 210, prim. *sjām*²⁹) in *zijati*, sed. *zijām*, sln. *zijáti*, sed. *zijām* (vendar ne tudi **zījam*). Tudi v tem primeru presenečajo blrus. *zjacy* 'biti odprt, zijati' (tj. z geminato na vzglasju, ki zelo spominja na geminato v tipu ukr. samost. na *-bje) ← **zbjāti*, in besedotvorni dvojnici v ukr. *zijáty* in *zjájaty* (ESBM 331–332), kot ju najdemo v prejšnjem primeru.

5.1.2 Primerjajmo z gornjim posebno (že) stč. skupino glagolov s polglasnikom v korenu, ki z redkimi izjemami (npr. posamezni glagoli, kot sta *klvati*, *plvati*; zloženi nedoločniki *vydati* : *dāti*, *ustlati* : *stlāti*; Važný II/2: 72–73) izkazujejo dolgi in prvotno medglasni vokal nedoločniške osnove (npr. **szlāti* → **szlāti*, toda **pšovāti* → **pšovati*). Važný navaja kar 64 tovrstnih stč. glagolov na -āti (npr. stč. *brāti*, *žrāti*), 3 na -íti (npr. *krstíti*, *kšíti*, *mdlíti*), 23 na -ietī ← -ěti (npr. *bdietī*, *mnietī*, *tlēti*), medtem ko je v -nú- ← *-nq- dolžina posplošena pri vseh (Važný 1967: 92–120). Ta dolžina se obravnava kot nadomestna podaljšava (Trávníček 1935: 251), ki je prevladala samo v tej položaju. Zanimivo pa je, da se dolžina pojavlja samo v primerih, kadar je korenski zlog vseboval etimološki psl. polglasnik, ne pa tudi tistega iz psl. **r* → **z/bṛ* (npr. *svrběti* ← **svrběti*, *vrčěti* ← **vbrčati*). Očitno je, da je ta dolžina lahko nastala tudi v okviru zgoraj formuliranega akcentskega pravila, in sicer v a.p. b/c.

5.2 Tip KOs *-oja- (=nedol.), sed. *-oji-: To skupino tvorita samo dva ppsl. glagola: **bojāti se* (sed. **bojīšb se*, prim. č. *bojīš se*, hrv.-čak. *bojīn se*, ČDL I, 62) in **stojati* (sed. **stojīš*, prim. č. *stojīš*, hrv.-čak. *stojīn*). Če sodimo po kontraktih in po dvojnicah, je mogoče sklepati, da niti v zslov. jezikih ni popolnoma hkratna (prim. č. *bát se*, polab. *bět*). GRADIVO: stpolj. *bać się/ bojeć się* (14.–15. st.),

²⁹Tudi v vslov. jezikih najdemo tak sedanjik (prim. rus. ed. *zijájetb*, *sijájetb* ← *-ǎje-tb), ki je sicer značilen za tudi za mlajše glag. derivate, prim. **zěvāti*, **zěvajetb* → srb./hrv. *zijěvati*, *zìjevāš*, zato je umestno tudi vprašanje, ali gre za nedol. **zbjāti* ali **zījāti* po modelu **zbdāti* : *(-)zīdāti.

nareč. *bác się* (samo jpolj.; od 15. st.) poleg *bojać się*, *bojeć się* (in drugotnega *boić się*); polab. *bet* ← **běti* ← **bojěti* (Olesch I: 51; Sejdp I: 31);³⁰ č. *báti se*, stč. *báti se*; slš. *bát' sa*, nareč. *bojat' sa* (SSN I: 100–101; Rimavská Sobota/ Lučenec), *bat' sa/ bac se* (Sipos-Bükk-Gebirge; SPsł I: 198). Tudi v jslov. so izkazane dvojnice: sln. *báti se/bojáti se*, nareč. rezijan. *bojat se* (SPsł I: 298), toda *bát se* 'to be afraid of something' (Bila/San Giorgio; Steenwijk 1992: 240), kjer preseneča oblika *bojat se* v Reziji, kjer so se ohranile KO oblike v tipičnih kategorijah, vendar pa nisem mogla preveriti, ali navedek drži. – Psl. **stojáti* ima v zslov. areal, primerljiv s tistim pri **bojáti se* (tj. polj. *stać*, nareč. tudi *stojeć*; č. *státi*, slš. *stát'*). V jslov. so KO oblike (poleg nekontrahiranih) znane: sln. *státi* in nareč. *stójati* (Plet. II: 577), *stojáti* (ESSJ III: 313; prim. drugotni sed. *stójam*); hrv.-čak. *stōt* (sed. *stojīn*, ČDL I, 1154), nareč. *stāti* (Dubrovnik) ← **stojáti* (Skok III: 324: ga razlaga s KO *oja* → *ā* in to dokazuje s primeri kot sta *pās*, *bān* in s tvorjenkami, kot so *stójak -jka* 'držak cijepa' (Crnina), *stojalo* (Črna gora), *stōjnica* (Črna gora)/ *stōjača* (Hercegovina) 'stolac', adv. *stōjkē* (Risan)/ *stojěckī* ob samost. *stěćak -čka* (Vuk, Imotski) ← **stojet' -bkb*).³¹ V knj. srb./hrv. jeziku je samo *stajati* (sed. *stōjīm*), tj. paradigma, ki je nastala s kombinacijo oblik **stājāti* (iterativ) in sed. **stojīšb* našega glagola.

5.3.0 Tip KOs **ājā*/ējā*- (=nedol.), sed. **āje*-/**ėje*-:** Iz že povedanega je očitno, da tudi pri nedoločnikih lahko spremljamo razvojni potek KO od tipa **bja* → (analogno) **oja* → (razširjeno in sistemsko) **ājā*/**ējā* (tj. k glagolom, ki se tvorbeno in pomensko vežejo na stare iterativne glagole in ki so se pojavljali v zvezi z razvojem psł. aspektnega sistema.) Pri tem je pomembna ugotovitev, da je KO v nedol. tipa **ājā* → **ā* samo stč. (Krajčović 1974: 161) in da prav zato lahko govorimo o razširjenem modelu KO oziroma o č. kot žarišču KO procesa (prim. stč. **kāti se* ← **kājati se*, **kāješb se* ← **k*ōj-e/o-*; stč. *lāti* ← **lājati*, **lāješb* ← **lā-je/o-*, prim. lit. *lōti*, *lōju*; stč. *tāti* ← **tājati*, **tāješb* ← **tā-je/o-*, prim. **ta-l-iti* 'schmelzen'; stč.

³⁰Opazka v slovarju, da je povratni zaimek **se* opuščen pomotoma (tj. *bet*) je glede na to, da se pojavlja v sed. (tj. *būji-sa*), lahko točna, vendar bi opozorila, da se brez zaimka glagol uporablja tudi na Kosmetu (prim. *bojāt*, *bojīm*; Skok I: 183; Elezović I: 531).

³¹Iz tega primera bi se smelo preprosto sklepati, da tudi ta glagol izkazuje KOv jslov., čeprav bo šele natančnejša analiza dostopnega dialektološkega gradiva omogočila tako evidentiranje ostankov kontrahiranih oblik tudi drugod znotraj areala KO. Pomembno pa se zdi tudi to, da je KO zajela tudi tvorjenko iz sed. deležn. **stojet'* - (prim. še jslov. **zēc* ← **zājecb*), tj. iz skupine *oje*, ki je bila v jslov. modelu značilna prv. samo za izglasje, nato pa prenesena še v medglasje. Tega tipa KOs v zslov. jezikih na izglasju ni in se verjetno zato ne pojavlja niti v medglasju. Da se je KOs z nosnikom **q* na izglasju (tj. O ed. ž **-ojq* → **-q̄*) kontrahirala, dokazuje tudi jslov. izomorfa, ki zajema sln. in vse tri srb./hrv. dialekte (tj. kajk., čak., štok.); v kajk. nima »pravocrtan tok s sever-jug, nego na severu teče vjerojatno zapadnije, tj. Međimurje ima danes nastavak -om, što bi moglo upućivati na -oīq, a južnije izoglosa -u / -um/-om presijeca Bilogoru, ide istočnije. Pojava -m zapadnije od navedene crte ne mora ukazivati na tu staru izoglosu, podrijetlo mu može biti drukčije.« Ugotavlja, da pojav za morfološki sistem ni imel posledic, ker na kajk. zahodu (areal **-q* → *u/ o*) ni prišlo do sinkretizma T/O, ampak se je razlika ohranjala prozodično (O ed.ž *vodōl/ krāvo* : T ed. *vōdol/ krāvo*) (Lončarić 1996: 102). – Že iz povedanega bi se dalo sklepati, da imamo v srb./hrv. govorih, ki bi jih samo orientacijsko lahko zamejili z že omenjenim refleksom psł. **d'* → *j*, opraviti z disperzivno pojavnostno sliko, katere posledica je bila tudi umikanje starejših jezikovnih oblik, kot sem to ugotovila tudi že na primeru *jelsa/ jelsica* → *jelš/xa* (prispevek sem prikazala na konferenci *Prastowiańszczyzna i jej rozpad*, Krakov 1996, v tisku).

vojne poteke in da današnja slika pomeni samo rezultat tega razvoja z določenimi skupnimi predpostavkami (npr. opazna vloga naglašanih mest pri nivelizaciji, ki pa je bila gotovo bistveno povezana tudi s številčnostjo takšnih glagolov) in z vlogo, ki so jo pri nivelizacijah odigrali prav glagoli a.p. b/c. Iz tega tipa lahko sklepamo, da je bil proces nivelizacije enak tudi v nedoločnikih drugih tvorb (npr. na **-ěti*, **-liti*, **-nōti*), tj. da so se najdalj časa zadržale prav pri nedoločnikih a.p. a. Da to drži, bi lahko dokazovali tudi z dolžinami v morfološko nemotiviranih položajih, ki so se ohranile do trenutka, ko so se v slov. govorih dolgi vokali začeli razvijati drugače kot kratki (npr. č. *zajíc*, stč. *zajiec*, polj. *zajac* ← psl. *zājēcъ*, č. *pavouk*, slš. *pavúk*, polj. *pajak*, srb. *pāūk*, sln. *pājek* ← psl. **pājēkъ*). To dejstvo je pomembno in ga je treba upoštevati tudi pri rekonstrukcijah slov. akcentskih paradigem psl./ppsl. dobe.³⁵

5.4.0 Tip KOs *Ki/bje-* (= sedanjik): Vaillant (Vaillant III: 274–281) navaja 6 glagolov, ki v sedanjiku vsebujejo glasovno strukturo *ij* (vzporedno tipu **mýti*, sed. **mýjetъ*): **biješъ* (nedol. **biti*), **briješъ* (nedol. **briti*), **(po-)čiješъ* (nedol. **(po-)čiti*), **gniješъ* (nedol. **gniti*), **liješъ* (nedol. **liti*) **piješъ* (nedol. **piti*), **viješъ* (nedol. **viti*), **vzpiješъ* (nedol. **vzpititi*). Iz sedanjiških oblik v teh zapisih (enako kot pri nedol. tipa **sbyjati* : **sījati*) ni mogoče jasno razmejiti oblik s korenskim **-ī-je/o-* (tj. prvotno dolgega korenskega vokala s sed. pripono **-je/o-*) od oblik s korenskim **-ij-e/o-* (tj. korenskega **-ij-* s sed. pripono *-e/o-* ne glede na starost/čas nastanka sklopa *ij*),³⁶ ker razvojna refleksa v tej točki sovpadeta. Na podlagi analize prozodičnih karakteristik (predvsem strukture korena in položaja iktusa, medtem ko vrsta tonema izhaja že iz tipa akcentske paradigme) jih je Dybo razvrstil v akcent-sko paradigmo a.p. a in a.p. c; pri glagolih s to korensko strukturo torej manjka a.p. b, kar je seveda vsaj nenavadno. Edina oblika, ki sistem glagolov a.p. a te tvorbe navezuje na a.p. b, so novotvorjeni pretekli trpni deležniki tipa **bbyjēnъ -ēna* / **mzvēnъ -ēna* (prim. kot **tbrēnъ -ēna* ← glag. *tbr(j)ešъ* a.p. b; Dybo 1981: 212–213).

5.4.1 Sedanjiki tega tipa izkazujejo skrajšane oblike v stč., prim. 1. ed. *biú* ← **bbyjō* (nedol. *bíti*), *hniú* ← **gnbyjō* (nedol. *hníti*), *liú* ← **lbyjō* (nedol. *líti*); *piú* ←

vāsēvičkī, *-ā*, *-ō*, *Vāsēvka*, *Vāsēvčād*, *Vāsēvče -eta* 'mladi Vasojevič' (Stijović: 27/145) in zdi se, da se je tudi naglas umaknil zaradi kontrahirane dolžine.

³⁵ Dybo izhaja za vse tri akcentske paradigme iz niveliziranih oblik glag. na *-ati*: a.p. a: *sějati* z namenilnikom *sějatz*, a.p. b: *sovāti* z namenilnikom *sovātz*, a.p. c: *kovāti* z namenilnikom *kōvatъ* (Dybo 1981: 214). Enaka kvantitetna karakteristika se predvideva tudi za vse oblike, ki se tvorijo iz nedoločniške osnove, npr. za aorist (**sējaxъ*, **sēja*; **sovāxъ*, **sovā*; **kovāxъ*, **kōval* **lbyjāxъ*, **lbyjā*), za deležnik na **-ātz*, za deležnik na **-āvъ*), razen za pretekli pasivni deležnik, ki izkazuje dolžino v morfemu **-ānъ*, **-āna*, **-āno* (prim. **kōvānъ*, **kovānāl* **lbyjānъ*, **lbyjānā*, a.p. c; **sējānъ*, **sējāna*, a.p. a) in neoakutirano dolžino v a.p. b: **sovānъ*, **sovāna*. Ali je metatonija psl. *~* → ppsl. *˘* fonetično nastala tudi v tem deležniku, ne vem, zanimivo pa je, da se v tej kategoriji lahko pojavljajo v glagolih drugih akcentskih paradigem.

³⁶ Vážný izhaja iz razvoja **ei* (→ **ij*) → **bj* v sedanjiki č. glagolov *píti*, *bíti*, *hníti*, *víti* (Vážný II/2: 40), enak razvoj dopušča Dybo za sed. **vbyjō*, lit. *vejù* nareč. *vijù*, sicer izhaja večinoma iz ničte stopnje osnove (Dybo 1981: 237).

**pъjъ* (nedol. *píti*); *viú* ← **vъjъ* (nedol. *víti*) ne glede na etimološko zgradbo osnove, kar dokazuje sovpad obeh besedotvornih tipov. Pregled akcentskih razmerij pri teh sedanjkih v sln. pokaže, da se pojavljata dva akcentska tipa, in sicer (a) tip, ki kaže psl. akut (npr. *bīješ* ← **bī-* k *bíti*, *vījem* ← **vī-* k *víti*, verjetno tudi (*po-*) *čījem* ← **čī-* k (*po-*) *číti* in (*u-*) *žījem* ← **žī-* k (*u-*) *žíti*; v zadnjih dveh glagolih je treba v sln. izhajati iz psl. akuta zato, ker se derivati akcentsko ne ločijo, prim. *na-bījem*, in ker takšno akcentuacijo izkazujejo primerljivi sln. *mījem* ← **mī-* k *míti*, *sūjem* ← **sū-* k *súti*), in (b) tip, ki kaže na levi akcentski umik (npr. *gnījem* ← *gnijē-* k *gníti*, *lījem* ← **lijē-* k *líti*, *pījem* ← **pijē-* k *píti*, *vījem* ← **vijē-* k *víti*; enako tudi v glag. derivatih, npr. *popījem* k *po-píti*). Sln. primeri se prozodično ne ujemajo povsem z rekonstrukcijo pri Dyboju (npr. pri sln. *vījem* a.p. a : **vījъ* a.p. c), prav tako ne z Zaliznjakovo ugotovitvijo o etimološkem *ij* v sed. *liješъ*, **piješъ*, pač pa se ujema glede **biješъ* in **viješъ* (Zaliznjak 1985: 117). Zdi se, da bi bila ta razlika lahko posledica mešanja etimološko različnih sklopov **īj* in **bj* (prim. vzporednost pri **ý* in **ǫj*) v slov. jezikih. V srb./hrv. govorih pa je stanje popolnoma poenoteno (tj. prevladal je tip hrv.-čak. *bījen* k nedol. *bīt*, srb./hrv. *bījēš* k nedol. *bíti*, prim. še hrv.-čak. sed. *pīješ*, *līješ*, *gnīješ*). Glede na splošno arhaičnost čakavske prozodije takšno stanje vsaj preseneča in samo ustvarja vtis izvirne istosti, v resnici pa gre le za pozicijo sovpada dveh različnih razvojnih sovpadov iz dveh psl. akcentskih paradigem.

5.5.0 Za preverbo obnašanja KOs *ъje* v sedanjiških oblikah se pomudimo še pri sedanjkih s strukturo *K/jъj/Ke-*, ki pregledneje odražajo razvojne poteke (tj. brez motenj, ki jih povzroča *j*).

5.5.1 Zaliznjak navaja 19 vzorčnih glagolov s korenskim polglasnikom (od teh jih navaja Dybo 9), ki so pripadali a.p. b (tj. **jъdetъ*, **jъmetъ*, **dъmetъ*, **žъmetъ*, **žъnetъ*, **тъnetъ*, **тъretъ*, **лъžetъ*, **тѣčetъ*, **сѣletъ*, **сѣsetъ*, **бъjetъ*, **гъnetъ*, **дѣхnetъ*, **лъnetъ*, **рѣхnetъ*, **сѣхnetъ*, **тѣknetъ*, **чѣхnetъ*). Zaliznjak in Dybo gledata na iktusna mesta različno in zato pri rekonstrukciji akcentske krivulje v sedanjiku nastajajo razlike. Tako Dybo (Dybo 1981: 203–204) suponira stebrični tip z dosledno naglašnim drugim zlogom besede skozi vso paradigmo (tj. 1. ed. **jъmó*, 2. ed. **jъmēšъ*, 3. ed. **jъmētъ* itd.), medtem ko Zaliznjak domneva stebrični tip z avtonomnim naglasom (tj. tipa novi akut) na prvem zlogu besede v vseh oblikah, razen v 1. ed. (tj. 1. ed. **jъmó*, 2. ed. **jъmēšъ*, 3. ed. **jъmētъ* itd.). Znanstvene težave pri rekonstrukciji iktusa v a.p. b so že stare. Tako je tudi Ramovš sicer izhajal iz takšnega ppsl. tipa, kot je Dybojev, vendar pa je ob tem dopustil možnost, da so bila še starejša psl. iktusna mesta lahko tudi drugačna oz. dopustil je pravzaprav možnost akcentske paradigme, ki jo je domneval Zaliznjak. Vendar pa z določenimi razlikami, npr. (a) da je namesto avtonomnih naglasov (tj. akutov) na prvem zlogu suponiral avtomatične (tj. cirkumflekse: **ъmó*, **ѣmēšъ* itd.), (b) da se takšna akcentska paradigma domneva samo kot možna starejša stopnja, in (c) da je prav zato bistveno drugače razložil sln. akcentsko/glasovno dvojnico tipa *žánjem*. Vzrok za razlike v določanju naglasnih mest v a.p. b izhaja iz samega gradiva, tj. iz oblik tipa sln. *žánjem* in iz predponskih glagolov (k glagolom a.p. b), ki izkazujejo reflekse

novih kratkih akotov na predponi in ki jih je najlažje pojasniti z iktusom na prvem zlogu simpleksa. Med takšne sodijo tvorjenke iz glagola *j̥dešb (nedol. *iti), *szlešb (nedol. *szlati), npr. sln. *pójdem/ dójdem*, hrv.-čak. *pōjden/ dōjden* (ČDL I, 826, 160), hrv.-kajk. *dōjdem* (Lončarić 1996: 44), srb./hrv. *pōdēm/ dōdēm*, stč. *pójdul/ dójdu* (Važný II/2: 102), polj. *pójde*, nareč. *póde* (GHJP: 56) ← *pò-j̥dǫ; sln. *pōšlješ*, hrv.-čak. *pōšjen/pōšjen*, štok. *pōšljēš*, *pōszletb* (Zaliznjak) ← *pōszl(j)ešb). Razlika med Ramovšem in Zaliznjakom se pojavlja tudi v sklepih, ki izhajajo predvsem iz razlage oblik tipa *žánješ*.³⁷ Za Ramovša so nepričakovani refleksi t. i. šibkih polglasnikov (in po tem se loči od starejših razlag) predvsem znamenje, da sta se t. i. šibka polglasnika *z/b* pod novim akutom ohranila tudi po njuni siceršnji onemitvi (Ramovš II: 472–478). Zaliznjak pa je tip *žánje* povezal z rus. refleksi tipa *dóxnēt/ doxnēt* in *sóxnēt* (namesto pričakovanega in prevladujočega naglasa na nekdanjem medglasnem vokalu, ki naj bi nastal z desnim umikom iktusa tipa *žmēt, trēt, bbēt, lbnēt, tknēt, čxnēt*); sklepal je, da je premik avtonomnega naglasa v desno samo vslov., ne pa psl. (tj. skupen vsem slov. jezikom), in da je (najverjetneje) starejši kot odpad polglasnikov (Zaliznjak 1985: 171–172). V zvezi z gornjo razpravo o tvorjenkah iz *j̥detb je enako zanimiva tudi akcentska sopostavitve tvorjenk iz sed. *j̥dešb (po: Skok I: 707–708) in simpleksa. Jslov. *ideš se pojavlja kot sln. nareč. *ídeš* (Plet. I: 299); bolg. *ideš*; srb./hrv. *īdēš* (tj. z naglasom na vzglasju) in srb. nareč. *idēm* (Kosmet). Glede na izhodiščno a.p. b moramo šteti akcentno mesto v *idēm* za starejšega. Enako razmerje je mogoče rekonstruirati tudi iz hrv.-kajk. predponskih *dōjdēm, obājdēm, prōjdēm, sājdēm, nājdēm, izājdēm* : *dōdēm, prōdēm, nādēm, izādēm*. Iz sopostavitve jasno izhaja, (a) da je iktus na koncu starejši in tisti na vzglasju novejši, in (b) da sta tonema v *īdēm* (← *j̥b-) in *dōdēm* (← *dōj- ← *dōj-) primerljiva in celo identična tudi s čak. *dōj-* (← *dōj-), sln. *dōj-*, polj. *pójde*. Sklep iz tega bi bil, da imamo tudi v obliki *īdēm* retrakcijo iktusa v levo, tj. na *ī-*, ki se je v slov. govorih lahko razvil iz psl. sklopa *j̥-/b̥j* v prvotno nenaglašenem prvem besednem zlogu (tako kot v tipu *zm̥jā), tak razvoj pa je omogočil prav *j*. Kadar pa se je ta isti zlog znašel v medglasju (tj. v tvorjenkah s predpono, npr. *po-j̥dešb), se je zlil z *j* in skupaj z njim postal del levega zloga ter tako dokončno izgubil svojo zložnost in izginil iz površinske glasovne strukture besede. Iz zapisanega torej vidimo, da se je razvojni val, ki ga je sprožila ošibitev pol-

³⁷ Enak pojav navaja še pri psl. glagolih s to strukturo v sed.: prim. 2. ed. *j̥mēšb → sln. *jāmeš*/ (vz-/vn-/sn-/izn-) -āmeš, čak. *jāmēm*, čak. *unānem* (Žumberak; Skok I: 708); *ž̥bn(j)ešb → sln. *žnjēš*/ *žánješ*, srb./hrv. *žānjēš/ žnjēš*, čak. *žānjen/ žānen* (ČDL I: 1407), k *ž̥eti; *ž̥mēšb → sln. (o-)ž̥mēš/ (o-)žāmeš, srb./hrv. *žmēš/ ōžmēš*, čak. *ōžmeš*, k *ž̥eti; *m̥nēšb → sln. *māneš*, k *m̥eti; *t̥rēšb → sln. *trēš/ tārem*, srb./hrv. *trēm* (Skok III: 511)/*tārēm*, čak. *tāren* (ČDL I: 1257) in *tārēn*, k *tertī/ *t̥rti; *s̥ljēšb → sln. *pōšlješ/ šālješ*, srb./hrv. *šljēm/ šāljem* (Skok III: 280) hrv.-čak. *šājen* (ČDL I: 1121), k *s̥lāti; *l̥žēšb → sln. *lāžeš*, srb./hrv. *lāžēš*, čak. *lāžen* (ČDL I: 482)/ *lāžēn*, k *l̥gāti; *t̥mēšb → sln. (s-)tmēm/ (s-)tāmēm, k *t̥eti (prim. še sed. *t̥mēšb ← *t̥m-ne-šb). Značilen je tudi za druge tvorjenke (npr. glag. na *-ne-: *p̥xnēšb → sln. *pāhneš*, k *p̥xn̥oti; *g̥nēšb → sln. *gāneš*, srb./hrv. *gānēš*, hrv.-čak. *gānen* (ČDL I: 228), k *g̥z(b)n̥oti; *d̥xnēšb → ln. *dāhneš*, štok./hrv. *dāhnēm*, hrv.-čak. *dāhnen*, k *d̥xn̥oti; *š̥nēšb → sln. *šāpneš*, srb. *šāneš*, k *š̥p-*z̥t̥*; *r̥zgz̥t̥jēšb → sln. *rāzgāčeš*, k *r̥zgz̥t̥, itd. Med navedenimi primeri jih prvih 6 navaja Dybo kot zgled za a.p. b (DYBO 1981: 203–204).

glasnika na izglasju, končal v vzglasnem zlogu, ki je imel etimološko strukturo $j\bar{b}$ -, z zlitjem (tj. okrepitvijo) obeh sestavin glasovnega sklopa $*j\bar{b}$ → (samo kratki) i -. Rečemo lahko tudi to, da je bil razvoj izglasnega in vzglasnega glasovnega sklopa $j\bar{b}$ (tj. $*-j\bar{b}$ in $*j\bar{b}$ -) načelno enak → i , le da se na izglasju (v pogojih novega zaprtega zloga) kaže kot j (oziroma v etimološkem sklopu $-z/bj\bar{b}$ povzroči dolžino $-\bar{y}/-\bar{i}$), na vzglasju pa zmeraj kot i -. Razlika med č. *jdu* : slov. *idulidē/īdēm* je nastala prav (in prvotno verjetno samo) na vzglasju. Iz povedanega je torej tudi več kot jasno, da imamo v obliki tipa srb./hrv. *īdēm* ← $*īdēm$ opraviti z novim ppsl. kratkim akutom (primerljivim s tipom $*mòžēšb$), kot je pravilno domneval že Ramovš za tip *žánjem*, in tudi, da načelo nadomestnega daljšanja ne velja samo za jslov. jezike (Ramovš II: 475).

5.5.2 Vzrok za retrakcijo v tipu $*j\bar{b}dēšb$ (in tudi $*mòžēšb$) je treba iskati v izglasni dolžini (tj. v *idēm*). Že iz navedenih ostankov v slov. govorih (prim. polj. *póde*, rus. *pószet* itd.) izhaja, da je vzrok za ta naglasni umik obstajal v vseh slov. jezikih, pa čeprav so ga kasnejše paradigmatske in sintagmatske systemske nivelizacije in različno usmerjeni jezikovni razvoji praktično zabrisali, kar je popolnoma razumljivo, če upoštevamo, kolikšno množico že samo prozodično (tj. glede kvantitete in tonemskosti) razlikujočih se morfemov je v neki dobi generiral jezikovni sistem in ki je iz srb./hrv. govorov več kot razvidna. Vzrok za ta akcentski umik v vseh slov. govorih vidim v izglasni dolžini, ta pa je v nedvomni zvezi prav z ošibitvijo (ne odpadom!) polglasnika, ki je povzročila (nadomestne) podaljšave že pred tem naglašenihi kratkih vokalov v a.p. b (in verjetno tudi v nekaterih položajih v a.p. a, npr. R mn. $*kōrvz$, kjer se podaljšava pokaže kot ppsl. nareč.(?) novi cirkumfleks), medtem ko je v a.p. c prišlo samo do umika iktusa z ošibljenih polglasnikov praviloma v levo in do pojava ppsl. novih rastočih akcentov. Tako lahko še enkrat zapišemo ugotovitev, da je bilo takšno nadomestno podaljševanje že prej naglašenihi kratkih vokalov tipološko komplementarno iktusnemu umiku. Za odgovor na vprašanje, ali se je oboje zgodilo hipno (tj. hkrati in v vseh pozicijah) ali samo v nekem (sočasnem) časovnem pasu, še nimamo dovolj analitičnih primerjalnih projekcij, zdi pa se že zdaj, da komplementarnost izključuje kombinacijo obeh pojavov na začetni razvojni stopnji (prim. dogajanje v a.p. c $*ž̌břeťb/ *zov̌eťb$ → $*ž̌břeťb/ *zov̌eťb$: dogajanju v a.p. b $*j\bar{b}ďeťb/ *mòž̌eťb$ → $*j\bar{b}ďeťb/ *mòž̌eťb$). V zvezi z nadaljnjim razvojem v a.p. b razumljivo obstaja še vrsta vprašanj, na katera bodo morale zanesljivo odgovoriti prihodnje analize, med drugim, zakaj je v a.p. b prišlo do naglasnega umika z refleksom ppsl. novega akuta. Če namreč primerjamo supponirane razvojne rezultate v a.p. b $*mòž̌eťb$ → $*mòž̌eťb$ in a.p. c $*zov̌eťb$ → $*zov̌eťb$, bi pričakovali, da je bilo razmerje med $*ē$ in $*è$ tudi sistemsko jasno profilirano in da ni razloga za dodatni naglasni umik tipa $*mòž̌eťb$ → $*mòž̌eťb$, ki pa ga kažejo vsi slovanski jeziki. Najlažje bi ga bilo razlagati kot iktusni umik, ki ga je povzročil nek cirkumfleks, ki ga opažamo tudi v $*ďňē$ → $*dňē$ in $*třǰē$ → $*triǰē$ in ki bi zahteval neko vmesno metatonijo ppsl. $˘$ → ppsl.(?) $˘$, za katero pravega fonološkega vzroka ni videti. Morda je v tipu $*mòž̌eťb$ vendarle prišlo do nekoliko

manjše podaljšave **e* kot v tipu **jǫdēt*, kjer sta podaljšavo sprožila hkrati lahko oba (tj. levi/desni) polglasnika (čeprav se zdi, da je imel psl. sistem fonologizirano samo razmerje *kratek: dolg vokal*) in bi ta fonetična naddolžina lahko sprožila metatonijo samo v pri glagolih a.p. b s to strukturo. Glede na to, da se v sed. neposredno levo od končnice pojavljata samo dve vrsti vokalnih morfemov (tj. tematski -*e* ← sedanjiških pripon **e/o*, **je/o*, **ne/o*, **ā/ē/uje* itd.) in -*ī* (tipa **nosī-tb*/ **gorī-tb*), pa se zdi mogoče in tudi verjetno, da je naglasni umik v tipu **mōžet* analogen in da je spodbuda zanj prišla od sedanjikov glagolov -*iti*, ki akcentski umik prav tako izkazujejo. Metatonija bi tam lahko nastala prav tako v a.p. b, in sicer kot posledica trka dveh dolgih rastočih intonacij (tj. psl. $\sim$ in ppsl. $\acute$). Ošibitev izglasnega polglasnika je povzročila naglasni umik v a.p. c (prim. **gorīt* → **gorīt*), v a.p. b pa nadomestno podaljšavo (že) dolgega akutiranega vokala, ki bi zato lahko postal še daljši, vendar ostal še vedno fonološko dolg in akutiran (prim. **nosīt*). Tudi tu je mogoče, da je prav naddolžina vokala povzročila prehod $\sim \rightarrow \sim$ (tj. v ppsl. novi cirkumfleks) in s tem tudi nastanek akcentske oblike **nosīt* in še nekoliko kasneje → **nosīt* → **nōsit*. S takšno možnostjo razlage se odpravlja tudi doslej skrajno nejasni razlog za nastanek (že suponiranega) cirkumfleksa na *i* v a.p. b, ki se ga je skušalo pojasnjevati predvsem z njegovimi etimološkimi karakteristikami. Če bo ta teza zdržala kritiko, potem je na dlani tudi dejstvo, da so bili ob pojavu ppsl. metatonije psl. akuti še povsod dolgi in da je to mogoče dokazovati prav z umikom akcenta v a.p. b.

5.6.1 Tip KOs *-āje- → *ā (=sedanjik), nedol. *-āti: Tako kot v zslov. (npr. stč. *děláte*, stpolj./ polj. *działasz*/ nareč. tudi *działajesz*, GHJP: 56),³⁸ poznajo KO v tem tipu tudi jslov. (tudi bolg., mak.) in je razmeroma stara. GRADIVO: sln. 2. ed. *znāš* ← **znaješ*, nareč. *kopāš kopā* (dol.) ← **kopaje-* (poleg *kóplješ* ← psl. **kòp-je-šb*), hrv.-čak. 2. ed. *znōš, kopōš, čūvoš* (k nedol. *znāt, kopāt čuvāt*, toda 3. mn. *znāju, čūvāju, kopāju*), srb./hrv. *znāš, kòpāš, čúvāš* (k nedol. *znāti, kòpati, čúvati* (prim. rus. 3. ed. *znáet, byvájjet* : 3. mn. *znajut, byvájut*). Kot je videti iz gradiva, nastala cirkumfektirana dolžina v jslov. ne povzroča (doslednega) umika naglasa na levi vokal: na prvotno dolgem prednaglasnem vokalu in tam povzroča nastanek novega cirkumfleksa v a.p. a (prim. sln. *dēlaš* ← **dělāš*) ali pa nastanek novega akuta v a.p.b (prim. hrv.-čak. *tīrōš* : srb./hrv. *tjērāš* ← **těraješb* k **těрати*).

³⁸Lamprecht je z razvojem KOs *ē/āje* → **ē*/**ā* (tj. s kontraktom, ki ga določa prvi kontrahend in ne drugi) dokazoval vlogo morfoloških dejavnikov (tj. naslonitev na nedoločnike tistih sedanjiških oblik (Lamprecht 1987: 132), ki vsebujejo na izglasju osnove isti vokal/morfem, kot je kontrakt, odpadejo pa seveda kakršne koli primerjave z etimološkim sklopom *aje* v R ed. m/s (tip **dobrajego*). Če pogledamo na kontrakte s čisto fonetičnega stališča, bi bilo mogoče sklepati, da je določeno vlogo odigralo tudi naglasno mesto tudi na levem, naglašenem kontrahendu, tako kot jo je naglasno mesto na desnem, ki je ustvarilo tudi prevladujoči model razmerja med izhodišnim KOs in kontraktom tako glede vokalne barve kot tudi glede vokalne dolžine. Ta hip je mogoče zanesljivo samo potrditi že staro ugotovitev o zvezi med naglasnim mestom v KOs in tonemom kontrakta.

5.6.2 Tip KOs $*\text{-}\acute{e}\text{-} \rightarrow * \text{-}\hat{e}\text{-}$ (= sedanjik), nedol. $*\text{-}\acute{e}\text{-ti}$: KO je v KOs $*\acute{e}\text{-je}$ izkazana v zslov. (npr. stč. *uměješ/ umieš*, stpolj./nareč. *umiész/ umiejesz*; GHJP, 56) in tudi jslov., in sicer s cirkumflektiranim kontraktom (tj. $*\acute{e}\text{-je} \rightarrow * \hat{e}$). Pojavlja se v sln. in srb./hrv. govorih. Že Ramovš je s KO razlagal sln. sed. oblike *umēm*, *smēm*, *živēm* in njihove narečne ustreznike (Ramovš II: 728, 161). Tudi Belić navaja 4 takšne glagole, ki se pojavljajo samo v kontrahirani obliki (prim. *umēs* ← $*\text{um-}\acute{e}\text{-ješb}$ k nedol. *umeti*, *smēs* ← $*\text{s}\text{m-}\acute{e}\text{-ješb}$ k nedol. *směti*, *dòspēs* ← $*(\text{do-})\text{spěješb}$ k nedol. *dòspeti*, *pēs* (Belić 1965: II/2, 25), izkazani pa so tudi z drugimi narečnimi refleksi za $*\hat{e}$ (npr. čak. *umím*, čak. *živěn* ← $*\text{živēm/ živijen}$ ← $*\text{živěje-}$ (Susak, HDZ I: 121), štok. *umijēs* (← $*\text{umēs}$) ← psl. $*\text{uměješb}$; čak. *smīt smīm*, štok. *smjěti smijēm* (← $*\text{s}\text{mēs}$) ← psl. $*\text{s}\text{měješb}$). Zanimiva sta primera *smēs* in *smijēs*, kjer ni bilo pogojev za štokavski naglasni umik (tj. ni nobenega levega zloga), med njimi pa še posebej glasovna dvojica *smijēs* ← $*\text{s}\text{mēs}$. V tej namreč današnji naglas kaže, da se iktus ni (več) umaknil na levi ž. To bi sicer lahko pomenilo, da v času umika akcenta s cirkumflektirane dolžine t. i. šibkega polglasnika ni bilo več, vendar pa je v kontekstu oblike *umijēs* ← $*\text{umēs}$ verjetneje, da ta stari umik nastal v času (začetne stopnje?) diftongizacije tako psl. $*\acute{e}$ kot tudi kontrakta $*\hat{e}$ in da je ta preprečila umik v levo. Manj verjetno pa je, četudi s čisto fonetično-prozodičnega vidika mogoče, da oblika *smijēm* nadaljuje psl. $*\text{s}\text{mējō}$.

6.0 Sklepi in ugotovitve razprave

6.1 Čeprav se je razprava prvotno usmerila v obseg in tipologijo KO v jslov., se je končala s odkritjem slovanskega akcentskega pravila, ki je KO generiral, in ki se glasi, da je ošibitev psl. z/b , ki je imela svoj izvor na izglasju, povzročila dva (približno) hkratna in tipološko komplementarna pojava: (a) kadar je bil polglasnik avtonomno naglašen (tj. ne v prvem zlogu naglasne celote), se je naglas premaknil na najbližji levi zlog, kadar pa je že sam stal v prvem besedenem zlogu, se je smer umika spremenila, tj. premaknil se je na najbližji desni zlog (Zaliznjak 1985: 123–125), (b) kadar polglasnik ni bil naglašen, je povzročal nadomestno podaljšavo že prej naglašnega vokala v najbližjem levem zlogu; kadar pa je že sam stal v prvem besedenem zlogu, se je smer nadomestnega podaljševanja spremenila, tj. podaljšal se je vokal najbližjem desnem zlogu.

Iz članka izhajajo naslednje ugotovitve, ki so pomembne tako za določanje obsega KO v jslov., kot tudi za boljše poznavanje tipologije in vzrokov slov. KO. Kontrakcijske sklope (tj. KOs) sem analizirala glede na različne momente, med drugim glede na kombinacije vokalov v funkciji kontrahenta V_1 in V_2 v KOs, ki ima strukturo V_1V_2 , glede na notranjo naravo zveze med glasovi in glede na areal pojavljanja KO z določenim tipom KOs. Ugotovila sem, da sta v č. kot žarišču ppsl. pojava KO skupni minimum vokalov, ki nastopajo v funkciji kontrahenda V_1 , vokala b/o , v funkciji kontrahenda V_2 pa vokala e/a .

6.2 KO je ppsl. pojav, ki ga je izvorno povzročila ošibitev psl. polglasnikov in je bil prozodično pogojen.

6.3 Tipološka analiza KOs je pokazala, da proces KO ni bil odvisen od ošibitve/izpada psl. **j*, ampak prav obratno, da je do nje prišlo tam, kjer je *j* ohranil svojo psl. naravo (tj. *j*, ki ga v razpravi iz tehničnih razlogov zapisujem z *j*) in da je KO preprečevala sprememba narave konzonanta *j*. Tako je v coni, kjer je ošibel ali celo izpadel (tj. *j* → ∅), prihajalo samo do asimilativnih procesov, ki sami po sebi tudi lahko vodijo v strnitve dveh prvotnih zlogov v enega (tj. dveh vokalov v enega). V coni pa, kjer se je okrepil njegov konzontančni značaj (tj. *j* → *j*), ni prišlo ne do asimilacij in ne do KO.

6.4 Arealna analiza jslov. gradiva je pokazala, da se v jslov. pojavljajo KO v vseh potencialnih KO kategorijah razen v izpeljanih glagolih tipa **kǎjati se*, **sějati*, ki se v zvezi s tem navajajo za č. kot žarišče pojava, in da je izkazana celo v KOs, ki jih v zslov. ne najdemo, ker takšni sklopi niso mogoči na izglasju (npr. **zǎjēcъ* → **zēc*, **stojet'ьkъ* → srb./hrv. *stěćak*, **gospod'ǣ* → jslov. nareč. **gospojǣ* → **gospǣ*) in da je med izkazanim gradivom celo več posameznih besed, ki izkazujejo KO, kot v zslov. (npr. **svojǣkъ* → jslov. **svǣk*).

6.5.0 Arealna analiza v kombinaciji z analizo tipov KOs je pokazala, da ima proces KO tipološke faze (modele), ki so morda tudi časovne. Te faze, ki so hkrati tudi modeli KO, so:

6.5.1 Rudimentarni model KO. Tipi KOs **ǫjъ* → **ȳ* in **bjъ* → *ī* (vsi slov. govori v nenaglašenem položaju poznajo **bj* → *ij*).

6.5.2 Razviti model KO. Tipi KOs **bje* → **jē* in **bja* → **jā* (zslov./jslov.), *-bjV* → *jV* (zslov./jslov.). Značilen je za samostalnice, zaimke in glagole (sedanjik in nedoločnik).

6.5.3 Analogni model KO. Tipi KOs **oje* → **ē*, **oja* → **ā*, značilen je za svojilne zaimke → določne pridevnike (zslov./jslov.), za sedanjik glagolov s pripono **je/o* (zslov./jslov.), za posamezne besede (**vojěvoda*; zslov. nareč./jslov. nareč.).

6.5.4 Razširjeni model KO. Tipi KOs: *-*ějā-* → **'ā*, **-ǣjā-* → **ā*, značilen za ppsl. iterative (zslov. nareč.).

6.5.5 V posebno skupino uvrščam naslednje vrste KOs, ker tipološko izstopajo od ostalih primerov v medglasju tako po KOs kot tudi po kontraktih: KOs **-ǣje-* → **ā*, **-ějje-* → **ē* je značilen za ppsl. iterativne glagole (zslov./jslov.) in KOs **-aje-* → **ē* (jslov. nareč.).

6.6 KO v jslov. je danes disperzivna, kontrahirane oblike pa se umikajo; jezikovni razvoj poteka v smeri resubstitucije etimoloških oblik, kar so omogočili tako nejezikovni kot ekskluzivno jezikovni dejavniki sistemske narave.

6.7 Zelo vprašljiva je trditev, da je imel proces KO svoje historično žarišče v č. govorih in da se je po valovnem načelu širil v druge prostore, torej tudi v jslov., saj tega ne potrjujejo ne arealni in ne tipološki vidiki. Ne poznamo namreč izoglos za tako razmeroma pozne ppsl. pojave, ki bi zajele tako obsežen areal na jugu in bi

imele žarišče v zslov. Iz tega sledi, da se je maksimalen razvoj tega pojava v č. govorih samo kompaktno ohranil.

6.8 Glede na to, da je KO v jslov. zanesljivo ugotovljiva na historičnem prostoru *dj → jslov. nareč. j (: ě itd.), je ta areal tudi potencialni areal KO v jslov., čeprav sega KO deloma tudi v štok. govore (Kosmet). Zdi se, da so razlogi za zslov./jslov. KO v genetsko sorodnem tipu slov. govorov, kar je morda v zvezi celo s psl. narečno členitvijo in naselitvijo Balkana.

6.9 Izkazalo se je, da je pri obravnavi KO v jslov. pomembno upoštevati južne meje areala in ne samo samo zvezo med sln. in zslov.

LITERATURA IN VIRI

- BELIĆ, Aleksandar, 1965: *Istorija srpskohrvatskoga jezika* II/1. Beograd: Naučna knjiga.
- BELIĆ, Aleksander, 1905: *Dijalekti Istočne i Južne Srbije*. SDZ, knj. 1. Beograd: Srpska kraljevska akademija.
- BERNŠTEJN, S. B., 1968: Kontrakcija i struktura sloga v slavjanskix jazykax. *Slavjanskoe jazykoznanie*. VI. Meždunarodnyj sjezd slavistov (Praga, avgust 1968 g.). Moskva: Izdatel'stvo Nauka. 19–31.
- BRABEC, Ivan, 1966: Govor Podunavskih Hrvata. *HDZ* II. Zagreb. 29–118.
- BRAJERSKI, Tadeusz, 1964: Ściągnięte i nieściągnięte formy zaimków dzierżawczych. *Prace filologiczne* 18/3. Warszawa.
- BUBRIX, D. V., 1922: Severno-kašubskaja sistema udarenija. *Izvěstija otdělenija russkago jazyka i slovesnosti rossijskoj akademii nauk* XVII. Leningrad.
- BULAXOVSKYJ, L. A., 1980, 1983: *Vybrani praci v p'aty tomax* IV, V. Kyiv: Vydavnytvo Naukova dumka.
- CVETKO OREŠNIK, Varja, 1992: H kritikam Ramovševe interpretacije Brižinskih spomenikov: *ot zlodeine oblazti : od szlauui bofige*. *SR* 40/3. Ljubljana. 269–289.
- ČDL – Mate HRASTE, Petar ŠIMUNOVIĆ, 1979: *Čakavisch – deutsches Lexikon*. (Mit-
tarb./Redakt. Reinhold OLESCH). Köln/Wien: Böhlau Verlag.
- DOSTÁL, Antonín, 1954: *Studie o vidovém systému v staroslověnině*. Praha: Statní pedagogické nakladatelství.
- DYBO, V.A., 1981: *Slavjanskaja akcentuacija*. Akademija nauk SSSR. Institut slavjano-vedenija. Moskva.
- ELEZOVIĆ, Gl., 1932–1935: *Rečnik kosovsko-metohiskog dijalekta* I–II. Beograd.
- ESBM – *Etymalahičny sloŭnik belaruskaj movy* III, 1985. Minsk: Navuka i tэхnika.
- ESSJ – France BEZLAJ, 1976–1995: *Etimološki slovar slovenskega jezika* I–III. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- GEBAUER, Jan: *Historická mluvnice jazyka českého* I. Hláskosloví. Praha: Nakladatelství ČAV.
- GHJP – Z. KLEMENSIEWICZ/T. LEHR-SPLAWIŃSKI/S. URBAŃCZYK, 1965: *Gramatyka historyczna języka polskiego*. Warszawa: PWN.
- GLUHAK, Alemko, 1993: *Hrvatski etimološki rječnik*. Zagreb: Avgust Cesarec.
- GЪЛЪBOV, I., 1952: Към разvoja на y в именителен падеж на сло̀жните прилагателни в български език. – *Izv. Inst. bŭlg. ez.* 1.
- HDZ – Josip HAMM/Mate HRASTE/Petar GUBERINA, 1956: Govor otoka Suska I. *HDZ* I. Zagreb.

- HMBM – A. M. BULYKA/A. I. ŽURAŤSKI/I. I. KRAMKO, 1979: *Historyčnaja marfalogija belaruskaj movy*. Minsk: Navuka i tšxnika.
- HSSJ – *Historický slovník slovenského jazyka I/A–J*, 1991. Bratislava: Veda.
- HVČ – Arnošt LAMPRECHT/ Dušan ŠLOSAR/ Jaroslav BAUER, 1977: *Historický vývoj češtiny*. Hláskosloví, tvarosloví, skladba. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- IVIĆ, Pavle, 1957: *O govoru Galipoljskih Srba*. SDZ, knj. 12. Beograd: Srpska akademija nauka.
- IVŠIĆ, Stjepan, 1971: Prilog za slavenski akcenat. *Izabrana djela iz slavenske akcentuacije (Gesammelte Schriften zum slavischen Akzent)*. Band 96. München.
- JEMBRIH, Alojz, 1981: *Život i djelo Antuna Vramca*. Prilog proučavanju starije hrvatske književnosti i povijesne dialektologije. Čakovec.
- JEMBRIH, Alojz/LONČARIĆ, Mijo, 1983: Govor Gregurovca Veterničkoga. *Rasprave Zavoda za jezik* 8–9 (1982–1983). Zagreb.
- KLEMENSIEWICZ, Zenon, 1974: *Historia języka polskiego*. Warszawa: PWN. Z prac Instytutu Badań Literackich PAN.
- KOMÁREK, Miroslav, 1963: Gebauerovo historické hláskosloví ve světle dalšího bádání. Jan Gebauer, *Historická mluvnice jazyka českého I. Hláskosloví*. Praha: Nakladatelství ČAV. 723–763.
- KOMÁREK, Miroslav, 1973: Kontrakce v češtině, slovenštině a ostatních západoslovanských jazycích. *Československé přednášky při VII. mezinárodní sjezd slavistů ve Varšavě*. Lingvistika. Praha: Nakladatelství ČSAV. 15–27.
- KONECZNA, Halina, 1952: *Formy zaimków dzierżawczych w języku staropolskim. Sprawozdania Komisji Językowej TNW IV*. Warszawa.
- KONESKI, Blaže, 1966: *Istoriја makedonskog jezika*. Beograd: Prosveta/Skopje: Kočo Racin.
- KRAJČOVIČ, Rudolf, 1974: *Slovenčina a slovanské jazyky*. Praslovanská genéza slovenčiny. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- – 1988: *Vývin slovenského jazyka*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- LAMPRECHT, Arnošt, 1987: *Praslovanština*. Brno: Univerzita J. E Purkyně v Brně – filozofická fakulta. Spisy filozofické fakulty č. 266.
- LEHR, Tadeusz, 1917: *Ze studjów nad akcentem słowiańskim*. Prace Komisji językowej Akademji Umiejętności w Krakowie Nr.1. Kraków. 1–92.
- LIEWEHR, Ferdinand, 1933: *Einführung in die historische Grammatik der tschechischen Sprache*. 1. Teil: Lautlehre. I. Lieferung. Brunn. 91–172.
- LONČARIĆ, Mijo, 1986: Bilogorski kajkavski govori. *Rasprave zavoda za jezik IFF*, sv. 12. 1–224.
- – 1990: *Kaj – jučer i danas*. Ogledi o dijalektologiji i hrvatskoj kajkavštini. Čakovec 1990. Biblioteka znanstveno-popularna djela 36.
- – 1996: *Kajkavsko narječje*. Zagreb: Školska knjiga 1996.
- LORENTZ, Friedrich, 1925: *Geschichte der pomoranischen (kaschubischen) Sprache*. Berlin/Leipzig.
- LORENTZ, Friedrich GP, 1962: *Gramatyka pomorska III*. Wrocław-Warszawa-Kraków. 868–1401.
- MACHEK, Václav, 1971: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Nakladatelství ČAV.
- MARVAN, Jiří, 1973: Russkoe stjaženie i slavjanskaja doistoričeskaja kontrakcija. *Melbourne Slavonic Studies* No 8. Parkville: University of Melbourne. 5–9.
- – 1979: *Prehistoric Slavic Contraction*. The Pennsylvania State University Press.

- MAŽURANIĆ, Vladimir, 1908–1922: *Prinosi za hrvatski pravno-povjesni rječnik* I–II. Zagreb: JAZU (ponatis: Zagreb: Informator 1975).
- MILETIĆ, Branko, 1940: *Crnički govor*. SDZ, knj. IX. Beograd: Srpska kraljevska akademija.
- MOGUŠ, Milan, 1977: *Čakavsko narječje*. Fonologija. Zagreb: Školska knjiga.
- NITSCH, Kazimierz, 1954: Przyczynki do charakterystyki polskich cechizmów. *Wybór pism polonistycznych* I. Wrocław. 219–225.
- OLA I – *Obščeslavjanskij lingvističeskij atlas*, 1988. Serija leksiko-slovoobrazovatel'naja. Vypusk 1: Životnyj mir. Moskva: Nauka. 142–143.
- OLESCH, Reinhold, 1983: *Thesaurus linguae dravaenopolabicae* I/A–O. Köln-Wien: Böhlau Verlag.
- PAULINY, Eugen, 1963: *Fonologický vývin slovenčiny*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV.
- PEŠIKAN, Mitar B., 1965: *Starocrnogorski srednjokatunski i lješanski govori*. SDZ, knj. XV. Beograd: Institut za srpskohrvatski jezik.
- POKORNY, Julius, 1959–1969: *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch* I–II. Bern/München: Francke Verlag.
- POPOVIĆ, Ivan, 1960: *Geschichte der serbokroatischen Sprache*. Wiesbaden: Otto Harasowitz.
- RAMOVŠ, Fran, 1997: O slovenskem novoakutiranem $\grave{o} > \acute{o}, \acute{o}', \grave{o}$. *Zbrano delo* II. Razprave in članki. Ljubljana: SAZU (ur. akad. Jože Toporišič)
- RHKKJ – *Rječnik hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika*, I–1984, II–1988. JAZU/ Zavod za jezik IFF. Zagreb.
- ROZWADOWSKI, Jan: Ein quantitatives Gesetz der Sprachentwicklung. *IF* XXV. 41.
- SEJDP – Tadeusz LEHR-SPLAWIŃSKI, Kazimierz POLAŃSKI, 1962: *Słownik etymologiczny języka Drzewian połabskich* I. Wrocław-Warszawa-Kraków: Wydawnictwo PAN.
- SHEVELOV, George Y., 1964: *A Prehistory of Slavic*. The Historical Phonology of Common Slavic. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.
- SCHUSTER-ŠEWC, H., 1978–1989: *Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache* 1–24. Bautzen: VEB Domowina-Verlag.
- SKOK, Petar, 1971–1974: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* I–IV. Zagreb: JAZU.
- SSČ – Jan GEBAUER, 1970: *Slovník staročeský* I/A–J. Praha: SPsĚ – *Słownik prastowiański* 1–7. Academia.
- SSN – *Slovník slovenských nářečí* I/A–K, 1994. Bratislava: Veda.
- STADNIKOVA, E.V., 1989: Materialy k izučeniju dvuh fonem »tipa o« v starovelikoruskom. *Istoričeskaja akcentologija i sravnitel'no-istoričeskij metod*. Moskva: Nauka. 135–175.
- STANG, Christian S., 1942: *Das slavische und baltische Verbum*. Oslo.
- 1957: *Slavonic Accentuation*. Oslo.
- STANISLAV, Ján, 1958: *Dejiny slovenského jazyka* II. Tvaroslovie. Bratislava: Vydavateľstvo SAV.
- STIJOVIĆ, Rada, 1990: Iz leksike Vasojevića. *SDZ* XXXVI. SANU. Beograd: Institut za srpskohrvatski jezik. 119–379.
- STEENWIJK, H., 1992: The Slovene dialect of Resia (San Giorgio). *Studies in Slavic and general Linguistics*, vol. 18, Amsterdam, 107–112.

- STIEBER, 1979: *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*. Warszawa: PWN. 5–265.
- ŠKRABEC, p. Stanislav: Valjavčev Prinos k naglasu u (nov)slovenskom jeziku in prihodnja slovenska slovnica. *Jezikoslovna dela* II. Nova Gorica: Frančiškanski samostan Kostanjevica 1994 (ur. Jože Toporišič).
- TOPOLIŃSKA, Zuzanna, 1964: *Stosunki iloczynowe polsko-pomorskie*. Prace językoznawcze. Komitet językoznawstwa PAN. Wrocław-Warszawa-Kraków.
- TRÁVNÍČEK, F., 1935: *Historická mluvnice jazyka českého*. Úvod, hláskosloví a tvarosloví. Praha. 63–68 (sub: Stahování)
- TRUBECKOJ, N. S., 1928–1929: K voprosu o xronologii stjaženija glasnyx v zapadnoslavjanskix jazykax, *Slavia* VII, Praga. 805–807.
- URBAŃCZYK, Stanisław, 1962: *Zarys dialektologii polskiej*. Wydanie drugie zmienione i rozszerzone. Warszawa: PWN.
- UIJE – *Uvod na izučavaneto na južnoslavjanskite ezici*, 1986. BAN. Institut za bŭlgarski ezik. Sofija: Izdavatelstvo BAN.
- VAILLANT, André, 1966: *Grammaire comparée des langues slaves* III (Le verbe). Paris: Éditions Klincksieck.
- VAŽNÝ, Vaclav, 1967: *Historická mluvice česká*. II/1, II/2 Tvarosloví. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- VONDRÁK, Wenzel, 1906: *Vergleichende slavische Grammatik* I. Lautlehre und Stammbildungslehre. Göttingen.
- VUJOVIĆ, Luka, 1969: Mrkovički dijalekat. *SDZ* XVIII. Institut za srpskohrvatski jezik. Beograd.
- VUKOVIĆ, Jovan, 1974: *Istorija srpskohrvatskog jezika*. I dio. Uvod i fonetika. Beograd: Naučna knjiga.
- ZALIZNJAK, A. A., 1985: *Ot praslavjanskoj akcentuacii k ruskoj*. Moskva: Nauka.

OSNOVNE KRATICE IN OKRAJŠAVE

arh. = arhaično, BS = Brižinski spomeniki, j- = južni, glag. = glagol, K = konzontan, knj. = knjižno, KO = kontrakcija, KOs = glasovni niz (sklop), ki se kontrahira, nareč. = narečno, nedol. = nedoločnik, pogov. = pogovorno, prid. = pridevnik, PS = pridevniška sklanjatev, samost. = samostalnik, s- = severni, slov. = slovanski, sr- = srednje, v- = vzhodni, V = vokal ($\bar{V}$ = dolgi vokal), z- = zahodni, blrus. = beloruščina, bolg. = bolgarščina, č. = češčina, čak. = čakavsko narečje, hrv. = hrvaščina, gluž./dluž. = gornja/dolnja kajk. = kajkavsko narečje, kašub. = kašubsko, lužiška srbščina, mak. = makedonščina, morav. = moravsko, polj. = poljščina, pomor. = pomorjansko, psl. = praslovansko, ppsl. = poznopraslovansko, rus. = ruščina, sln. = slovenščina, slovin. = slovinsko, slš. = slovaščina, srb. = srbščina, štok. = štokavsko, ukr. = ukrajinščina

SUMMARY

0.1 Although the paper was initially focused on the extent and typology of contraction (henceforth CO) in SSL, it resulted in the discovery of the Slavic accentual rule which had generated the CO. This rule states that the weakening of CSI. $\bar{z}/b$ originating in the Auslaut caused two (approximately) simultaneous and typologically complementary phenomena: (a) when a jer was accented autonomously (i.e., not in the first syllable of the accentual unit), the accent moved to the closest syllable on the left; when the accent was on the first word syllable, the direction of shift changed, i.e., it shifted to the closest syllable on the right

(Zaliznjak 1985, 123–125); (b) when a jer was not accented, it caused a compensatory lengthening of the previously accented vowel in the next syllable to the left; when jer was in the first syllable, the direction of the compensatory lengthening changed, i.e., the vowel in the closest syllable to the right lengthened.

1.0 The following conclusions, significant for determining the extent of CO in SSL, as well as for a better understanding of the typology and causes of Sl. CO, can be derived from the article. Contractional clusters (COc) were analyzed with respect to various factors, among other things with respect to the combination of vowels functioning as contracted vowels V_1 and V_2 in COc with structure V_1V_2 , with respect to the inherent nature of the connection between sounds, and to the areal of spread of CO with a certain type of COc. The author discovered that in Cz. – the center of LCSL CO occurrence – a common minimum of vowels appearing in function of contracting vowel V_1 are vowels u/o and in function of contracting vowel V_2 are e/a .

2.0 CO is a LCSL phenomenon, which was originally caused by the weakening of CSL jers and was prosodically conditioned.

3.0 A typological analysis of COc shows that the process of CO did not depend on weakening/loss of CSL $*j$, but, rather, the opposite: it occurred in places where j preserved its CSL nature (i.e., i , which is in this paper for technical reasons written as j) and the change of consonant i prevented CO. Therefore, in the zone where i was weakened or dropped (i.e., $i \rightarrow \emptyset$) only assimilatory processes occurred, which in themselves can lead to contraction of two original syllables into one (i.e., two vowels into one). On the other hand, in the zone where its consonantal nature was amplified (i.e., $i \rightarrow j$), no assimilation nor CO occurred.

4.0 An areal analysis of SSL material shows that in SSL, CO occurs in all potential CO categories except in derived verbs of the type $*k\check{a}jati\ se$, $*s\check{e}jati$ – which are quoted for Cz. as the kernel of the innovation of the phenomenon –, that it appears even in COc not found in WSl. where this kind of clusters are not possible in Ouslaut (e.g., $*z\check{a}j\check{e}c \rightarrow *z\bar{e}c$, $*stojet'bk\check{z} \rightarrow$ Srb./Cr. $st\acute{e}c\acute{a}k$, $*gospod'\check{a} \rightarrow$ SSL dial. $*gospoj\check{a} \rightarrow *gosp\acute{a}$), and that the material presented contains even more individual words with CO than WSl. (e.g., $*svoj\check{a}k\check{z} \rightarrow *sv\acute{a}k$).

5.0 An areal analysis combined with the analysis of COc types showed that CO process has typological phases (models) which are perhaps temporal as well. These phases, which are simultaneously also CO models, are:

5.1 The rudimentary CO model. COc types are $*\check{z}j\check{z} \rightarrow *\bar{y}$ and $*bjb \rightarrow \bar{i}$ (all Sl. dialects have in unstressed position $*bj \rightarrow ij$).

5.2 The developed CO model. COc types are $*bje \rightarrow *j\bar{e}$ and $*bja \rightarrow *j\bar{a}$ (WSl./SSL), $-bjV \rightarrow *j\bar{V}$ (WSl./SSL). This model is typical of nouns, pronouns, and verbs (present t. and infinitive).

5.3 The analogical CO model. COc types are $*oje' \rightarrow *\acute{e}$ and $*oja' \rightarrow *\acute{a}$. This model is typical of possessive pronouns $\rightarrow$ definite adjectives (WSl./SSL), present t. verbs with suffix $*je/o$ (WSl./SSL), individual lexemes ($*voj\acute{e}voda$: WSl. dial./SSL dial.).

5.4 Expanded CO model. COc types are $*\check{e}j\bar{a} \rightarrow *'\bar{a}$ and $*\check{a}j\bar{a} \rightarrow *\bar{a}$ typical of LCSL iterative (WSl. dial.).

5.5 The following types of COc are treated in a separate group, since they typologically differ from the rest of the examples in intervocalic position with respect to COc as well as to the contracted vowels: COc $*-\check{a}je- \rightarrow *\hat{a}$, $*\check{e}je- \rightarrow *\hat{e}$ is typical of LCSL iterative verbs (WSl./SSL) and COc $*-aj\check{e}- \rightarrow *\acute{e}$ (SSL dial.).

6.0 CO is currently dispersed in SSL. and contracted forms are in remission: linguistic development is moving towards the resubstitution of older forms, which is due to non-linguistic as well as to exclusively linguistic, systemic, factors.

7.0 The claim that the kernel of the process of the CO innovation is in Cz. dialects and that it spread to other areas following the wave principle, therefore even to SSL. – is questionable, since this is neither confirmed by the areal nor by typological analysis. There are no other known isoglosses for such relatively late LCSl. phenomena that would cover such a large areal in the South, with the kernel of the innovation in WSl. It follows that the maximal extent of this phenomenon was only preserved in a compact way in Cz. dialects.

8.0 Considering that in SSL. territory CO can be reliably traced in historical areal **dj* → SSL. dial. *j* (: *đ*, etc.), this areal is also a potential areal of CO in SSL., although it partially extends to Štok. territory (Kosmet). It seems that reasons for WSl./SSL. CO lie in genetically related type of Sl. dialects, which might be related to CSl. dialectal differentiation and settlement of the Balkans.

9.0 The analysis shows that in treating CO in SSL. it is important to take into account the southern borders of the areal, and not just the connection between Sln. and Wsl.

NEKATERE PARALELE V RAZVOJU DVOJINE V SLOVENŠČINI IN LUŽIŠKI SRBŠČINI

V prispevku se obravnavajo nekatere paralele med jezikovnim obnašanjem parnih samostalnikov tipa *roke*, *noge*, *starši* v lužiški srbščini in slovenščini ter nekatere podobnosti v razvoju in morfološki strukturi novih zaimkov za 1. in 2. osebo dvojine v obeh jezikih.

The article discusses some parallels between the linguistic behavior of nouns denoting paired items such as *roke*, *noge*, *starši* in Sorbian and Slovene and some similarities in the development and morphological structure of the new pronouns for 1st and 2nd person dual in the two languages.

Uvod

V prispevku bom skušala orisati nekatere paralele v razvoju slovnične kategorije dvojine v slovenščini in lužiški srbščini, in sicer predvsem glede števila (dvojine oz. množine) parnih samostalnikov in pa v zvezi z imenovalnikom 1. in 2. os. dvojin-skih osebnih zaimkov.

Glede na to, da sta omenjena jezika edina živa slovanska jezika, ki še poznata dvojino, kar kličeta po tem, da se izkoristita za medsebojno primerjavo. Doslej se to, kot se zdi, ni pogosto dogajalo. R. Loetsch, avtor monografije o specifičnih inovacijah v lužiškosrbski dvojin-ski fleksiji, naprimer omenja, da L. Tesnière, avtor lingvističnega atlasa in monografije, posvečenih slovenski dvojini, lužiške srbščine v svojem delu skorajda ni upošteval. Namenil ji je – po besedah Loetscha – 2 ali 3 omembe, pa še med temi so nenatančnosti, saj Tesnière npr. trdi, da pozna dvojino samo dolnja lužiščina (Loetsch: 13). Ne da bi se spuščala v izčrpno obravnavo tega vprašanja, naj omenim, da je sam Loetsch v svoji monografiji večkrat upošteval slovensko gradivo, enako H. Schuster-Šewc v svojem članku o nastanku lužiških glagolskih končnic za 1. os. dvojine v Logarjevem zborniku. O nekaterih paralelah v razvoju glagolskih dvojin-skih oblik v obeh jezikih piše tudi F. Mareš v Nahtigalovem zborniku.

Dvojin-ske oblike obeh jezikov so bile obdelane z metodo jezikovne geografije. Za slovenščino je to delo opravil v dvajsetih letih L. Tesnière, lužiške dvojin-ske oblike pa so bile opisane v sklopu lužiškega jezikovnega atlasa, zlasti v njegovem 11. zvezku, za katerega se je zbiranje gradiva končalo v šestdesetih letih. Tako gradivo kot metoda Tesnièrejevega atlasa sta v primerjavi z lužiškim seveda nekoliko zastareli, vendar je to delo – tudi spričo dejstva, da novejši podatki še niso ustrezno urejeni – še vedno dovolj zanesljiv vir; vendar neposredna primerjava podatkov obeh atlasov (ki je zaradi različnih pristopov in časovne razdalje možna le s pridržki) ni predmet pričujočega prispevka.

Tu se nameravam omejiti na opis pristopa k obstoju dvojine kot komponente slovnične kategorije števila, kot ga predstavlja avtor 11. zvezka lužiškega jezikovnega atlasa H. Fasske tako v samem atlasu kot v svojem članku (Fasske 1968),

na število parnih samostalnikov in na paralele pri nastanku in strukturi novih imenovalnikov osebnih zaimkov 1. in 2. os. dvojine v obeh jezikih.

Dvojina v lužiškem jezikovnem atlasu

Dvojina kot sestavina slovnične kategorije števila v lužiškosrbskih narečjih je opisana v 11. zvezku lužiškega jezikovnega atlasa (podnaslov *Morfologija – gramatične kategorije – paradigmatika samostalnika*) in pa v članku istega avtorja iz l. 1968. V uvodu v jezikovni atlas Fasske natančno pojasnjuje svoja izhodišča za odločanje o obstoju kake gramatične kategorije oz. komponent kake gramatične kategorije. Ta del je izredno zanimiv prav v zvezi z dvojino zato, ker pregled različnih del o dvojini kaže, kako različna so mnenja o obstoju, izginjanju oz. razpadu dvojine v kakem jeziku ali narečju.

Obravnava morfoloških kategorij v lužiškem jezikovnem atlasu temelji na idejah praškega strukturalizma, vendar glede na to, da tudi znotraj tega teoretičnega okvira ni enotnosti, Fasske pojasnjuje svoje pojmovanje takih izrazov, kot so gramatična kategorija, opozicija, zaznamovanost, nevtralizacija itd.

Dvojina je znotraj kategorije števila pojmovana kot zaznamovan člen asimetrične opozicije množina : dvojina, kar je več ali manj sprejeto običajno pojmovanje, tako menijo npr. tudi Toporišič (1975, 1984: 207), E. Hamp, E. Naylor, Th. Stolz itd. Za vprašanje obstoja dvojine je posebno pomemben pojem »izguba relevantnosti«, ki ga Fasske razlikuje od nevtralizacije (SS: 14–16). Nevtralizacija je zanj sintagmatično pogojena odprava nasprotja med dvema členoma asimetrične opozicije. Pri nevtralizaciji nezaznamovana oblika v določenih položajih bodisi *mora* biti uporabljena namesto zaznamovane bodisi sta zaznamovana in nezaznamovana oblika uporabljani v določenih položajih promiscue. Tako se v nekaterih južnih narečjih gornje lužiščine uporablja bodisi oblika *woły* bodisi oblika *wołaj* tako v kontekstih s pomenom dvojine kot v kontekstih s pomenom množine – v takih primerih govorimo o fakultativnih variantah množine, dvojine kot komponente kategorije števila pa ni več.

Od nevtralizacije je treba ločiti fakultativno substitucijo, ki jo Fasske poimenuje s izrazom »izguba relevantnosti« (Relevanzverlust). Bistvo zaznamovane oblike asimetrične opozicije je v tem, da neodvisno od konteksta in zunajjezikovne resničnosti izraža določeno lastnost, ki jo nezaznamovani člen opozicije ne more eksplicitno izraziti. V določenih položajih se za izražanje ustrezne lastnosti vedno uporablja zaznamovana oblika in se raba nezaznamovane oblike v takih primerih čuti kot kršitev veljavne norme – take položaje Fasske imenuje relevantne. Relevantni položaji so torej področja rabe, v katerih zaznamovana oblika ohrani svojo relevantnost nasproti nezaznamovani obliki in ne more biti nadomeščena z nezaznamovano obliko.

V drugih primerih pa je nezaznamovani člen lahko uporabljen namesto zaznamovanega, ne da bi se spremenil pomen – to se zgodi tedaj, če je prisotnost razločevalne lastnosti v dovoljšnji meri nakazana s kontekstom ali z zunajjezikovno resničnostjo. Označevanje dvojnosti s pomočjo zaznamovane oblike dvojine je npr. v veliki meri redundantno, če je dvojnost jasna zaradi zunajjezikovne dejanskosti – npr. pri parnih delih telesa – ali zaradi konteksta – npr. ob števniku *dva*. V takih oko-

liščinah lahko izgubi zaznamovana oblika asimetrične opozicije svojo relevantnost nasproti nezaznamovanemu korelatu in je lahko fakultativno nadomeščena z le-tem. Ta pojav Fasske imenuje izguba relevantnosti. Kljub možnosti substitucije zaznamovanega člena z nezaznamovanim v položajih izgube relevantnosti opozicija zaznamovano : nezaznamovano ni nevtralizirana. Zaznamovani členi asimetrične opozicije ohranijo svojo razločevalno lastnost, tudi če obstajajo en ali več položajev izgube relevantnosti. To takoj opazimo, če skušamo uporabiti zaznamovano obliko v položajih, ko razločevalna lastnost ni prisotna, npr. dvojin-sko obliko v množinskem kontekstu. Dokler dvojina kot komponenta slovnične kategorije obstaja, to ni mogoče.

Nadomeščanje zaznamovanih oblik z nezaznamovanimi v nekaterih ali pa v vseh položajih ni izraz nevtralizacije, tj. odprave opozicije – ampak je izraz zmanjšane stopnje izkoristka opozicije. V relevantnih položajih zaznamovanega člena asimetrične opozicije je stopnja izkoristka te opozicije 100 %, v drugih položajih, kjer je zaznamovana oblika lahko nadomeščena z nezaznamovano, pa stopnja izkoristka upada skladno s številom substitucij. Dvojina npr. ohranja v dolnjelužiških in prehodnih narečjih svojo relevantnost proti množini v vseh položajih razen (pa še to redko) pri parnih samostalnikih, kar torej pomeni, da ponavadi ni nadomeščena z množino. Na JV budišinskega narečja pa dvojina nima nobenega relevantnostnega položaja, to pomeni, da je lahko v vseh položajih nadomeščena z množino. In vendar tudi v takem primeru dvojina še obstaja, saj – če je uporabljena – ima še vedno specifičen pomen dvojine.

Bistvena razlika med nevtralizacijo in fakultativno substitucijo (tj. izgubo relevantnosti) zaznamovanega člena neke opozicije z nezaznamovanim korelatom je v tem, da pelje nevtralizacija v vseh položajih k odpravi kategorije (oz. izgubi razločevalne lastnosti), medtem ko izguba relevantnosti zaznamovanega člena ne pomeni odprave opozicije, pa čeprav se pojavlja v vseh možnih položajih.

Opis obstoja dvojine v lužiškem atlasu je sinhron in priznava obstoj neke komponente slovnične kategorije, dokler le-ta – če se pojavlja – ohranja svoj specifičen pomen. Seveda pa se različna območja lužiščine razlikujejo tako po številu relevantnih položajev kot po pogostnosti, s katero lahko množina ob izgubi relevantnosti dvojino nadomešča. Zato avtor ob opisu posameznih narečnih območij določa položaje, v katerih dvojina relevantnost ima, in položaje, v katerih je nima.

Mnoge dosedanje obravnave dvojine so imele ponavadi zgodovinsko optiko in so tradicionalno (vsaj v slovanskih jezikih) imele za popolno ali neokrnjeno dvojino tako rabo, kot jo predpostavljajo za praslovanščino in nahajajo v stari cerkveni slovanščini. Zato npr. Belić govori, da v slovenščini »dvojina, ki se uporablja samo v številski konstrukciji, z drugimi besedami, v določenih izrazih – ni prava dvojina; dvojina, ki se nikoli ne uporablja morfološko v rod. in mestn. in v narečjih v daj. in orodn. – ni sintaktična dvojina« (71). Na drugem mestu (89) Belić meni, da »pri Trubarju že ni bilo več pravega občutka anaforične dvojine kot sintaktične kategorije« in sicer zato, ker tedaj, ko govori o dveh osebah, včasih uporablja dvojin-ske oblike včasih pa množinske. Če bi opisovali to stanje s sinhronega gledišča, bi govorili o izgubi relevantnosti in substituciji z nezaznamovano množino v določenih položajih.

Seveda pa lingvogeografska predstavitev posameznih narečnih območij, v katerih se relevantni položaji dvojine od območja do območja spreminjajo, kaže na postopno izgubljanje relevantnih položajev in se diahrono interpretira kot postopno izginjanje dvojine.

Obstoj dvojine v lužiskosrbskih narečjih lahko povzamemo (Fasske 1968, Michałk 1985): skoraj na vsem območju lužiških narečij obstaja dvojina kot sistem-ska komponenta kategorije števila, ki se razlikuje od korelativnih množinskih oblik s pomočjo posebnih morfoloških sredstev. Le v manjšem predelu najjužnejših narečij je dvojina kot morfološka komponenta kategorije števila odpravljena. Posamezne »dvojinske« oblike, ki se tu sem ter tja pojavljajo (pogosto oblikovno nekorektno), so fakultativne variante množine, npr. *tri wołaj*.

V narečjih, ki dvojino imajo, je le-ta v smeri sever – jug z naraščajočo pogostnostjo lahko nadomeščana z množino: za izražanje dvojnosti se lahko uporabi tudi množinska oblika. Glede na različne položaje izgube relevantnosti se lužiško jezikovno območje deli na

- a) narečja, kjer je relevantnost dvojine ohranjena v vseh položajih
- b) narečja, kjer relevantnost dvojine ni ohranjena v vseh položajih.

K prvi skupini sodi večina dolnjelužiških in prehodnih narečij. Tu je dvojina ohranila svojo relevantnost v vseh samostalniških sklonih kot tudi v atributu in predikatu. V tem območju je relevantnost izgubljena le pri parnih samostalnikih, vendar je nadomeščanje dvojinskih oblik z množinskimi redka. V 11. zvezku lužiškega atlasa navaja avtor npr. 53 krat *mě se ruce tšěsotej* (dv.) in le 5 krat *mě se ruce/ruki tšěsu* (mn.). Podobna razmerja so za *mojej wuśy/wuśi bólitej* – *moje wuśi bola* (SS:20).

Gornjelužiško območje je razdeljeno na več pasov. V SZ delu tega predela izgublja dvojina postopoma (od SZ proti JV) en položaj relevantnosti za drugim, hkrati pa raste število substitucij z množino. V prvem pasu je izgubljen položaj relevantnosti pri parnih samostalnikih, to pomeni, da se parni samostalniki skoraj vedno uporabljajo v množini, npr. *mje nohi bola* (SS: 20), dalje je položaj relevantnosti izgubljen v predikatu in atributu, nato pa v odvisnih sklonih samostalnika, tako da se dvojina dosledno uporablja le v imenovalniku samostalnikov.

V JV delu gornjelužiških narečij je lahko dvojina nadomeščena z množino v vsakem položaju, območja se razlikujejo le glede pogostnosti te nadomestitve. Z množinskimi oblikami je lahko nadomeščen celo imenovalnik ob števniku *dwaj/dwa* oz. zaimku *woběj/wobě*, npr. *dwaj psy* – *dwaj psaj*. Tu dvojina še obstaja, nima pa niti enega položaja relevantnosti več.

Iz te slike Fasske izvaja naslednje sklepe: nadomeščanje dvojine z množino se je začela v kontekstu pomena parnosti. Nadaljevalo se je v položaju atributa in predikata in nato v odvisnih sklonih samostalnika (Fasske 1968: 39).

Parni samostalniki v slovenščini

Glede na to, da ima lužiščina del narečij, kjer se parni samostalniki uporabljajo v dvojini, je v tej lastnosti podobna stari cerkveni slovanščini (Belić: 17–19. Belić imenuje dvojino parnih samostalnikov *prosta dvojina*). Na podlagi lingvogeograf-

ske slike pa je tudi vidno, da je v lužiščini prvi položaj, kjer dvojina izgubi relevantnost, ravno kontekst parnih samostalnikov. To dejstvo je bilo ugotovljeno tudi za druge slovanske jezike, npr. za ruščino (Iordanskij: 17). Glede na to, da v slovenščini ni – kolikor je znano – nobenega narečja, kjer bi se parni samostalniki praviloma uporabljali v dvojini, temveč se praviloma uporabljajo v množini, medtem ko je dvojina v mnogih narečjih ohranila relevantnost tako v predikatu kot v atributu, pa tudi v imenovalniku in daj. ter orod. samostalnikov in v zaimkih (poleg Tesnièrejevega atlasa mnogi opisi sodobnih narečij, prim. tudi Logar: 101), bi lahko trdili, da tista slovenska narečja, ki imajo največ relevantnih položajev dvojine, in pa slovenski knjižni jezik, ustrezajo približno prvemu pasu gornje lužiščine, in nato iskali ustrezna območja tudi v drugih pasovih, kjer je relevantnih položajev manj.

V Tesnièrejevem atlasu ni nobenega zemljevida, ki bi bil posvečen posebej parnim samostalnikom. Glede na to, da njegov učitelj A. Meillet parnim samostalnikom pri dvojini ni pripisoval tako ključne vloge kot mnogi drugi jezikoslovci (Iordanskij: 5), morda tudi Tesnière ni imel za potrebno, da bi jih posebej obravnaval.

J. Toporišič meni podobno kot H. Fasske, da se množinske oblike namesto dvojskih uporabljajo zato, ker je v takih primerih (tj. ko je govora o rokah, nogah itd. enega človeka) jasno, da gre za dva predmeta. Tako stanje je zanj še en dokaz za to, da je množina nasproti dvojini slovnično nezaznamovana (Toporišič 1984: 207):

»Množinska oblika samostalnika se v enakih pogojih (tj. v primerih, ko je jasno, da gre za dva predmeta – op. A. D.) rabi tudi namesto dvojske. Tako pri tipičnih parih, npr. za levi in desni istofunkcionalni del telesa (*roke, noge, obrvi, oči, ušesa, nosnice, bedra, kolena, lahti, peruti* ...), za dela oblačila ali naprave (*rokavi, hlačnice, nogavice, rokavice, naušniki, nakomolčniki – drsalke, uhani*); enako je pri bioloških ali funkcijskih parih: *starši, dvojčki, lastovke, voli, konji, krave* (v pomenu 'oče in mati; otroka, rojena ob istem času; samec in samica; ksebn (levi) in odsebn (desni) vol' ...). Iz takih primerov sklepamo, da je množina nasproti dvojini slovnično nezaznamovana« (prim. tudi Toporišič 1975).

Zdi se, da govori v prid razlagi, da gre v teh primerih za fakultativno substitucijo zaznamovane dvojine z nezaznamovano množino, pri čemer pa se specifični pomen dvojske oblike ohranja, dejstvo, da v slovenščini pri parnih samostalnikih seveda ni nemogoče uporabiti dvojine, tudi kadar so uporabljeni brez števnik *dva, dve*. Možna je npr. izjava: *Tu sta moji roki, ki bosta vedno delali za vas*. Je pa taka raba redka.

Medtem ko je tudi v starejših lužiških besedilih že mogoče opaziti rabo parnih samostalnikov v množini (Jenč 1968, Ermakova 1970: 82–87), vendar ob dvojini, je ta za slovensko dvojino značilna poteza bila polno razvita že v 16. st. Na to nam kažejo besedila protestantov. V njih se pojavljajo parni samostalniki in tudi atributi in predikati ob njih v množini. Te oblike so množinske tako po pomenu kot po obliki. Izjema je samostalnik *oči*, ki je po obliki izvorno dvojski (prim. tudi SS: 20).

Tu bom navedla nekaj zgledov iz sodobnega slovenskega standardnega prevoda (1997) ter iz Dalmatinovega prevoda Biblije (1584), kjer nastopajo parni samostalniki v množini:

Jaz nisem vreden, da bi mu nosil sandale. (Mt 3, 11)

Jeſt neſim sadoſti vrejden, njegove Zhreule noſſiti.

Njegove oči so kot golobi. (Vp 5, 12)

Njegove ozhy ſo kakor Golobje ozhy.

Njegove roke so zlati obročki. (Vp 5, 14)

Njegove roke, ſo kakor slati parſtani.

Njegove noge so alabastrni stebri. (Vp 5, 15)

Njegova golena ſo kakor Marmelnovi stebri.

Tako kot v sodobni slovenščini pa se ti samostalniki uporabljajo tudi v protestantskih besedilih v dvojini, če stoji pred njimi *dva*, *dve* ali *oba*, *obe* – saj gre tu za drug položaj, namreč za zvezo števnik *dva/dve* in samostalnika.

Bolje je zate, da prideſ pohabljen ali hrom v življenje, kakor da imaſ obe roki ali nogi. (Mt 18, 8)

Tebi je buſſhe, de hrom ali kruleu greſh v'leben, kakor de bi dve roki ali dve nogi imel.

Bolje je zate, da prideſ z enim očesom v življenje, kakor da imaſ dve oči. (Mt 18, 9)

Tebi je buſſhe, de s'enim okum greſh v'leben, kakor de bi dve okej imel.

Sledovi o tem, da se je v starejših obdobjih slovenščine – tako kot v delu lužiških narečij, v stari cerkveni slovanščini in domnevno praslovanščini – uporabljala pri parnih poimenovanjih dvojina, so v slovenskih besedilih zelo skromni. Mednje sodijo:

1. dvojinske oblike instrumentala samostalnika *oči* (ter ujemajočega se pridevnika) v Brižinskih spomenikih (prim. tudi Ramovš: 77): *pred bosima ozima* (BS II. 27, 75, 86); *pred Tu(o)ima osima* (BS III. 55).

2. ista oblika – torej instrumental dvojine samostalnika *oči* – v protestantskih besedilih. Atribut je včasih v dvojini včasih pa v množini (prim. tudi Ramovš: 77): *de s'ozhima nevidio* (Jn 12, 40); *pred Boshjima ozhima* (Gmain Predg. VII); *Tedaj ſim jeſt pred njegovimi ozhima poſtala, kakor ta, katera myr najde*. (Vp 8, 10)

Vendar se najde v protestantskih besedilih tudi že množinska oblika instrumentala tega samostalnika:

Inu tu je zhudnu pred naſhimi ozhimi. (Mt 21, 42)

Čeprav se obstoj in raba dvojine omenja v slovnicaх slovenskega jezika od Bohoriča naprej, pa je bil Kopitar, kolikor mi je znano, prvi, ki je opozoril na posebnost v zvezi s parnimi samostalniki, pri čemer je njegov opis nadvse sodoben. Na str. 218 svoje slovnice pravi (moj prevod): »Dvojina se uporablja, kadar je govora o dveh osebah ali predmetih. Vendar ko govorimo o nogah, rokah, očeh, ušesih in drugih dvojnih delih telesa, uporabljamo plural, morda zato, ker se število teh delov razume samo po sebi. Če je potrebno opozoriti na število, je mogoče reči: z obema nogama, rokama, očesoma, ušesoma.«

Zanimiv pa je v slovenščini verjetno novejši nasproten razvoj, ko se uveljavlja pri samostalnikih tipa *starši*, tj. takih samostalnikih, ki pomenijo tipičen par oseb, ob množinski tudi dvojinska oblika. Medtem ko v protestantskih besedilih – kot se zdi – ta samostalni nastopa vselej v množini, pa v sodobnem jeziku mnogokrat naletimo na dvojinsko obliko *starša*. O tem priča tudi SSKJ, ki prinaša obe obliki.

Četudi je tudi pri tem samostalniku jasno, da gre za dve osebi, pa se dvojinske oblike zelo verjetno uveljavljajo zato, ker pri tem samostalniku ne gre za organ iz dveh enakih delov ali za dva predmeta, ampak za dve osebi, ki lahko govorita o sebi ali sta nagovorjeni, kar pomeni, da se lahko tedaj uporabljajo dvojinske oblike, npr. *midva (z očetom) tega ne dovoliva*. Namesto samostalnika *starši* pa pogosto nastopa zveza *oče in mati* in tedaj spet kongruenčne besede nastopajo v dvojini, npr. *oče in mati tega ne dovolita*. Analogno s takimi zvezami se uveljavlja *starša mi tega ne dovolita*. Podobno se obnašajo tudi samostalniki *dvojčki/dvojčka* in poimenovanja zakoncev *Darovci/Darovca*.

Nove oblike dvojinskih zaimkov

Tako v slovenščini kot v lužiški srbščini so se izoblikovale nove oblike za imenovalnik 1. in 2. os. dvojinskih osebnih zaimkov: sle. *midva*, *vidva* in različne oblike v narečjih, ki pa so izpeljane iz teh oblik (Ramovš: 84–85); g. luž. *mój*, *wój*; d. luž. *mej*, *wej*.

Četudi na videz med temi oblikami ni kake velike podobnosti, pa se zdi, da lahko v mehanizmu nastanka ali vsaj v interpretaciji teh oblik opazimo paralelizem.

Za praslovanščino se domneva, da je v 1. os. dvojine imela osebni zaimek **vě*, izpričan tudi v stcsl. in v starejših obdobjih nekaterih drugih slovanskih jezikov. Medtem ko v slovenščini ni naslednice te oblike niti v starih besedilih niti v narečjih (Ramovš: 84–85), pa je v lužiščini izpričana v starejših besedilih kot *wi* (Loetsch: 94). Vendar med to obliko in novimi oblikami ni povezave.

Glede izvirne oblike osebnega zaimka 2. os. dv. v praslovanščini ni enotnega mnenja. V stcsl. nastopata obliki *va* in *vy* (Diehls: 214). Interpretacija teh dveh oblik je različna. Medtem ko mnogi jezikoslovci vidijo izvirni dvojinski zaimek v obliki *va*, v obliki *vy* pa že znamenje pluralizacije (Ramovš: 84–85, Iordanskij: 16–17), pa je Decaux postavil hipotezo, da je izvirni psl. dvojinski zaimek *vy*, ki je homonimen množinskemu. Oblika *va* je verjetno nastala kasneje. To hipotezo je sprejel Vaillant (454 in dalje), upošteval jo je tudi Loetsch (62–63), v novejšem času pa tudi M. Snoj v Slovenskem etimološkem slovarju. Vsekakor ta hipoteza lepo pojasnjuje zglede iz starejših slovenskih in lužiških besedilih, kjer imamo ob zaimku *vy* dvojinsko glagolsko obliko:

Slovenščina:

Vi sta, ste, sta, Vos duo, duae, duo estis (Bohorič: De Verbo, 102); *Vy nevesta, kaj profsita* (Dalmatin: Mr 10, 36)

Lužiščina:

wy wistai a wiritai; wy ... stai dalai (Warichius, cit. po Loetsch: 59); *wy widzитай a schlyschитай* (Frentzel, cit. po Loetsch: 59); *wy staj ... nječinitaj; wy, Lamechowi žoni, poslušajtej* (1728, v Loetsch: 60).

Ta homonimnost dvojinskega in množinskega osebnega zaimka 2. osebe je vplivala na to, da je tudi zaimek za 1. os. mn. lahko bil uporabljen v dvojinskem pomenu. O tem pričajo zveze zaimka 1. osebe množine z glagolom v dvojini v starejših besedilih:

Lužiščina:

Tehdy pschistupischtaj knjemu Jakub a Jan, taj βynaj Zebedeuβowaj, a džeschtaj: Mischter, my chžemoj so, schtož moj proßysz budžemoj, ty by namaj cžiniť. Won pak džesche knimaj; Schto chžetaj woj, so bych ja wamaj sžiniť? (1728, cit. po Ermakova: 101). Loetsch (60) prinaša še nekaj zgledov iz istega besedila, kjer nastopa zaimek 1. os. v množini, glagolska oblika pa v dvojini: *my njebudžemoj; my njemóžachwi.*

Slovenščina:

Tedaj sta k'njemu prišhla Iacobus inu Ioannes, Zebedeova Synuva inu sta djala: Mojster, my hozheva, de nama sturišh, kar te bova prof sila. On je k'nyma djal: Kaj hozheta, de bi ješt vama sturil? (Dalmatin: Mr 10, 35); *Mi sva, sve, sva, Nos duo, duae, duo sumus* (Bohorič: De verbo 102).

Seveda taka homonimnost dvojinskih in množinskih zaimkov za ohranitev dvojine kot posebne komponente kategorije števila ni bila ugodna. Zdi se, da sta oba jezika to zadrego rešila s tvorbo novih oblik dvojinskih osebnih zaimkov, ki so izpričane že v najstarejših besedilih obeh jezikov in so se razlikovale tako od starih dvojinskih kot od množinskih zaimkov, in sicer, kot že omenjeno: sle. *midva, vidva* (in različne izpeljanke v narečjih); g. luž. *mój, wój*; d. luž. *mej, wej*.

O zgodovini slovenskih oblik so pisali Tesnière (259 in dalje), Ramovš (84–85) in Belić (77 in dalje), pa tudi Decaux (96) in Loetsch (65–66). Medtem ko je Tesnièrejeva razlaga malo verjetna, pa se vsi ostali strinjajo, da gre za zelo jasen in transparenten aglutinoiden tip tvorbe, le da Belić in Ramovš mislita, da sta tako *mi* kot *vi* že pluralni obliki, medtem ko Decaux meni, da je *vi* dualen, vendar homonimen pluralnemu – element *dva* pa seveda obe obliki uvršča pomensko in oblikovno v dvojino. Vsekakor se obe obliki lahko interpretirata kot sestavljeni iz pluralnega elementa *mi, vi* in dualnega elementa *dva*. Tak tip tvorbe dvojinskih oblik v svetovnih jezikih ni redek, najdemo ga tudi v litovščini (Stolz: 479–480).

Tudi o zgodovini lužiških oblik je več hipotez. Dve povzema Loetsch (61–62), skupno jima je to, da nova lužiška zaimka izvirata iz *my* in *vy* oz. njunih fonetičnih variant, ki jima je bila dodana končnica z elementom *-j*, ta pa se je v lužiščini razvil kot specifična dualna končnica. Razlaga Schuster-Šewca (1988 in 1989) sicer izhaja iz glagolskih končnic, vendar tudi njegova razlaga ne nasprotuje končni interpretaciji novih zaimkov, kot sestavljenih iz pluralnega elementa, ki mu je dodan specifičen dualni element.

V obeh jezikih sta se izoblikovala nova dvojinska zaimka za im. 1. in 2. osebe, ki ju je (ne da bi se spuščali v konkretno pot njunega nastanka) mogoče interpretirati kot sestavljena iz množinskega elementa in dvojinskega elementa: sle. množina + *dva*; luž. množina + *-j*. To je v smislu strukturne ikoničnosti zelo lep zgled za to, da

so pomensko zaznamovane oblike tudi oblikovno zapletenejšje izražene (Stolz: 481, Mareš: 207).

LITERATURA

- A. BELIĆ, 1932: *O dvojini u slovenskim jezicima*. Beograd.
- A. BOHORIČ, 1584: *Arcticae horulae succisivae*. Mladinska knjiga & R. Trofenik. Ljubljana 1970 (Monumenta litterarum Slovenicarum 7).
- J. DALMATIN, 1584: *Biblia*. R. Trofenik & Mladinska knjiga. Muenchen 1968 (Geschichte, Kultur und Geistesleben der Slowenen III.).
- E. DECAUX, 1953: Le nominatif duel des pronoms personnels polonais. *Revue des études slaves* XXX (1–4). 95–97.
- A. DERGANČ, 1988: On the History of Dual in Slovene and Russian. *Wiener slawistischer Almanach*. Bd. 22. 237–247.
- 1993: Spremembe nekaterih dvojinskih oblik in zvez v slovenščini in ruščini. *Slavistična revija* 41. 209–218.
- 1994: Some Specific Features in the Development of the Dual in Slovene as Compared to other Slavic Languages. *Linguistica* XXXIV/1. Mélanges Lucien Tesnière. 71–80.
- DIEHLS, 1932: *Altkirchenslavische Grammatik*. I. Teil. Heidelberg.
- M. I. ERMAKOVA, 1970: Dvojstvennoe čislo v serbolužickih jazykah (na materiale pamjatnikov XVI–XVIII vv.) *Issledovanija po serbolužickim jazykam*. Ur. L. E. Kalnyn'. Moskva. 44–110.
- H. FASSKE, 1968: K prašenju duala a k frekwency jeho zastupowanja přez plural. *Lětopis instituta za serbski ludospyt w Budyšinje*. Rjad A–řeč a literatura. Č. 15/1. 12–47.
- E. P. HAMP, 1975: On the dual inflexions in Slovene. *Slavistična revija* 23/1. 67–70.
- A. I. IORDANSKIJ, 1960: *Istorija dvojstvennogo čisla v ruskom jazyke*. Vladimir.
- R. JENČ, 1968: Normowace tendency w nastupanju woznamjenjenja porowosće w hornjoserbskej bibliji z l. 1728. *Lětopis instituta za serbski ludospyt w Budyšinje*. Rjad A–řeč a literatura. Č. 15/1. 48–65.
- J. KOPITAR, 1808: *Grammatik der Slavischen Sprache in Krain, Kaernten und Steiermark*. Laibach.
- R. LOETSCH, 1965: *Die spezifischen Neuerungen der sorbischen Dualflexion*. Bautzen – Budyšin.
- T. LOGAR, 1974: Slovenska narečja. *Slovenski jezik, literatura in kultura*. Informativni zbornik. Ur. T. Logar in dr. 91–103. Ponatisnjeno v T. Logar, *Dialektološke in jezikovno zgodovinske razprave*. Ur. F. Jakopin. Ljubljana. 1996.
- V. MAREŠ, 1977: Duál slovinského a lužiskoserbského slovesa. *Nahtigalov zbornik. Ob stoletnici rojstva*. Ur. F. Jakopin. Ljubljana. 201–215.
- S. MICHAŁK, 1985: Die Kategorie des Numerus und die lexikalische Bedeutung der Substantive unter besonderer Beruecksichtigung des Duals im Sorbischen. *Funktion und Struktur in der Grammatik der slawischen Sprachen*. Ur. Helmut Schaller. Hieronimus. 28–35.
- K. E. NAYLOR, 1972: On some Developments of the Dual in Slavic. *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics* 15. 1–8.
- F. RAMOVŠ, 1952: *Morfologija slovenskega jezika*. Ljubljana.
- Slovar slovenskega knjižnega jezika* I–V, 1970–91. Ljubljana.
- Sorbischer Sprachatlas* 11, 1975. Morphologie. Die grammatischen Kategorien – Die paradigmatisierung des Substantivs. Bearbeitet von H. Fasske. Bautzen.

- Sveto pismo stare in nove zaveze*, 1997. Slovenski standardni prevod iz izvirnih jezikov. Svetopisemska družba Slovenije. Ljubljana.
- Th. STOLZ, 1988: Markierheitshierarchie und Merkmalhaftigkeit in Numerussystemen: Ueber den Dual. *Zeitschrift fuer Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung* 41/4. 476–87.
- H. SCHUSTER-ŠEWC, 1988: Zur Genese der Dualflexion im Sorbischen. *Die Welt der Slaven* XXXIII/1. 156–160.
- H. ŠEWC-SCHUSTER, 1989: Wosobowej kóncowce 1. wosoby duala hs. -mój/moj, ds. -mej a jeju geneza. *Zbornik razprav iz slovanskega jezikoslovja. Tinetu Logarju ob sedemdestletnici*. Ljubljana. 315–324.
- J. TOPORIŠIČ, 1970/71: Problemi tipa Cigan/cigan in dvojine. *JiS* XVI/5. 159–60.
- – 1984: *Slovenska slovnica*. Maribor.
- A. VAILLANT, 1958: *Grammaire comparée des langues slaves. Tome II. Morphologie. Deuxième partie: Flexion pronominale*. Lyon, Paris.

SUMMARY

The article discusses some parallels between linguistic behavior of nouns denoting paired items like *roke*, *noge*, *starši* in Sorbian and Slovene and some similarities in the development and morphological structure of the new pronouns for 1st and 2nd person dual in the two languages.

In a considerable part of Sorbian dialects as well as in the Slovene Literary Language and Slovene dialects nouns denoting paired items like *roke*, *noge*, *starši* are normally used in plural. The author agrees with the opinion of those linguists who see this phenomenon as an opportunity extended by the use of unmarked plural vs. marked dual, the reason for this being the redundancy of marking dual in nouns in which dual is clearly visible because of extra-linguistic reality. From diachronic point of view this situation is one of the first steps towards the disappearance of dual. Unlike in Sorbian, where there are still dialects in which nouns denoting paired items are normally used in dual, it seems that in Slovene, nouns denoting paired items were used in plural as early as the 16th c. In the group of nouns denoting paired items in Slovene, nouns like *starši/starša* are exceptional, since they can be used either in plural or in dual. This usage is most likely related to the fact that these nouns denote persons.

Both languages developed new forms of pronouns for nominative of 1st and 2nd person dual: Sln. *midva*, *vidva*; USorb. *mój*, *wój*; LSorb. *mej*, *wej*. Without going into the details of linguistic development (probable homonymy of the nominative of personal pronoun for 2nd person dual and plural *vy in CSI. is mentioned as a likely cause for the development of new dual forms of personal pronouns in both languages) the author points out the structural similarity of these pronouns, which can be interpreted as compounds of a plural element with an added dual element, i.e., *-dva* in Slovene and *-j* in Sorbian. In a sense of iconic character of morphological structure this structure is highly favorable, since dual pronouns, which are semantically marked with respect to the plural ones, have more complex morphological structure than the unmarked plural pronouns.

VRSTE GLAGOLSKEGA DEJANJA V DELIH SLOVENSKIH PROTESTANTSKIH PISCEV 16. STOLETJA IN TUJE PREVODNE PREDLOGE

Primerjava del slovenskih protestantskih piscev z nemškimi prevodnimi predlogami je na področju aspektualnosti odkrila in potrdila pričakovano dvojnost. Pri glagolskem vidu je pokazala na manjšo prevodno odvisnost, pri vrstah glagolskega dejanja pa na veliko večjo, kar posredno dokazuje tudi različnost kategorij. Popolna skladnost predloge in prevoda pa je tako glede opredelitve vrst glagolskega dejanja kot glede načinov njihovega izražanja redko ugotovljiva. Prevodno ujemanje in razhajanje, ki zadeva vrste glagolskega dejanja, je v sestavku tipološko predstavljeno.

In the area of aspect, the comparison between the works of the Slovene Protestant authors and the German originals revealed and confirmed the expected bipolarity. It revealed lesser translation dependency in verbal aspect, and much greater dependency in *Aktionsart*, which is also an indirect proof that these are two different categories. On the other hand, only rarely is there complete agreement between the original and its translation in terms of the definition of *Aktionsart* as well as of the forms of its expression. The article outlines the agreement and differentiation in the translations with regard to *Aktionsart*.

1 Najpomembnejši slovenski protestantski pisci 16. stoletja (Trubar, Krelj in Dalmatin) so se pri prevajanju biblijskih in drugih cerkvenih besedil opirali predvsem na nemško pisane prevodne predloge. Ugotavljanje stopnje prevodne odvisnosti na področju aspektualnosti je potekalo na osnovi primerjanja Trubarjevega dela *TA PERVI DEIL TIGA NOVIGA TESTAMENTA* iz leta 1557 in Dalmatinove *BIBLIE* iz leta 1584 z Lutrovo *Biblio* kot skupno prevodno predlogo ter Kreljeve *POSTILLE SLOVENSKE* iz leta 1567 s Spangenbergovo izdajo razlag evangelijev in listov iz leta 1559. Odkrilo in hkrati potrdilo je pričakovano dvojnost: pri glagolskem vidu je pokazalo na majhno odvisnost od prevodnih predlog,¹ pri vrstah glagolskega dejanja pa na veliko večjo, kar posredno dokazuje tudi njuno kategorialno različnost.² Glagolski vid v knjižnem jeziku 16. stoletja nastopa kot izoblikovana in sistemsko trdna slovnična kategorija. K njeni trdnosti in urejenosti nemške prevodne predloge niso mogle prispevati, saj nemščina glagolskega vida kot slovnične kategorije ne pozna. Več možnosti za vpliv so kot besedno-pomenska kategorija nudile vrste glagolskega dejanja.³ Kljub temu je med nemškimi prevod-

¹Prim. Merše 1993: 227–235 in na številnih mestih v delu *Vid in vrstnost glagola v slovenskem knjižnem jeziku 16. stoletja* (Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1995).

²Potrebo po popisu in klasifikaciji smiselnih ekvivalentov enega jezika za vidske kategorije drugega je v programskem sestavku o temeljih primerjalne aspektologije posebej izpostavil Maslov (1978: 40).

³Vrste glagolskega dejanja so slovanski vidoslovci doslej zelo različno opredeljevali (o tem Merše 1995: 42–45): Bondarko (1967: 11) npr. kot semantično, deloma besedotvorno kategorijo, Avilova (1976: 259) kot semantične ali semantično-besedotvorne skupine glagolov, *Russkaja grammatika* (1980: 596) kot leksično-gramatične razrede glagolov oz. kot semantično-besedotvorne skupine besed

nimi predlogami in slovenskimi prevodi polno ujemanje tako glede vrstne opredelitve glagolskega dejanja kot glede načinov njihovega izražanja le redko ugotovljivo.⁴ Še redkejša je idealna skladnost, ki jo poleg doseženosti ciljne sporočilne celovitosti skladijske enote, v katero se včlenjuje tudi aktualna vrstna označenost glagolskega dejanja, zagotavlja izbor izraznih sredstev znotraj sistemskih danosti dveh različnih jezikov (nemščine in slovenščine) v 16. stoletju.

2 Ker je bila glagolska kategorija vida predvsem trdna sestavina praktično delujočega jezikovnega sistema, le izjemoma pa tudi uzaveščenega, so slovenski protestantski pisci prevajali iz »nevidskega« v »vidski jezik« v prvi vrsti po občutku, večkrat pa tudi analitično in s posebnim razmislekom. Pri izboru vidsko ustreznega nadomestila so morali slovenski prevajalci upoštevati vsa možna (neposredna in posredna) usmerjevala iz prevodne predloge, karšna so predstavljali izbrani skladijski vzorci, slovnična obvestila, posredovana s prevajanim izrazom ali nanašajoča se nanj, sobesedilo in celo dogajalna situacija. Za dovršno ali nedovršno predstavitev dejanja so se prevajalci lažje odločali, če je nanjo hkrati in povezano kazalo več elementov.

2.1 K dovršnemu razumevanju nemških vidsko neopredeljenih glagolov ponavadi bolj zanesljivo od izbranih časovnih oblik⁵ usmerja njihova raba v določenem stavčnem tipu, npr. v časovnem odvisniku, ki z dovršenostjo označevanega dejanja ostreje zarezuje v dogajalno zaporedje, saj opazno ločuje prej uresničeno od dogajalno kasnejšega. Npr.: *Vnd da Simon vnd seine Söne frölich waren / vnd wol getruncken hatten / macht sich Ptolemeus auff mit seinen Knechten / vnd namen jre Waffen* (LB 1545, II, 1899–1900) – *Inu kadar so bily, Simon inu njegovi Synuvi vefseli, inu se dobru napili, je Ptolomeus svojemi hlapci vstal, inu so vseli svoje oroshje* (DB 1584, II, 193b). V navedenem zgledu je izbor slovenskega dovršnega ustreznika oprt na pojavljanje prevajanega glagola v časovnem odvisniku in v predpretekliku, na sopojavljanje perfektivizirajoče predpone *ge-*⁶ in na

s formalno izraženostjo modifikacij pomena nepredponskih glagolov, Maslov (1984: 12) kot delno gramatikalizirane podrazrede aspektualnih razredov itd. Avilova (1976: 266) npr. zagovarja nujnost formalne izraženosti pomenske spremembe izhodiščnih glagolov, Bondarko (1967: 12–28), Maslov (1984: 12–15) in Seljakin (1987: 66) pa dopuščajo obstoj oblikovno karakteriziranih in nekarakteriziranih vrst glagolskega dejanja. Pričujoča obravnava izhaja iz pojmovanja vrst glagolskega dejanja kot različnih tipov pomenskih sprememb, ki zadevajo potek ali izvršitev dejanja, izraženega z izhodiščnim glagolom (tako tudi Merše 1995: 286), in iz nujnosti oblikovne izraženosti pomenskih sprememb.

⁴ Ker je primerjava izhajala iz slovenskih prevodov, je bila problematika prevodno odvisnega prikaza vrstnosti glagolskega dejanja v delih slovenskih protestantskih piscev le delno zajeta. Celovito bi jo bilo mogoče zaobseči le, če bi bile hkrati na voljo tudi ugotovitve o skladnosti in razlikovanju, do katerih bi pripeljalo vzporedno primerjalno izhajanje iz izvornikov.

⁵ Czochralski (1975: 122–141) pri funkcionalni analizi nemških oblik za izražanje preteklosti (preterita, perfekta in pluskvamperfekta) ugotavlja, da nobena od njih ne razlikuje med trajnimi in dovršenimi dejanji. Tovrstno razlikovanje vse tri prepuščajo glagolski semantiki. Razlika med preteritom in perfektom je predvsem stilistična. Perfekt predstavlja trajajoča ali dovršena dejanja kot že izvršena, pluskvamperfekt pa izraža njihovo predpreteklost.

⁶ Fleischer (1983: 325) predpno *ge-* opredeljuje kot slovnično predpono (»grammatisches Präfix«),

prisotnost sobesedilnega opozorila na doseženo stopnjo glagolskega dejanja oz. na podatek o kakovosti njegove izvršitve.

2.2 Dovršno razumevanje glagolov *schreien* in *heulen* iz zgleda *Da schrey vnd heulet er laut / vnd zureiss seine Kleider* (LB 1545, II,1695) – *Inu on je glasnu saupil inu sajokal, inu je svoj gvant refèrgal* (DB 1584, II,138a) je mogoče opirati na prisotnost stavčno uvajalnega prislova *da*, ki okvirno časovno opredeljuje nastop obeh dejanj. Drugo je Dalmatin prevedel s čustveno manj obarvanim, nevtralnijšim izrazom, učinkovitost priredne zveze pa je stopnjeval z enako tvorjenostjo glagolov in s hkratno, vzporedno izraženostjo začetnostnega pomena. Večja natančnost pri prikazu poteka glagolskega dejanja je neredko sprožila še dodatne oddaljitve od prevodne predloge, kakršna je npr. pri zadnjem zgledu zamenjava uvajalnega prislova *da* z veznikom *inu*, ki ga v Dalmatinovi Bibliji zelo pogosto srečujemo tudi v stilni vlogi in ne le v slovnični, določeni z besednovrstno pripadnostjo.

2.3 Izbrani ustrezniki so praviloma vidsko enopomenski in nedvoumni. Vplivna motenost z vidsko neopredeljeno predlogo je redko zaznavna. Več odprtosti in negotovosti je glede njihovega pomenskega razumevanja. V zgledu *Da sie das gerüchte hören / das die Lade Gottes genommen /.../ war / krümet sie sich vnd gebir* (LB 1545, I,513) – *kadar je leta glas saflishala, de je Boshja Skrinja bila vseta /.../ se je nakrivila, inu je rodila* (DB 1584, I,151b) prevod glagola *hören* z *zaslišati*, s katerim se je Dalmatin sicer izognil dvovidskemu *slišati*, ni docela nedvoumen, saj je predpona *za-*, ki v navedenem zgledu uresničuje pomen 'seznaniti se s čim s poslušanjem', v povezavi z *glas* lahko razumljena tudi v začetnostnem pomenu.

2.4 Dovršne ali nedovršne konkretizacije so neredko prirejene prevladujoči vidski »barvi« članov naštevalega niza. V zgledu *da niemand eine Fedder regt / oder den Schnabel aufsperrt / oder zisschet* (LB 1545, II,1188) – *ker nikoger nej de bi s'eno perutjo ganil, ali klun odpèrl, ali sazvizhal* (DB 1584, II,5a) se je pri prestopu v jezik z glagolskim vidom kot slovnično kategorijo pokazal kot prevodno najtežavnejši tretji člen, prva dva pa sta bila po pomenski in besedotvorni plati manj dvoumna. Pri prvem na označevanje dovršenega dejanja opozarja tudi osebek v ednini, pri drugem pa predvsem sestavljenost. Po njunem zgledu je z dovršnim ustreznikom preveden tudi tretji člen.

2.5 Pri prevajanju istega nemškega glagola slovenski prevajalci niso vedno ravnali enako. Prevod je bil navadno odvisen od subjektivne ocene konkretne dogajalne situacije. Predponsko izraženo dovršno razumevanje označevanega dejanja navadno vzbuja vtis večje plastičnosti dogajanja. Npr.: 1. *Wenn ich die Posaune blase / vnd alle die mit mir sind / So solt jr auch die Posaunen blasen vmbs gantze Heer* (LB 1545, I,466) – *Kadar jest bom s'trobento satrobental, inu vsi ty, kateri so pèr meni, taku vy imate tudi s'trobentami trobentati, okuli vse vojske* (DB 1584, I,137a); 2. *Da blies er die Posaunen / vnd zustreweten sich von der Stad / ein*

jglicher in seine hütten (LB 1545, I,611) – *Tedaj je on s' Trobento trobental, inu se je vsakateri od tiga Mésta reskrupil v svojo Vtto* (DB 1584, I,180a).

Odlomek *ehe der Hane krehet*, ki terja dovršen prevod že zaradi usodne zamenjenosti dogajanja, znanega iz novozaveznega pričevanja o Kristusovem trpljenju, z začetkom petelinjega petja, je Dalmatin različno prevedel: 1. *Warlich ich sage dir / In dieser nacht / ehe der Hane krehet / wirstu mich drey mal verleugnen* (LB 1545, III,2022) – *Ri/nizhnu jest tebi povém, v'letej nozhj, prejden Petelin sapoje, bos h ti mene trykrat satajil* (DB 1584, III,17a); 2. *Ehe der Hane krehen wird / Wirstu mich drey mal verleugnen* (LB 1545, III,2025) – *Prejden bo Petelin pejl, bos h ti mene trykrat satajil* (DB 1584, III,17b). K uporabi nedovršnika *peti* ga je najverjetneje napeljala Lutrova raba glagola *krehen* v sedanjiku oz. prihodnjiku.

3 Slovenski protestantski pisci so pri prevajanju zelo spretno in ekonomično izrabljali možnosti, ki jim jih je nudila vidska dimenzija jezika. Izbirali so predpone, ki so poleg podovrševalne vloge opravljale tudi pomensko modifikacijsko.⁷

3.1 Glede na prevodno predlogo so predponsko izraženi pomeni s področja vrstnosti glagolskega dejanja lahko dodatni, kar hkrati pomeni pomensko oddaljitev od izvirnika, če pa so bili v njem izraženi sobesedilno ali če so obstajali kot besedotvorno nedoločljiva sestavina besednega pomena glagola, se slovenski prevod od izvirnika razlikuje po njihovi formaliziranosti. Npr.: 1. *Wo wir das verschweigen vnd harren / bis das Liecht morgen wird* (LB 1545, I,697) – *Aku my letu samolzhimo, inu pozhakamo, dokler bo bél dan* (DB 1584, I,207a); 2. *Vnd da er vierzig tag vnd vierzig nacht gefastet hatte / hungert jn* (LB 1545, III,1971) – *Inu kadar ie on shtirideffeti dni inu shtirideffeti nozhi ispostil, potle ie bil lazhan* (TT 1557, 7); 3. *Was ist für ein fasten / da man des tags den bauch ein mal so vol füllet / mit allerley köstliche speyse / vnnd auff den abendt mit guter Collation* (SA 1559, LXXXVIIIb) – *Kai ie pak ta post sadanih Papištov, kateri se reiš do pol dne postio /.../ Inu ob pol dne vshe se strukliov /.../ inu druge iedi natepo* (KPo 1567, CVIIIb–CVIII). Prvi in drugi zgled kažeta, da se slovenski prevajalci pri izražanju časovno omejenega trajanja dejanja niso zadovoljevali samo z zunanje določenimi mejami trajanja, ampak so kratkotrajnost, absolutno dovršenost ali katero koli drugo fazno določenost dejanja izražali tudi predponsko ali priponsko. Tretji primer kaže na izbor predponskega ustreznika, ki se od besedne zveze v predlogi (*vol füllet*) loči po večji ekspresivnosti. Kreljev prevod Spangenbergove postile je bil veliko svobodnejši kot Trubarjevi in Dalmatinovi biblijski prevodi, saj ga aktualnim potrebam prirejene razlage odlomkov iz evangelijev in pisem niso tako strogo zavezovale k prevodni zvestobi kot biblijsko besedilo samo. V prevod je posebej opazno posegal s stopnjevanjem polemičnosti.

⁷ Sigalov (1978: 46–49) meni, da bi moralo primerjalno preučevanje vrst glagolskega dejanja (akcionalnosti) vključevati naslednje elemente: ugotavljanje sredstev izražanja akcionalnih pomenov, analizo odnosov vrst glagolskega dejanja do kategorije vida, ugotavljanje stilnih elementov pri izražanju in uporabi vrst glagolskega dejanja.

3.2 Med nemško predlogo in slovenskim prevodom je najmanj razhajanja tedaj, kadar sta na primerjanih mestih uporabljena enako tvorjena ustreznika, predponski sestavini pa uresničujeta isti pomen, čeprav njegov položaj znotraj njunih pomenskih struktur ni nujno enak. Tako tuji kot domači avtorji oz. prevajalci so jih praviloma odbirali med najbolj uveljavljenimi za izražanje določenega pomena pri glagolih iste pomenske skupine. Predpona *za-* se je npr. uveljavila za izražanje začetnostnega pomena pri glagolih, ki označujejo zvočno uresničevanje dejanja (*zacviliti*, *zajokati*), *ob-* pri stanjskih glagolih (*obmolčati*, *obstati*, *obtečati*), *po-* pa nekajkrat v istem pomenu pri glagolih premikanja (*poleteti*, *pojezditi*). Pri različnih vrstah faznosti glagolskega dejanja pogostnostno izstopajo še naslednje zamenjave: *sich verwundern* / *sich entsetzen* > *začuditi se*; *verstummen*, *entstummen* > *obmolčati*; *ausbauen* > *docimprati* / *izcimprati*, *ausarbeiten* > *dodelati*, *ausbeten* > *izmoliti*, *ausgecken* > *izregljati*, *austrauern* > *izžalovati*, *vergehen* > *preiti*; pri količnostno-mernih določitvah glagolskega dejanja pa: *sich erzürnen* > *razsrditi se*, *sich ergrimmen* > *razsrditi se* / *razzlobiti se*, *entflammen* > *razvneti se*; *erforschen* > *ošpegati*, *erkunden* > *izvprašati*, *durchsuchen* > *preiskati*; *übereilen* > *prehiteti*, *überwältigen* > *prenaglititi*, *überforteilen* > *prevečati*, *überweisen* > *previžati* itd.⁸

3.2.1 *Zaspati* npr. nadomešča *entschlafen* tudi v člensko zvesto prevedenem frazemu *entschlafen mit seinen Vätern* > *zaspati s svojimi očeti* v pomenu 'umreti' oz. 's smrtjo se pridružiti prednikom': *Vnd Abiam entschlieff mit seinen Vetern / vnd sie begruben jn in der stad David* (LB 1545, I,661) – *Inu Abiam je saspal s svojimi Ozheti, inu ony so njega pokoppali v Davidovim Mésti* (DB 1584, I,194b).

3.2.2 Kot značilnost protestantske prevajalske prakse izstopa dvakratno prevajanje pomensko razvidne, neločljive nemške predpone: s slovenskim predponskim ustreznikom in s pomensko ustreznim oz. celo sopomenskim prislovom. Npr.: *VND da sie die Inseln durchzogen bis zu der stad Paphos / funden sie einen Zeuberer* (LB 1545, II,2217) – *Inu kadar sta to Inulo skuši prehodila noter do Pafa, nadeta eniga zupernika* (TT 1557, 373) – *INu kadar sta ta Otok bila obhodila, notèr do tiga Mésta Paphos, so na shli eniga Zupèrnika* (DB 1584, III,68b).

3.2.3 V slovenskih besedilih je po prevajanem glagolu pogosto posneta tudi vezava, čeprav je imel prevajalec na voljo več že uveljavljenih možnosti. Npr.: *začuditi se česa, čemu, čez kaj, nad čem*: 1. *Alle Land verwunderten sich deiner Lieder* (LB 1545, II,1820–1821) – *Vse deshele so se sazhudile tvoih pejsni* (DB 1584, II,172b); 2. *Das alle / so fur Babel vbergehen / werden sich verwundern / vnd pfeiffen vber alle jre Plage* (LB 1545, II,1369) – *de vsi, kateri mimu Babela pojdejo se bodo sazhudili, inu shvishgali, zhes vse nyh shtraifinge* (DB 1584, II,53a); *gebren an einem Man* > *pomanjkati na vsem / eniga moža*.

3.3 Na pripadnost nesorodnima jezikoma posebej jasno kaže zamenjava glagolskih zloženkov tipa *stehenbleiben* in *hängenbleiben* s predponskimi glagoli: *obstati*,

⁸ Pri večini navedenih nemških predpon se pomeni, ki jih izkazujejo zgledi, še danes uvrščajo na vrh pogostnostne lestvice. Prim. Kühnhold 1973: 144–145.

obviseti. Npr.: *Da zoch David hin vnd die sechs hundert Man / die bey jm waren / Vnd da sie kamen an den bach Besor / **blieben** etliche **stehen*** (LB 1545, I,566) – *Natu je David tjakaj shàl, inu shest/tu Mosh, kateri so pèr njemu bily, inu kadar so bily pri/hli h'timu potoku Bezòr, **so** nekoteri **obstali*** (DB 1584, I,167a). Na vzpostavitve stanja kaže v nemščini drugi del zloženke, pri slovenskem ustrezniku pa je nosilec tega pomena predpona. Tudi zloženke tipa *stillstehen* so prevedene dvobesedno: *Vnd Joab blies die Posaunen / vnd alles volck **stund stille** / vnd jagten nicht mehr Jsrael nach* (LB 1545, I,573) – *Inu Ioab je s'Trobento trobental, inu vus folk **je molzhe obstal**, inu néso vezh Israela pojali* (DB 1584, I,169a). Sestavina, ki v nemščini s kakovostno opredelitvijo dejanja posredno označuje nastop stanja, je v slovenskem prevodu osamosvojena kot nujno okoliščinsko določilo.

3.4 Nasproti si neredko stojita nemški netvorjeni glagol, ki ima v besedni semantiki pomensko sestavino dovršnosti, in slovenski predponski dovršnik, pri katerem je dovršnost predponsko izražena. Npr. *halten* – *obstati*. Npr.: *Vnd da sie kamen **hielten** sie an der Wassergruben / bey dem öbern Teich* (LB 1545, I,722) – *Inu kadar so ony bily pri/hly, **so** ony **obstali**, pèr vodenim grabni, poleg vi/higa Ribneka* (DB 1584, I,215a).

3.4.1 Dva ali več (tvorbena) različnih nemških glagolov je lahko prevedenih z istim večpomenskim slovenskim ustreznikom, kar pomeni, da mora v takih primerih breme pomenske razlikovalnosti nositi sobesedilo. *Halten* in *bestehen* sta npr. prevedena z *obstati*, ki v prvem primeru uresničuje začetnostni pomen, v drugem pa je nosilec pomena 'ostati v stoječem položaju' oz. 'ohraniti se, ne prenehati biti'. Npr.: 1. *Die zwey hundert Man aber die **stehen blieben** / waren zu müde vber den bach Besor zu gehen* (LB 1545, I,566) – *ty dvejt/tu Mosh pak, kateri **so bily obstali**, so bily pretrudni zhes ta potok Bezor pojti* (DB 1584, I,167a); 2. *Aber nu **wird dein Reich nicht bestehen*** (LB 1545, I,528) – *Ali sdaj vshe tvoje Krajlestvu nebo **obstallu*** (DB 1584, I,156a).

3.5 Ustaljen prevodni postopek, na katerega so pri slovenskih protestantskih pis-cih doslej opozarjale številne že opravljene primerjalne raziskave,⁹ predstavlja zamenjava tvorjenke s sopomenskim opisom, pri katerem pomensko vlogo predpone opravlja pomožni glagol. Kot enakovredna izrazna možnost je opis nevzporedno rabljen bodisi v izvirniku ali v prevodu. Npr.: 1. *DA sie nu **das Mal gehalten hatten** / spricht Jhesus zu Simon Petro* (LB 1545, II,2185) – *Kadar **so** vshe bily odkofsili, je Iesus djál k'Simonu Petru* (DB 1584, III,60a); 2. *Da aber Herodes Jhesum sahe / **ward er seer fro*** (LB 1545, III,2131) – *Erodes pag kadar Iesusa ugleda, **se ie sylnu obesselil*** (TT 1557, 246); 3. *Wenn einer eins dings **müde vnd vberdrüssig wird** oder vngern mehr thut / spricht er auff deudsch* (LB 1545, II,1254) – *Kadar **se** eden ene rizhy **navelizha**, ali **se** seno rizhjo vtrudi, inu je vezh rad nedej taku on pravi* (DB 1584, II,23a). Izmenično rabo sopomenske enobesedne

⁹Prim. Orožen 1996/1986a: 140–143, 1996/1986b: 246–247, Merše 1989: 149–162, 1993: 228–229, 1995a: 501–503.

ali opisne možnosti je pri izražanju vrstnosti glagolskega dejanja mogoče opazovati tudi znotraj protestantskih del.

3.5.1 Začetek ali konec dejanja je mogoče izraziti tudi z zvezo faznega glagola in nedoločnika (npr. *začeti moliti, zeleneti, imeti dober leben; nehati govoriti, zidati*), ki bi moral biti nedovršnik, ali glagolnika, tvorjenega iz nedovršnega glagola (*začeti predigo, delo; nehati od jokanja*). Odstopanja od pravila so redka in se kažejo kot prava sistemska anomalija. Razlagati jih je mogoče z manj natančno ubešeditvijo¹⁰ oz. z manj skrbnim prevodom, saj je tudi večina tovrstnih opisov rabljena skladno s predlogo. Npr.: 1. *sdajci kakòr se skusi potelesno smèrt dušha od telešsa lozhi, taku sazhne tellu okripneti, zhe dajle vezh gnyti, smèrdeti* (DB 1584, I,aVa); 2. *vnd fiengen an zu schlahen / vnd zuuervunden vom Volck* (LB 1545, I,495) – *inu so sazheli byti inu raniti nekotere od tiga folka* (DB 1584, I,146a). V drugem zgledu je Dalmatin podlegel vtisu nemškega sestavljenega glagola, pozabil pa je na odtенок ponavljajnosti, ki bi terjalo rabo nedovršnika. Po opisu je Dalmatin posegal skladno s predlogo tudi tedaj, kadar bi ga lahko pomensko enakovredno nadomestil z enobesedno, prav tako uveljavljeno možnostjo. Namesto zveze *začeti sijati* bi npr. lahko uporabil predponski dovršnik *zasijati*: *Morgen sol euch hülfe geschehen wenn die Sonne beginnt heis zu scheinen* (LB 1545, I,525) – *Iutri vam bo pomaganu, kadar Sonze sazhne vrozhe syati* (DB 1584, I,155a). Nadomestna raba opisa je dodatno osmišljena tedaj, kadar zamenjuje pomensko dvoumni predponski glagol.

3.5.2 Opis izstopa tudi kot uveljavljeno domače nadomestilo za nemški strukturni tip *liebgewinnen* – *začeti ljubiti*. Npr.: *vnd Amnon der son David gawann sie lieb* (LB 1545, I,591) – *inu Amnon Davidou syn je njo sazhel sylnu lubiti* (DB 1584, I,174b).

3.5.3 V slovenskih prevodih je občasno mogoče zaslediti večje nadomeščanje nemških besednih zvez oz. frazemov z domačimi opisi ali – redkeje – z enobesednimi ustrezniki. Glagolske sestavine opisov so večkrat nosilke ne preveč odstopajoče vrstne pomenske spremembe (modifikacije) glagolskega dejanja. Zvezo *jemanden gern gesehen* je Krelj npr. prevedel z zvezo naklonskega glagola in nedoločnika *zaželeli koga videti*: *denn er hett jhn langeſt geren gefehen / denn er hat vil von jhm gehört* (SA 1559, CXXII) – *Sakai on ga ie sdavnò sashelil vidit: kàr ie velike rèzhij od niega flifhal* (KPo 1567, CLIXb). Naklonski glagol aktualizira tudi začetnostni pomen. Besednozvezna nadomestila so včasih nastala z mehanično razstavitvijo nemških besednih zvez, pri čemer je bil del prevajane zveze lahko razumljen celo kot okoliščinsko določilo: *vnd sprach zu jm / Warumb haben deine Knechte mein stück mit fewr angesteckt?* (LB 1545, I,596) – *inu je djal k'njemu: Sakaj so tvoji Hlapci moj kos s'ognjom sashgali?* (DB 1584, I,175b).

¹⁰Prevajalec bi moral izbrati pravi vidsko soodnosni člen razmerja, bodisi že oblikovanega in uporabljanega ali le sistemske predvidljivega (npr. drugi člen parov *okripneti* – *okripnevati*, *raniti* – *ranjati*).

3.5.4 Za rabo enobesednega ustreznika namesto sopomenske opisne možnosti v prevodnem zgledu ali obratno so se slovenski protestantski pisci neredko odločali iz stilnih razlogov, saj so z naštevalno (besedno, oblikovno ali/in skladenjsko) poenotenostjo večkrat opazno stopnjevali učinek ritmiziranosti. Dalmatin je npr. dvema enako začetima zaporednima odstavkoma priredil tudi začetek tretjega. Presodil je, da se z rabo opisa od prejšnjih začetkov manj moteče oddaljuje, kot bi se z vključitvijo sopomenskega predponskega glagola: 1. *VND DER HERR RE-DET MIT MOSE VND SPRACH* (LB 1545, I,183) – *INu GOSPVD je s'Mosefom govuril rekozh* (DB 1584, I,56a); 2. *VND der HERR redet mit Mose / vnd sprach* – *INu GOSPVD je s'Mosefom govoril, rekozh* 3. *VND da der HERR ausgeredt hatte mit Mose* – *INu kadar je GOSPVD bil nehal s'Mosefom govoriti*.

4 Posamezni pomeni s področja vrstnosti glagolskega dejanja izkazujejo različno prevodno odvisnost.

4.1 Med najbolj jasno izražene pomenske spremembe (modifikacije) glagolskega dejanja sodi pomen 'absolutna dovršitev glagolskega dejanja', ki ga hkrati dokazujejo skladenjska, besedna in slovnična sredstva. Pri slovenskih ustreznikih je dosledno izražen tudi predponsko. Glagoli s to pomensko vrednostjo so obvezno včlenjeni v dogajalno zaporedje. Jasno nakazano dogajalno razmerje do kasnejših dejanj je neredko poudarjeno tudi z razmerjem vzroka in posledice. Na dovršitev pred drugimi preteklimi dejanji kaže njihova umeščenost v časovni odvisnik, raba v predpretekliku oz. v časovni obliki, ki je vsaj rahlo kontrastna oblikam, v katerih so navedena sledeča dejanja,¹¹ ter vzporedno rabljena značilna okoliščinska določila, npr. prislovno določilo časa.: 1. *Vnd nach dem Juda ausgetrauret hatte / gieng er hinauff seine schaffe* || *zu scheren gen Thimnath* (LB 1545, I,96) – *Inu kadar ie Iuda bil isshaloval, je gori shàl v'Timnat svoje Ouce strizhi* (DB 1584, I,25a); 2. *da er zu seiner zeit gedienet hatte dem willen Gottes / ist er entschlaffen* (LB 1545, III,2219) – *Kadar je bil v'svojmu Zhafsu doflushil Boshji voli, je sa/spal* (DB 1584, III,69a); 3. *Vnd da sie gessen hatten / blieben sie auff dem Berge vber nacht* (LB 1545, I,84) – *inu kadàr so bily odjedli, so zhes nuzh na tej Gorri oftali* (DB 1584, I,21a). Redki so primeri, kjer slovenski prevajalci ustaljenega, obvestilno dopolnjujočega se oblikovno-pomenskega soglasja različnih elementov niso v prepoznavni obliki prezrcalili v svoj prevod. Po ustaljenem vzorcu so večkrat segali tudi tedaj, kadar jih prevodna predloga k temu ni spodbujala. Upoštevanje vseh njegovih sestavin je povzročilo večvrstne odmike od prevodnih predlog. Eno od pričakovanih posledic predstavlja pretvorba vezalnega priredja v podredje: *Diese stelleten sie fur die Apostel / vnd betten vnd legten die Hende auff sie* (LB 1545, III,2202) – *Lete so oni pred te logre postauili, Inu kadar so ismolili, so na nee te roke polushili* (TT 1557, 348). Doslednost predponskega izražanja pomena občasno popušča pri drugem členu naštevalnega zaporedja, to je pri glagolih, ki so v

¹¹V predlogah so se izoblikovala naslednja razmerja: 1. pluskvamperfekt – perfekt/preterit, 2. perfekt – preterit, 3. perfekt/preterit – historični prezent; v prevodih pa: 1. predpreteklik – preteklik, preteklik – zgodovinski sedanjik itd.

posebnih sobesedilnih pogojih tudi v slovenskem jeziku lahko rabljeni v neosnovnem vidskem pomenu (npr. *jesti* v dovršni rabi). Npr.: *Vnd da Boas gessen vnd getruncken hatte / ward sin hertz guter dinge* (LB 1545, I,502) – *Inu kadar je Boas bil odjédel inu pyl, je njegovu serce dobre vole postal* (DB 1584, I,148a).

4.2 Pri glagolih premikanja, sestavljenih s predpono *po-*, je le redko mogoče zaslutiti hkratno podovrševalno ter vrstnooznačevalno vlogo predpone. Kadar so dejanja, ki jih označujejo tovrstne tvorjenke, časovno pomaknjena v prihodnost, bodisi sama zase ali kot del dogajalne verige, je predpona *po-* dosledno rabljena za izražanje prihodnosti. Raba sestavljenk s predpono *po-* nadomešča opisni način izražanja prihodnosti. V isti skladijski enoti se zato pogosto prepletata oba izrazna načina, kar povzroča spremembo ritmičnega toka pripovedi, lahko pa zmanjšuje tudi stilni učinek. Npr.: 1. *Aber nu werden sie sich ausbreiten / wie Kefer / vnd dauon fliegen* (LB 1545, II,1631) – *Sdaj pak se bodo narasen resgèrnili, kakòr Kebri, inu prozh poleté* (DB 1584, II,120a); 2. *Meinestu / wenn sie schon lang bey dir in der wüsten bleiben / vñ dir zuhören / das jnen ein gebratne taub werde ins maul fliegen* (SA 1559, I,CIIb) – *Kai ti se sdij, zhe le bodo vedàn predige poslušali, da ijm pezhene ptijce v'ûsta polete?* (KPo 1567, CXXVb); 3. *Sie werden in der Stad vmbher reiten / auff der mauren lauffen / vnd in die Heuser steigen* (LB 1545, II,1591) – *Ony pojesdio okuli po Mésti, po sydeh bodo tékali, inu v'hi/she lasili* (DB 1584, II,109a); 4. *ZVr selbigen zeit / werden die Berge mit süssem Wein trieffen / vnd die Hügel mit Milch fliessen / vnd alle Beche in Juda / werden vol Wassers gehen* (LB 1545, II,1594) – *v'Temistim zhasu bodo Gorre s'flatkim Vinom kapale, inu Hribi potekó s'Mlekom, inu vsi potoki v'Iudi polni vodé potekó* (DB 1584, II,110a).

4.3 Pomen 'velika mera ali intenzivnost glagolskega dejanja' se je zelo opazno vezal na predpono *raz-*, v nekoliko manjši meri pa tudi na *pre-*. Slovenski protestantski pisci so ju izbirali neodvisno od prevodnih predlog, kjer kaže pomen še večjo prepoznavno odvisnost od sobesedila kot v prevodih. Neposredno ga dokazujejo značilna okoliščinska določila (npr.: *seer* > *silnu*, *britku*, *allzu seer* > *presilnu*, *wol* > *prece*, *hart* > *silnu*, *viel erger* > *she bul*, *mit grossem zorn* > *s' velikim serdom*, *mit zorn* > *slobnu*, *on alle masse* > *pres mere*; 1. in 2. zgled), posredno pa tudi opozorila na dolžino trajanja procesa oz. na prostorsko razširjenost pojava. Tako časovna kot prostorska razsežnost sta zadoščali za razvitje in doseženost visoke stopnje dejanja (3. in 4. zgled). Npr.: 1. *Vnd befalh / man solte den Ofen sieben mal heisser machen / denn man sonst zu thun pflegte* (LB 1545, II,1548) – *inu je vkasal, de bi iméli to Pezh sedemkrat vrozhéshi resbéliti, kakòr so jo sicer bélili* (DB 1584, II,96b); 2. *Da ergrimmet Kain seer vnd sein geberde verstellet sich* (LB 1545, I,31) – *Satu se je Kain britku refsèrdil, inu njegou obras se je preménil* (DB 1584, I,3b); 3. *WEh denen die des morgens früe auff sind / des Sauffens sich zu vleissigen / vnd sitzen bis in die nacht / das sie der Wein erhitzt* (LB 1545, II,1180) – *Gorje je tém, kateri v'jutru sguda vstajajo, de se pyanofti flisajo, inu sedé noter v'nuzh, de je Vinu resgreje* (DB 1584, II,3a); 4. *Wenn denn da der Priester sihet / das der grind weiter gefressen hat in der haut / Sol er jn vnrein vrteilen* (LB 1545, I,221) – *kadar*

Far vidi, de se je ta Grinta dalje resrafla po Koshi, taku ga ima sa nezhištiga soditi (DB 1584, I,68b).

V manj jasnih primerih, ki so odpirali možnost aktualizacije v smeri začetnosti ali v smeri velike mere, se je Dalmatin na osnovi sobesedilnih namigov odločal za drugo možnost. Npr.: *DA nu das der HERR höret / entbrand er / Vnd Fewr gieng an in Jacob / vnd zorn kam vber Jsrael* (LB 1545, II,1033) – *Kadar je vshe GOSPVD letu slišhal, se je reffèrdil, inu se je ogin resnel v'Iacobi, Inu sèrd je prišhal zhes Israela* (DB 1584, I,299a).

Od ustaljenega izražanja prekomernosti glagolskega dejanja s predponama *na-* in *pre-* nekoliko odstopa predpona *do-*. Na njen izbor je vplivala prevodna predloga, ki je s prislovnim določilom mere *zu tod* usmerjala k prevodni predložno-predponski ujemalnosti: *Jch habe mich schier zu tod geeuert* (LB 1545, II,1075) – *Iest sim se skoraj do smèrti doajfral* (DB 1584, I,311b).

4.4 Pomen polnomerne uresničenosti glagolskega dejanja je tako v nemških predlogah kot v slovenskih prevodih v prvi vrsti prepoznaven po rodilniški vezavi in po povratnosti glagolov. V slovenščini nanj kaže tudi raba predpone *na-*, ki kot njegovo izrazno sredstvo prevladuje. Nemško zvezo *sich satt sehen* je tudi Dalmatin nadomestil z razvezavo, ki jo predstavlja prislovno določilo mere ter glagol, sestavljen s predpono *na-*: *VND wer kan sich seiner Herrligkeit sat sehen?* (LB 1545, II,1814) – *INu gdu se more njegove zhafty do fitosti nagledati?* (DB 1584, II,170b). Slovenski prevajalci so pomen neredko enostransko vključevali v prevod, zato glagoli oz. glagolske besedne zveze iz prevodne predloge izkazujejo le delno pomenskosestavinsko prekrivnost s slovenskimi ustrezniki. Npr.: *Da assen sie vnd wurden all zusat / Er lies sie jren Lust büssen. Da sie nu jren lust gebüset hatten / vnd sie noch dauon assen* (LB 1545, II,1033) – *Tu so ony jédli, inu so vsi presiti postali, On je pustil nyh se navelizhati. Kadar so se vshe bily navelizhali, Inu so she od tiga jédli* (DB 1584, I,299a).¹²

4.5 Prepoznavnost pomena 'popolna ali celovita izvedba glagolskega dejanja' olajšujejo sobesedilna sredstva (npr. *gar > cilu, wol > dobru*), ki so nepogrešljiva tedaj, kadar izostajajo značilne predpone: *VND da er das Haus inwendig gar gemessen hatte / füret er mich heraus zum Thor gegen morgen* (LB 1545, II,1484) – *Inu kadar je on to Hišho snotraj cillu bil premeril, je on mene vunkaj pelal h'tem Vratam pruti jutru* (DB 1584, II,81a). V zgledu *ZVr selbigen zeit / wil ich Jerusalem mit Laternen durchsuchen / Vnd wil heimsuchen die Leute* (LB 1545, II,1640) – *Vtemistim zhaßu hozhem jest Ierusalem s'Laternami preyskati, inu hozhem te Ludy obyfskati* (DB 1584, II,122b–123a) na temeljitost izvedbe dejanja kaže tudi uporabljeno prislovno določilo sredstva z *laternami*.

4.6 Tudi prepoznavnost pomena 'majhna mera glagolskega dejanja' je izrazito sobesedilno odvisna. Npr.: 1. *Wo aber nicht / so nemet mich an als einen Törichten*

¹²*Büßen* se je v Lutrovi Bibliji uporabljal v pomenih, ki v današnji nemščini niso več v rabi: »ganz machen, aussbessern, wiederherstellen (»Lücken büssen«); befriedigen, stillen, eine Strafzahlung auferlegen« (LB 1545, III,313*).

/das ich **mich** auch **ein wenig rhüme** (LB 1545, III,2340) – Aku pak nikar, taku me vsaj gori vsamite, kakòr eniga neumniga, de **se** jest tudi **enu majhinu pohvalim** (DB 1584, III,100a); 2. *Eheleut können frey für Gott treten / vnd sich jres stands mit gutem gewißen rhümen* (SA 1559, I,LIIa) – Ti, kijr v'Sakonu prebivaio, **fmeio** ozhitò pred Boga inu Lüdy stopiti, inu svoi stan **pohvaliti** (KPo 1567, LXVIIIb). Čeprav gre v obeh navedenih zgledih za prevod istega nemškega glagola, predpona *po-* samo v prvem primeru izraža doseženost majhne mere glagolskega dejanja, na kar kaže vzporedno rabljeno prislovno določilo količine *ein wenig* > *enu malu*. V drugem primeru je zanesljivo izpričana samo podovrševalna vloga predpone. Tudi s tem pomenom so slovenski prevajalci pogosto samostojno in neodvisno od predloge niansirali povedano. Ker se veže na zelo pogosto rabljene in izrazito večpomenske predpone (*po-*, *o-/ob-*, *na-*), njihova prisotnost sama na sebi še ne opozarja nanj. Značilen odmik od predloge predstavlja nasprotje *lachen* – *nasmejati se*. Nemški glagol pomenske sestavine majhne mere glagolskega dejanja besedotvorno razvidno ne izpričuje, čeprav bi jo lahko z medpono *-l-* in s preglasom, pri slovenskem ustrezniku pa je izražena s predpono *na-*: *Aber Daniel lachet / vnd hielt den König / das er nicht hinein gieng / vnd sprach* (LB 1545, II,1955) – *Daniel pak se je nasmejal*, inu je dèrshal Krajla, de nej notar shàl (DB 1584, II,208b). Na malomerni pomen je pogojno mogoče sklepati tudi iz zamenjav *demütigen jemanden* > *ukračiti pamet* ter ene velniške oblike z drugo: *rücke hin* > *pomakni se tja*. 1. *Solche gutdunckende vernunfft zu demütigen / hat Gott die Beschneidung geboten / bey ewiger verdammnuß* (SA 1559, I,XXXVII) – *Obtore, da bi se ta ista spazhena nas ha pamet vkrazhila nasai postavila /.../ ie Bog to obrésanie v'tim starim Sakonu pàr peni alli straifigi vezhniga pogublenia dèrshati porozhil* (KPo 1567, XLVIII); 2. *der Raum ist mir zu enge / Rucke hin / das ich bey dir wonen müge* (LB 1545, II,1244) – *Letu mejstu je meni pretesnu, pomakni se tja, de bom mogèl pèr tebi prebivati* (DB 1584, II,20a).

Kadar se kot slovenski prevodni ustreznik pojavlja izpridevniški glagol, ga je neodvisno od sobesedila večkrat mogoče razlagati na dva načina: *sich erweichen* > *omečiti se* 'postati mehke' ali 'postati mehkejši'. Na malomerno modifikacijo kaže druga razlaga. V zgledu *Jr solt nichts mindern von dem Tagwerck an den Ziegeln* (LB 1545, I,130) – *Vy némate nizh omanshati od tige Zégla, kateri imajo ony vsak dan sturiti* (DB 1584, I,36b) na možnost količinske omejenosti glagolskega dejanja kaže prisotnost nikalnega količinskega zaimka (*nichts* > *nič*). Pri nemškem glagolu je pomenska modifikacija besedotvorno nerazvidno zajeta v besedni pomen, pri slovenskem pa je izražena predponsko.

4.7 Na pomen doseženosti določene količine z glagolskim dejanjem tako v nemških besedilih kot v slovenskih prevodih opozarja bodisi pristnost prislovnega določila količine ali zgolj vezava z rodilniškim predmetom, ki nastopa v vlogi delnega rodilnika. S prislovnimi določili količine je v nemških besedilih hkrati opozorjeno tudi na dovršenost glagolskih dejanj. Glagoli kot *lesen*, *messen*, *betten* so v slovensko-nemških slovarjih razloženi z nedovršnimi in dovršnimi ustrezniki, vendar razlago vedno pričenjajo nedovršniki.¹³ Npr.: 1. *Vnd er mas sechs mas gersten*

/vnd legts auff sie (LB 1545, I,503) – Inu on je **nameril sheft merizhiz Iezhmena**, inu je njej gori sadill (DB 1584, I,148b); 2. VND des sechsten tags **samleten sie des Brots zwifeltig** / ja zwey Gomor fur einen (LB 1545, I,153) – NA **shefti dan pak fo ony tiga Kruha samodrug nabrali**, sa slejdniga dva Gomera (DB 1584, I,45b). V slovenščini se pomen dosledno veže na predpono *na-*, v nemščini pa je predponsko redko izražen: npr. *einbrocken* > *nadrobiti*; *der hatte einen Brey gekocht vnd Brot eingebrocket in eine tieffe Schüssel* (LB 1545, II,1956) – *ta je bil eno Kašho skuhal*, inu **Kruha nadrubil** v'eno globoko skledo (DB 1584, II,209a). Tudi vzporedna raba delnega roditelja je v slovenskih besedilih pogostejša kot v predlogah.

4.8 Na dodajanje in odvzemanje, uresničeno z glagolskim dejanjem, tako v nemščini kot v slovenščini kaže ustaljen izbor pomensko specializiranih predpon: *zusetzen* > *pristaviti*, *zugeben*, *dazugeben* > *pridati*, *beilegen* > *priložiti*, *abzählen* > *odločiti*, *absondern* > *odločiti*: *Welcher ist vnter euch / ob er schon darumb sorget / der da künde eine Elle lang seiner grösse zusetzen?* (LB 1545, III,2105) – *Kateri je mej vami, aku bi lih satu skèrbil, kir bi mogèl en komulz svoji dolgošti pèrstaviti?* (DB 1584, III,39a). Do prevodnega razhajanja prihaja zaradi izbora pomensko različnih predpon (1. zgled), še pogostejše pa zaradi nevzporedne rabe opisne in enobesedne možnosti, ki se lahko uresničuje tudi kot nasprotje frazeologem – enobesedno nadomestilo (2. zgled). Eno od različic predstavlja Dalmatinovo opisno približevanje samostalniškemu izraznemu načinu iz Lutrove predloge (3. zgled): 1. *ABER DARunter vermischet er gar eine edle warnung fur Menschenleren* (LB 1545, III,2268) – *VPu slednim Capituli on dobru vsdaje tém Kàrszhenikom v'Rimi, inu h'timu pèrmejsha enu cillu shlahtnu opominanje* (DB 1584, III,81a); 2. *vnd vergnüget dem König die zal / das er des Königs Eidem würde* (LB 1545, I,543) – *inu je teiste Krajlu odshtel, de bi Krajleu Set postal* (DB 1584, I,160b); 3. *So wird er deinem Samen / den du auff den acker geseet hast Regen geben / vnd Brot von des ackers einkomen* (LB 1545, II,1214) – *Taku bo on tvojmu sémenu, kateru na nyvo possesesh, desh dal, inu kruh, od tiga, kar na nyvi pèrraste, inu tigaištiga veliku obilje* (DB 1584, II,12b). Manjši odmik od prevodne predloge predstavlja že omenjeno dvakratno prevajanje predponske sestavine nemškega glagola: *Ze le es ab / was du zugeben gedenckest / vom andern gut* (LB 1545, II,1793) – *odshtej prozh, kar mišlišh dati od drusiga blaga* (DB 1584, II,164b). Dalmatin se je od Lutrove prevodne predloge oddaljil tudi tako, da je glagoloma *wehren* in *mehren* poiskal sorodni protipomenski par, dovolil pa si je zamenjavo vrstnega reda, ki stilnega učinka ni prizadela: *Man kan sie weder wehren noch mehrren / vnd kan seine grosse Wunder nicht begreifen* (LB 1545, II,1776) – *Nihzhe nemore k'nym pèrloshiti, ali od nyh odvseti, inu njegova velika zhudeffa nihzhe nemore saštopiti* (DB 1584, II,160a).

¹³ Doris, Božidar in Primož Debenjak: Veliki nemško-slovenski slovar, Grosses deutsch-slowenisches Wörterbuch, Ljubljana, 1993: »lesen /.../ 2. Trauben, Beeren usw.: trgati, obirati« (683); »messen /.../ meriti (an z), izmeriti, premeriti« (733); »sammeln /.../ zbirati, zbrati« (933).

4.9 Nemške glagole kot npr. *blasen*, *seufzen*, *springen*, *treten* v slovenskih prevodih zamenjujejo dvojice priponsko različnih glagolov (*pihniti* – *pihati*, *vzdihniti* – *vzdihovati*, *skočiti* – *skakati*, *stopiti* – *stopati*). Uporabljeni so v različnem, pomenu prilagojenem sobesedilu: 1. *BLesestu fūncklin / So wird ein gros Fewr draus. Speiestu aber ins fūncklin / so verlesscht es* (LB 1545, II,1791) – *Aku v'y/kro pihnefh, taku is nje velik ogin poštane: aku pak na y/kro plunesh, taku vga/ne* (DB 1584, II,164b); *DA liesestu deinen Wind blasen* (LB 1545, I,150) – *Tedaj si ti puštil tvoj Vejter pihati* (DB 1584, I,44b); 2. *Als sie jn aber geschlagen hatten /.../ seufftzet er / vnd sprach* (LB 1545, II,1917) – *Kadar so ony njega pak byli /.../ je on vsdihnil, inu je djal* (DB 1584, II,198b); *Vnd die kinder Jsrael suf-fzeten vber jre erbeit* (LB 1545, I,125) – *Israelski otroci so zhes svoje dellu vsdihovali* (DB 1584, I,35a); 3. *DJe Erde bebete vnd ward bewegt / Vnd die Grundfeste der Berge regeten sich vnd bebeten* (LB 1545, II,979) – *Semla se je ganila inu strefla, inu teh Gurr grunti so se gibali inu trefli* (DB 1584, I,283b). S priponsko izmenjavo je izražena njihova vidska in pomenska različnost. Dovršnemu glagolu, ki označuje enkratno, navadno hitro izvršeno dejanje, stoji nasproti nedovršnik, ki izraža bodisi trajno ali ponavljajoče se dejanje. Medtem ko je predponski način izražanja dovršenosti glagolskega dejanja uveljavljen tudi v nemščini (npr. *sich er-regen* – *sich regen* : *ganiti se* – *gibati se*),¹⁴ je priponsko izražanje vidskih in pomen-skih razlik med glagoli značilnost slovanskih jezikov, tudi slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja. Odtonek nagle izvedbe glagolskega dejanja se praviloma veže na pripono *-ni-*.

Prepoznavnost vidske in pomenske določenosti glagolov poleg sobesedila olajšuje tudi njihova uvrščenost v naštevalne nize, zlasti še, če je dejanja mogoče razumeti kot zaporedno opravljena in vsaj občasno tudi kot v eni ali v obeh smereh medsebojno pogojena. Mešano sestavljeni nizi kažejo, da je bila odločitev za dovršni ali nedovršni način interpretacije pogosto prepuščena prevajalcu, saj ga predloga ni jasneje usmerjala niti k eni niti k drugi rešitvi: *WO etwa ein Wind hauchet / oder die Vögel süsse sungen vnter den dicken zweigen / oder das Wasser mit vollem lauff rauschet / oder die Steine mit starckem poltern fielen* (LB 1545, II,1727) – *Inu ker je kej vejter pihnil, ali ker so Ptize slatku pejele mej goštimi vejami, ali ker je voda, kir mozhnu tezhe, shuméla, ali so kamini s' mozhnim rapotanjem padli* (DB 1584, II,146a).

4.10 Slovenski prevodi se od nemških predlog ločijo tudi po razvidnosti predponsko izraženega pomena zaporedne izvršitve dejanja, bodisi opravljenega z večjim številom osebkov (1. primer) ali na večjem številu predmetov (2. primer): 1. *Also lies der HERR Pestilentz in Jsrael komen /.../ das des Volcks starb / von Dan bis gen BerSeba / siebenzig tausent Man* (LB 1545, I,619) – *Natu je GOSPVD puštil Kugo v'Israel priti /.../ de je tiga folka pomèrlu od Dana, noter v'Bersébo, sedemdeset taushent Mosh* (DB 1584, I,182a); 2. *Die Juden /.../ baten sie Pilatum*

¹⁴ Maslov (1978: 40) opozarja na nevarnost enačenja zunanjega, formalnega paralelizma, kakršnega izkazuje nemška dvojica *steigen* – *ersteigen*, z vsebinskim, to je s slovanskimi vidskoparnimi dvojicami, pogojenimi z mejnostjo glagolskega dejanja.

/ *das jre beyne **gebrochen** vnnd abgenommen würden* (SA 1559, CXXVb) – *Iudie /.../ so Pilatusa profili, da bi **pustilijm** kosti **polomiti**, inu dolijh skriša sneti* (KPo 1567, CLXVIb). Ker se pomen v nemščini ni vezal na določeno besedotvorno sestavino, tudi njegova prisotnost v besednem pomenu glagola ni zanesljiva. Pomen, ki ga je v slovenskem knjižnem jeziku 16. stoletja v prvi vrsti uresničevala predpona *po-* (redko *ob-*), je bil prav zaradi njene večpomenskosti in funkcionalne obremenjenosti težko prepoznaven. Ločiti ga je bilo treba od zgolj podovrševalne vloge predpone (3. zgled), od njene rabe v funkciji izražanja prihodnosti (4. zgled), neredko pa tudi od drugih pomenov: 3. *Er hub seinen Spies auff / vnd **schlug** acht hundert auff ein mal* (LB 1545, I,617) – *On je vsdignil svoj shpejs, inu **je** ofsemstu na en krat **pobyl*** (DB 1584, I,181b); 4. *Alle Stedte **werden** fur dem geschrey der Reuter vnd Schützen **fliehen** / vnd in die dicken Welde **lauffen** vnd in die Felsen **kriechen*** (LB 1545, II,1280) – *Vsa Mésta **pobeshé** pred krizhanjem téh Kojnikou inu Strelceu, inu **poteko** v' gošte gosde, inu **polesejo** v' Skale* (DB 1584, II,29b). Vendar pa slovenski protestantski pisci možnosti za doslednejše predponsko izražanje osebkove ali predmetne distributivnosti niso vedno izrabljali. Tovrstna poenotenost naštevalnih nizov večkrat pojenjuje že pred koncem, zato je tudi stilni učinek manjši, kot bi ob navadno enako grajenih naštevalnih enotah lahko bil. Npr. *Er wird auch die Moabiter in ewre hende geben / das jr schlagen werdet / alle feste Stedte / vnd alle ausserwelte Stedte / vnd werdet fellen alle gute Bewme / vnd werdet verstopffen alle Wasserbrünnen / vnd werdet allen guten Acker mit steinen verderben* (LB 1545, I,687) – *On bo tudi Moabiterje u' vašhe roke dal, de vy bote pobyli vsa tèrdna Mésta, inu vsa isvolena Mésta, inu bote possekali vsa dobra drivesa, inu bote sama/hili vse vodene Studenze, inu bote vse dobre nyve s' kamenjom konzhal* (DB 1584, I,203b).

5 Z izborom slovenskega ustreznika je bila neredko opravljena tudi manjša ali večja pomenska oddaljitev od izvirnika.

5.1 Manjši odmik predstavlja razhajanje glede vrstne opredelitve glagolskega dejanja: če npr. prevajani glagol izraža visoko stopnjo glagolskega dejanja, slovenski ustreznik pa nastop čustvenega stanja (*sich ergrimmen* : *se sgrisi*). Primerjana izraza lahko izkazujeta tudi večjo pomensko različnost. V zgledu *Vnd **wird** nicht ein Hund dich thüren **anbellen*** (LB 1545, II,1690) – *inu **nebo** smèl en Pès na tebe **sala-jati*** (DB 1584, II,136b) prehodno rabljeni glagol *anbellen* domnevno uresničuje kontaktni pomen, slovenski predponski ustreznik *zalajati* pa odpira možnost razumevanja v dveh osnovnih pomenih: v smeri označevanja začetnosti glagolskega dejanja ali njegove enkratnosti oz. kratkotrajnosti.

V nekaterih primerih je med prevajanim in prevedenim besedilom dosežena skoraj idealna sporočilna usklajenost, čeprav so izbrani glagolski ustrezniki pomenskosestavinsko nesimetrični. Npr.: *Ein trewer Diener oder Vnterthan **ist nicht zu bezalen*** (LB 1545, II,1128) 'je vreden več, kot se ga lahko plača' – *en svést sel, **se nemore preplazhati*** (DB 1584, I,326a) 'ga ni mogoče preveč plačati'.

5.2 Enega večjih odmikov od prevodne predloge predstavlja nadomestitev glagolov, ki v predlogi označujejo dogajanje ali stanje, z dovršnimi ustrezniki, pri katerih vidsko določujoča predpona (izjemoma pripona) hkrati dejanje tudi vrstno opredeljuje: 1. *vnd **freweten sich die selbe zu sehen*** (LB 1545, I,516) – *inu **fo se obesseli** toi/to viditi* (DB 1584, I,152b); 2. *Da **furcht sich** Mose / vnd sprach* (LB 1545, I,125) – *Inu Moses **se je sbal**, inu je djel* (DB 1584, I,34b–35a). Preinterpretacije v smeri dovršenosti ali trajanja glagolskega dejanja je mogoče zaslediti pri izražanju vseh pomenskih modifikacij s področja vrstnosti glagolskega dejanja. Npr.: *Jch wil das Schwert lassen klingen / das die Herten verzagen* (LB 1545, II,1439) – *Iest hozhem ta Mezh pustiti sashvenkniti, de bodo serza zagala* (DB 1584, II,69b). Dalmatin je namesto Lutrove imperfektivne rabe glagola uporabil dovršnik s pomenom enkratne uresničitve kratkotrajnega dejanja.

5.2.1 Zamenjava trpniške oblike s tvornikom običajno povzroča večvrstno spreminjanje, saj je z njo vzpostavljeno tudi nasprotje med izvršenim dejanjem in stanjem po njem. Npr. *Hütet euch / das ewere herten nicht **beschwerd werden** mit fressen vnd sauffen* (SA 1559, I,XIII) – *Varite se, da vaša sàrca ne **preobloshite** spreveliko iedio inu pianoftio* (KPo 1567, XIXb). V slovenskem prevodu je dovršnost izražena s predpono *pre-*, ki hkrati označuje tudi prekomernost glagolskega dejanja.

5.3 Do pomenskih razlik prihaja tudi zaradi ubeseditve neposredno si sledečih, pa vendar različnih dogajalnih faz. Značilen primer zaporednih, tesno povezanih dogajalnih faz sta npr. dejanje, ki z dovršitvijo sproži nastop stanja (v enem delu), ter stanje (v drugem delu): *Er aber reis sich von Saul / vnd der Spies fuhr in die wand* (LB 1545, I,545) – *On je pak Saulu vbéshal, inu Shpejs je v'steni obtezhhal* (DB 1584, I,161a). Primerjana mesta občasno kažejo na različno videnje oz. različno razumevanje istega dejanja: *Er stund auff vom Gebet / vnd kam zu seinem Jüngern / vnnd fand sie schlaffend* (SA 1559, I,CXVIIb) – *Kada ie ifmolil, pride k'svoijm Iogrom inu naide ijh spiozh, inu pravi* (KPo 1567, CXLVIII). Zadnji zgled kaže, da se je Krelj pri ubeseditvi dogajalnega zaporedja glede na predlogo pomaknil za korak nazaj, s čimer se mu je ponudila tudi prilika za fazno opredelitev dejanja. Dalmatinov prevod se glede izražanja stanja neredko bolj ujema z Lutrovo prevodno predlogo, kot kaže na prvi pogled, saj je npr. z dovršnim glagolom, rabljenim v predpretekliku, pogosto izraženo stanje. Tudi v 16. stoletju je izražanje stanja sodilo med osrednje funkcije predpreteklika. Npr.: *vnd sahe einen Wider hinder jm / in der Hecken mit seinen Hörnern hangen* (LB 1545, I,60) – *inu je v'gledal sa sabo eniga Ouna v'enim tèrnji, de je bjl sa ruge obvissel* (DB 1584, I,14a).

5.4 Z neodvisnim izborom, ki poleg upoštevanja slovenskih jezikovnih zakonitosti razkriva tudi lastno ustvarjalno prizadevanje, so slovenski protestantski pisci v prevodih praviloma stopnjevali, redkeje pa zmanjševali stilni učinek povedi, stavka ali besedne zveze. Z izborom glagolov, sestavljenih z isto predpono, so enotili dvočlenske formule in veččlenske naštevalne nize ter stopnjevali njihovo stilno

učinkovitost. Po tej poti so se hkrati hote oddaljevali od prevodne predloge. Npr.: *Die Priester werden verstörtzt / vnd die Propheten erschrocken sein* (LB 1545, II,1279) – *Farji se bodo prezhudili, inu Preroki se bodo prestrašili* (DB 1584, II,29b).

NAVEDENKE

- I. S. AVILOVA, 1976: *Vid glagola i semantika glagol'nogo slova*. Moskva: Izdatel'stvo »Nauka«.
- Adam BOHORIČ, 1584: *Arcticae horulae succisivae*. Wittenberg.
- A. V. BONDARKO, L. L. BULANIN, 1967: *Russkij glagol*. Leningrad.
- Jan A. CZOCHRALSKI, 1975: Verbalaspekt und Tempussystem im Deutschen und Polnischen. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Jurij DALMATIN, 1584: *BIBLIA, TV IE VSE SVETV PISMV, STARIGA inu Noviga Testamenta*. Wittenberg. Faksimile: Ljubljana, 1968.
- Doris, Božidar in Primož DEBENJAK, 1993: *Veliki nemško-slovenski slovar, Grosses deutsch-slowenisches Wörterbuch*. Ljubljana: DZS.
- Wolfgang FLEISCHER, 1983: *Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache*. 5. Auflage. VEB Bibliographisches Institut Leipzig.
- Sebastijan KRELJ, 1567: *POSTILLA SLOVENSKA*. Regensburg.
- Ingeburg KÜHNHOLD, Hans WELLMANN, 1973: *Deutsche Wortbildung. Erster Hauptteil: Das Verb*. Düsseldorf: Pädagogischer Verlag Schwann.
- Martin LUTHER, 1545. *Biblia, das ist die gantze Heilige Schrift Deudsch auff's new zugericht*. Wittenberg. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1974.
- Ju. S. MASLOV, 1978: K osnovanijam sopostavitel'noj aspektologii. *Voprosy sopostavitel'noj aspektologii*. Leningrad: Izdatel'stvo Leningradskogo universiteta. 4–43.
- – 1984: Ob osnovnyh ponjatijah aspektologii. *Očerki po aspektologii*. Leningrad: Izdatel'stvo Leningradskogo universiteta. 5–47.
- Majda MERŠE, 1989: Raba izsamostalniških glagolov in nadomestnih besednih zvez v Dalmatinovi Bibliji. *Logarjev zbornik*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti. 149–162.
- – 1993: Glagolski vid v Dalmatinovi Bibliji ob naslonitvi na Lutrov prevodni zgled. *Rječnik i društvo. Zbornik radova sa znanstvenog skupa o leksikografiji i leksikologiji održanog 11.–13. X. 1989. u Zagrebu*. Zagreb. 227–235.
- – 1995a: Kongruenz und Divergenz der Übersetzung von Verben in der Dalmatinschen und Lutherschen Bibelübertragung. *Ein Leben zwischen Laibach und Tübingen. Primus Truber und seine Zeit*. München: Verlag Otto Sagner. 492–510.
- – 1995b: *Vid in vrstnost glagola v slovenskem knjižnem jeziku 16. stoletja*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Martina OROŽEN, 1996/1986a: Stilni problemi Trubarjevega jezika. *Poglavja iz zgodovine slovenskega knjižnega jezika (od Brižinskih spomenikov do Kopitarja)*. Ljubljana. 130–160.
- – 1996/1986b: Vprašanja sintaktične interference v Dalmatinovem prevodu Biblije 1584. *Poglavja iz zgodovine slovenskega knjižnega jezika (od Brižinskih spomenikov do Kopitarja)*. Ljubljana. 234–250.
- RUSSKAJA GRAMMATIKA. TOM I, 1980. Moskva: Izdatel'stvo »Nauka«.

- P. S. SIGALOV, 1978: Zadači i možnosti sopostavitel'nogo i sravnitel'no-istoričeskogo izučeniya sposobov dejstvija slavjanskogo glagola. *Voprosy sopostavitel'noj aspektologii*. Leningrad: Izdatel'stvo Leningradskogo universiteta. 44–56.
- Johannes SPANGENBERG, 1559: *Außlegung der Epiſteln vnd Euangelien*. Nürnberg.
- M. A. ŠELJAKIN, 1987: Sposoby dejstvija i pole limitativnosti. *Teorija funkcional'noj grammatiki*. Leningrad: Izdatel'stvo »Nauka«.
- Primož TRUBAR, 1557: *TA PERVI DEIL TIGA NOVIGA TESTAMENTA*. Tübingen.

KRAJŠAVE

- DB 1584 – Jurij Dalmatin, *BIBLIA*, 1584
- KPo 1567 – Sebastijan Krelj, *POSTILLA SLOVENSKA*, 1567
- LB 1545 – *Biblia, das ist die gantze Heilige Schrifft Deudsch auff's new zugericht*, 1545
- SA 1559 – Johannes SPANGENBERG, *Außlegung der Epiſteln vnd Euangelien*, 1559
- TT 1557 – Primož Trubar, *TA PERVI DEIL TIGA NOVIGA TESTAMENTA*, 1557

SUMMARY

In their translation of Biblical and other ecclesiastic texts the main Slovene 16. c. Protestant writers (Trubar, Krelj, Dalmatin) relied mostly on German originals. The attempt to determine the extent of the translators' reliance on the original revealed and confirmed the expected bipolarity in the area of aspect, i.e., lesser translation dependency in verbal aspect, and much greater dependency in *Aktionsart*, which is also an indirect proof that these are two separate categories. The verbal aspect of the 16th c. literary language appears as a fully-formed and systemically stable grammatical category. This stability and systematicity could have not been facilitated by the German originals, as German does not possess verbal aspect as a grammatical category. *Aktionsart* as a lexical-semantic category was more likely to be influenced. In various semantic modifications of *Aktionsart*, the comparison revealed various kinds of translation dependency. The following typology of replacements can be established: (1) the German verbs expressing *Aktionsart* with prefixes are replaced by the corresponding Slovene prefixed verbs (e.g., *entschlafen* – *zaspati*, *ersehen* – *zagledati*, *sich ergrimmen* – *razsrditi se*), (2) German verbal composites like *liebgewinnen*, *hängenbleiben*, *stillstehen*, in which *Aktionsart* is expressed indirectly with another component, are in the Slovene translations replaced by semantically clearer corresponding lexemes, that have *Aktionsart* expressed with the specialised derivational means, i.e., with a prefix or/and suffix (e.g., *stehenbleiben* – meaning the beginning of the action as well as 'to remain in certain situation or position' – is replaced by *obstati*, *stillstehen* – with *molče obstati*); (3) non-prefixed polysemic German verbs are replaced by corresponding Slovene prefixed verbs (e.g., *halten*, which is usually used in one of its two basic, contextually recognisable meanings: to stop or to stand up – *obstati*; *hören* – *zaslišati*; *freuen sich* – *obeseliti se*); (4) *Aktionsart* is often paraphrased, i.e., in a parallel or non-parallel translation (e.g., *etwas müde werden* – *naveličati se česa*); (5) compared to the German original, the verb used in the Slovene translation usually has an added semantic feature, i.e., *Aktionsart* (e.g., *schlagen die Amalekiter* – *pobiti Amalekiterje*; *sterben* – *pomreti*; *schnauben sieben mal* – *sedemkrat zazehati*); (6) the opposite scenario is also possible. In terms of *Aktionsart* and the forms of its expression a complete agreement between the original and the translation is rare. The changes in presentation of the course and completion of verbal action often resulted in additional discrepancies between the translation and the original text, e.g., syntactical and stylistic ones.

ROMANSKI VPLIVI V GOVORIH SLOVENSKE ISTRE

Prispevek je etimološka razčlemba romanizmov v poljedelski in vinogradniški terminologiji istrskoslovenskih govorov. Poleg značilnih morfoloških in semantičnih pojavov ugotavlja različne plasti istrske romanizacije (latinsko, furlansko, beneško, istrsko-italijansko, tržaškoitalijansko in italijansko), ki sestavljajo podobo jezikovnih interferenc na slovenskem istrskem ozemlju.

The paper is an etimological analysis of the words borrowed from Romance languages in the agricultural and viticultural terminology of the Istrian-Slovene parlands. Beside typical morphologic and semantic phenomena it discovers different strata of the Istrian Romanisation (Latin, Friulian, Venetian, Istrian-Italian, Trieste-Italian and Italian) that represent the image of the linguistic interferences in the Istrian-Slovene territory.

V letih 1988–90 sem za svoje doktorsko delo pod mentorstvom profesorja Logarja zbrala v Slovenski Istri obsežno narečno gradivo na podlagi terenskih raziskav v 10 raziskovalnih točkah, enakomerno pokrivajočih celotno ozemlje (1. Malija, 2. Padna, 3. Krkavče, 4. Gažon, 5. Šmarje, 6. Koštabona, 7. Pomjan, 8. Boršt, 9. Marezige, 10. Trebeše). Raziskavo sem omejila na poljedelsko in vinogradniško terminologijo in se pri tem poslužila posebne vprašalnice (978 vprašanj), opirajoč se na vprašalnice ALI (Italijanski lingvistični atlas), ASLEF (Historično-lingvistično-etnografski atlas Furlanije-Juljske krajine) in SLA (Slovenski lingvistični atlas). Iz zbranega gradiva sem nato izluščila 554 terminov s področja poljedelstva, vrtnarstva, vinogradništva, čebelarstva in oljarstva, ki so po svojem izvoru romanski. Čas sprejema romanizmov v slovenskih istrskih govorih je bil zelo različen. Nekateri so bili sprejeti že v času, ko je Istri vladal oglejski patriarhat, drugi, in teh je največ, v času Beneške republike, pa vse do najnovejšega časa, ko v Slovensko Istro vdirajo zlasti tržaški dialektizmi in italijanske knjižne besede. Romanski vplivi so zelo pogosti na področju vinogradništva, botaničnih poimenovanj, zlasti za mediteransko sadno drevje, južno sadje, za gojenje trte, zelenjave, oljk in za dišavne rastline, pa tudi za mnoga poljedelska in vinogradniška orodja.

Podrobna etimološka analiza istrskoslovenskih romanizmov razgrinja različne plasti romanizacije tega območja, in sicer latinsko, furlansko, beneško, istrskoitalijansko, tržaškoitalijansko in italijansko.

1. Latinska plast

Najtežja je opredelitev latinske plasti, ker so se Slovenci naselili v Istri v 6.-7. stoletju in v tistem obdobju ni več latinizmov. Nekatere latinske izposojenke so povezane z oglejsko 'latiniteto', druge so se obogatile s slovenskimi deminutivnimi priponami (npr. *mej'γatca*), večino pa je prevzela tudi knjižna slovenščina in so postale prave kulturne besede, za katere ni drugih poimenovanj (npr. *vino*, *ocet* itd.). Oglejmo si nekaj primerov: latinskega izvora, toda gotovo novejša izposojenka, je

istr.slov. *fə'tur* 'posoda, v katero se stekajo oljni izvržki', ki je izoliran izraz (istrskoitalijanski govori ga namreč ne poznajo), a nedvomno povezan s poznolat. *factōrium* 'oljna stiskalnica' (REW 3134), prim. tosk. in sev.it. *fattóio* (DEI III 1605 d.; Index AIS 1349). Tudi istr.slov., sicer izolirano, *mej'γada* 'vedro z enim ročajem' je latinskega porekla: iz lat. **manicata*, to pa iz lat. *manīcus* 'ročaj' (REW 5303a). Zanimiva je tudi istr.slov. izpeljanka *mej'γatca* z dodatkom slov. pomanjševalne pripone *-ca*. Zelo stara izposojenka, bližja latinskemu kot neolatin-skemu okolju (zasledili so jo tudi v Panoniji), je istr.slov. *pər'kāt* 'svinjak, kurnik', ki je stari leksikalni ostanek istr.rom. izpeljanke na *-atum* **parricatum*, iz srlat. *par-ricus* 'pregraja', ki pripada praide. substratu (REW 6253; Rocchi 6253; Skok III 45). Na poznolat. *vitula* / *vidula* 'instrumentum musicum Violon dictum' (Du Cange VIII 361) se navezuje istr.slov. dem. *vi'dalce* pl. 'piščalka', ki je brez neolatinških vzporednic v Istri.

2. Furlanska plast

Furlanska plast je raznolika in sega od novoveške, pri kateri pride v poštev zlasti vpliv bizjaškega in furlanskega govora, pa do srednjeveške, ki je zastopana s tergestinskimi in muglizanskimi izposojenkami. S fonetičnega vidika izstopa ohranjen sklop **-pl / bl-**, ki pa ni izključno furlanska značilnost, saj je ohranjen tudi v istrskobeneških govorih: prim. 548. *flaš'kōn* 'pletenka; damižana', iz istopomenskega furl. *flas'ciōn* (NP 323), čeprav ni izključena možnost, da je z dodatkom romanskega avgmentativnega sufiksa izpeljano iz kraš. *flaška* 'steklenica', ki pa ni v rabi v slov. istrskih govorih; 3. *dopli* 'dvojen', ki ga je mogoče izvajati tako iz furl. adj. *dòpli* 'id.' (DESF II 637 d.; NP 266) kot iz arh. trž. in istr.it. *duplo*, ki je bil v rabi tudi kot pravni termin (Rosamani 335). Izrazito furlanska posebnost je palatalni **-n-** v naslednjem primeru: 36. *'makiña* 'slamoreznica', ki je prikrojena oblika ustrezne knj.it. *màcchina* 'stroj', nastala pod vplivom furl. *màchigne* (NP 544). Zanimiv je primer dvojne pripone, in sicer prve romanske, druge pa slovenske, dodane na furlansko izposojenko: 244. *vali'zōnčič* 'lehica', iz istr.slov. *vali'zōn* 'leha', to pa iz furl. istopomenskega *valisōn* (NP 1256), dublete ben. *vaneçòn* (Prati EV 197). Običajen postopek je dodatek slov. pomanjševalne pripone **-ca**: prim. 973. *'nuoγalce* (pl.) 'oljne tropine', iz mugl. in terg. *noglo* 'iztisnjene olive' (DDM 106). Večkrat je furlanski izvor istr.slov. izposojenke možno vzporejati tudi z istr.it. varianto, kar občutno zreducira število neposrednih furlanskih izposojenk: prim. 628. *γ'rana* 'prstasti pesjak' s sekundarnim **-n-**, iz furl. *grame,-a* (NP 398, Zamboni, Romanismi 109) oz. istr.pir. *grama* (Rosamani 449). Nedvomno furl. izhodišče ima istr.slov. izraz *məndər'jarka* 'tanacetum vulgare', ki z dodatkom epentetičnega **-n-** izhaja iz furl. *madriàrie* 'Chrysanthemum Parthenium Bernh.' (NP 546). Furl. izvor je mogoče zaslediti tudi v istr.slov. *s'kuta* 'mlezva', iz istopomenskega furl. *scuète* (NP 992), ki se vsekakor navezuje na it. *scóttà* 'sirotka' (DEI V 3422; DELI 5, 1167).

3. Beneška plast

Beneška plast je v istrkoslovenskih govorih najbolj zastopana, kar gre pripisati zlasti dolgoletni beneški nadvladi na tem ozemlju in v Dalmaciji, od koder je Slovenska Istra prevzela tudi nekaj romanizmov. Večina beneških izposojenk je izpričana skoraj v vseh beneških dialektih, kar sem lahko preverila s pomočjo številnih dialektoloških slovarjev, in zajema različne agrarne panoge. Za istrkoslovenske venetizme so značilni nekateri morfološki pojavi, ki so bolj ali manj pogosti, toda vsekakor tipični:

a) prevzem slov. deminutivnih pripon (prim. 851. *fə'sālic* 'odtočni kanal v hlevu', 977. *'koγəmca* 'skleda za pretakanje olja');

b) poslovenjenje glagolskih nedoločniških in deležniških pripon oz. dodajanje slov. glagolskih predpon (prim. 389. *nə'kärγət* / *u'kärγət* 'natovoriti', 391. ptc. *kər'γan* / 390. *nəkər'γan* 'natovorjen');

c) pridevniki romanskega izvora z dodatkom slov. pripon (prim. 139. *fər-mən'tōni* 'koruzni', 209. *'γobəst* 'sključen, nabrekel', 958. *'māžni* 'stiskalni', 609. *'tōndəst* 'okrogel', 626. *'vawski* 'dolinski');

č) pojav metaplazme, ki je sicer sporadičen (prim. 500. *'fōla* / *'fōlo* 'ročni žveplavnik').

S semantičnega vidika so venetizmi izredno vitalni in pomensko razvejani. Dovolj zgovoren je primer istr.slov. termina *'byža*, ki lahko označuje 'jarek', 'gnojišče', 'lužo', 'smetnjak', 'odprtino na dnu soda', 'jamo', 'odprtino za seno', 'konjske nozdrvi' in 'celice pri satu'. Nekateri beneške izposojenke so govorniki prevzeli za specifično kmečko orodje, za katero niso imeli na razpolago ustreznega slovenskega termina, večina pa je sopomenk, ki se še danes enakopravno uporabljajo z istopomenskim slovenskim izrazom. V zbranem gradivu sem zasledila tudi nekaj primerov kalkov: istr.slov. *'dēla ta'bar* '(kokoš) se kilavo drži': ben. *fa tabaro*; istr.slov. *'päsat* 'zimo 'prezimiti': ben. *passàr l'inverno*. Včasih za oznako istega pojma naletimo celo na dva sinonimna venetizma: prim. 569. 'sodar' 1) istr.slov. *bo'ter*, iz ben. istopomenskega *botèr* (Boerio 95; Durante 47), kar ustreza knj.it. *bottàio* 'id.' (DEI I 576; DELI 1,159; REW 1427); 2) istr.slov. *mərən'γon*, iz ben. istopomenskega *marangón* (Boerio 396; Durante 280).

V naslednjem seznamu navajam nekaj tipičnih venetizmov:

959. *bə'cil* 'krožnik pri stiskalnici za olje, iz beneč. *bacil* 'skleda' (Boerio 54); 547. *'bocā* 'pletenka', iz beneč. *bozza* 'steklenica' (Boerio 96); 548. avgmentativ *bo'cuon*, iz beneč. *bozzòn* 'velika steklenica' (Boerio ibid.); 90. *bo'rēla* 'samokolnica', iz ben. *barèla* 'kmečki voz z majhnimi robovi' (Durante 25); 833. (*nə*) *'cānko*, delovna velelnica za živino, 'klic za preusmeritev goveda na levo', iz ben. *zanco* 'levi; levičen' (Boerio 805; Durante 656; Miotto 221; Prati EV 203; Tomasi 211); 169. *fər'kāda* 'prekla; kol opornik za trto', iz beneč. *forcada* 'polne vile; viličasta palica, ki jo rabijo perice, ko raztezajo perilo na vrvi' (Boerio 281); 168. *γərž'juola* 'plot', iz ben. *grisola* / *grisiola* 'trdna pletenina' (Boerio 318; Durante 215; Prati EV 80; Tomasi 74); 930. *'kwaćo*, delovna velelnica za živino, 'klic za pogon osla', iz ben. *quàcio* 'sklonjen', deverbarna oblika izvedena iz ben. glagola

quaciar(se) 'pomiriti se' (Boerio 543; Durante 401; Miotto 164; Prati EV 139); 233. *li'berat* 'odvzeti (merniku, staru)', iz beneč. pom. *libar* 'razbremeniti (ladjo), odvzeti del tovara' (Boerio 369); 145. '*mànica* 'kita koruze', iz ben. *mana* 'snopič (slame, klasja itd.)' (Prati EV 94 d.; Tomasi 115) z dodatkom slov. dem. pripone; 400. '*masa* adv. 'preveč', iz ben. istopomenskega *massa* (Boerio 403; Durante 289; Prati EV 99); 524. š '*kàvec* 'patoka, žonta', iz ben. *vin scavezzo* 'vino pomešano z vodo', to pa iz beneč. *scavezzàr* 'zlomiti' (Boerio 623); 141. šar'čina 'koruzno steblo', iz ben. *sarasìn* 'turščica, koruza' prek * *sarasina* (Boerio 601; Durante 457); 276., 367. *tà'γiča* 'buča', iz ben. *tēga* 'strok (boba, graha, fižola)' (Boerio 739; Durante 614; Prati EV 187; Tomasi 197) z dodatkom slov. dem. pripone; 150. *t'rozo* 'steza', iz ben. (tudi beneč.) *trozo* 'stezica' (Boerio 770; Durante 633; Prati EV 194); 621. *zd'rētāt* 'zravnati (drevo)', iz ben. adj. *dreto* 'raven' oz. gl. *drezzàr* 'zravnati' (Boerio 247; Prati EV 59); 583. *žon'tēla* 'zadnje žganje', ki ga lahko uskladimo z beneč. *zontarēla* 'majhen dodatek', deminutiv k *zonta* (Boerio 821).

4. Istrskoitalijanska in tržaškoitalijanska plast

V to skupino spadajo termini, ki so prišli v istrske slovenske govore iz sosednjega istrskoitalijanskega okolja. Večinoma so lastni tudi tržaškemu narečju. Zaradi geografskega položaja so istrskoitalijanski govori v razmerju do istrsko-slovenskih govorov prej neposredno vplivno izhodišče kot tržaškoitalijanski govor, čeprav ne smemo prezreti dejstva, da je vsaj naslednjih 18 terminov prevzetih direktno iz italijanske tržaščine bodisi zaradi oblike bodisi ker niso izpričani v istrskoitalijanskih govorih: prim. 204. *bəd'lada*, iz trž.it. (tudi bizj.) *badilada* 'polna lopata; sunek z lopato' (Domini 27; GDDT 46; Rosamani 54); 15. '*bädəlat* 'lopatati', iz trž.it. *badilar* 'kopati z lopato' z dodatkom slov. nedoločniške pripone (GDDT 46); 86. dem. *bero'čin* 'voz na dve kolesi', prikrojitev trž.it. *birocin* 'dvokolesni (včasih tudi ročni) voziček' (GDDT 74), iz katerega izhaja tudi kraš. (Sv. Križ) *biročin* 'id.' (SDLA-Ts 452); 86. *bi'roć* 'voz na dve kolesi', prim. tudi kraš. *biroč* (SDLA-Ts 452), iz trž.it. *biroc* 'dvokolesni ali štirikolesni voz za prevoz blaga' (GDDT 74), apokopirana oblika nekega v tržaščini neizpričanega *birocio*, ki se navezuje na istopomensko ben. *biròcio* (Durante 38); 510. *dižyra'nirat* 'obirati jagode', iz trž.it. (tudi bizj.) *diçgranar* 'luščiti' (GDDT 205; Rosamani 316; Domini 154); 548. *fjaš'kon* '(velika) pletenka, damižana', iz trž.it. avgmentativa *fiascon* 'pletanka; velika steklenica' (GDDT 231; Rosamani 372); 86. *ka'les* 'voz na dve kolesi', iz trž.it. *cales* 'koleselj; voziček' (GDDT 113; Rosamani 147); 135. pl. *kon'fete* 'pečena koruzna zrna', iz istopomenskega trž.it. pl. *confeti* (GDDT 170; Rosamani 241); 486. '*viña na pašta'nēl* 'terasasti vinograd', dem. oblika trž.it. *pàstano* 'obdelana terasasta njiva' (GDDT 439; Rosamani 746); 486. '*viña nē* '*pāstin* 'terasasti vinograd', iz trž.it. *pàstino* / *pàsteno* / *pàstano* 'obdelana terasasta njiva' (GDDT 439; Rosamani 746); 674. *pa'vōn* 'pav', iz trž.it. (tudi bizj. in furl.) *pavon* 'id.' (Domini 329; GDDT 443; NP 720; Rosamani 752); 13. *šfalca'dor* 'okopalnik', prikrojitev, z dodatkom protetičnega š-, trž.it. *falzador* 'kosec' (GDDT 223) s pomensko prestavo, ki jo je mogoče razložiti le prek križanja s furl. *solzadôr* 'vrsta pluga z manjšim lemežem' (NP 1067); 897. *škəlan'dyrast* 'mršav', rom. izposojenka z do-

datkom epentetičnega **n-** in slov. pridevniške pripone **-ast**, iz trž.it. *scoladura* 'odcejanje, troska' (GDDT 596); 58. *ška'leta* 'dno voza', iz trž.it. dem. *scaleta* 'lestvica' (GDDT 573); 819. *šta'lar* 'kravar', prim. tudi istopomensko kraš. *štalar* / *štaler*, iz trž.it. (tudi bizj.) *staliar* 'hlevar' (Domini 472; GDDT 678); 433. *št'ruäñkat* 'prirezo(ova)ti', prikrojitev trž.it. *stroncar* 'odlomiti, okrniti' (GDDT 698); 120. *š'tubja* 'strnišče žita', iz trž.it. *stobia* 'strnišče' (GDDT 701; Rosamani 1113); 349. *vər'zota* 'kodrasti ohrovt', iz istopomenskega trž.it. *verzota* (GDDT 782; Rosamani 1217).

Istrskoitalijanske in tržaškoitalijanske izposojenke kažejo iste značilnosti, ki jih srečujemo že pri beneških:

a) dodajanje slov. pomanjševalnih pripon (prim. 582. *biče'rinčič* 'kozarček', 468. *brən'telca* 'brenta z ročajem'; 238. *pəmpə'nelca* 'žitni molj');

b) poslovenjenje glagolskih nedoločniških pripon (prim. 506. *bəndi'mirat* 'trgati grozdje', 442. *k'rešit* 'rasti'; 184. *kulti'virat* 'obdelovati (njivo)'; 434. *məndət* 'čistiti; (raz)redčiti mladike'; 202. *pəštnät* 'globoko obdelovati zemljo; osipavati'; 437. *prəvə'nerat* 'grebeničiti') in dodajanje slov. glagolskih predpon (prim. 621. *zvə'lidət* '(drevo) zravnati');

c) dodatne slov. deležniške (prim. 436. *prəve'neran* 'vərχ 'grebenica') in pridevniške pripone (prim. 151. *ka'muəñski* 'občinski'; 912. *mātast* 'muhast (konj)'; 913. *rəb'jan* 'jezen (konj)'; 897. *škələn'dyrast* 'mršav (konj)');

č) semantično razvejenost (prim. *bə'ret* 200. 'ledina', 199. 'zaledinjena njiva', 455. 'podivjana živa meja', 586. 'travnik');

d) sinonimijo (prim. 225. *bo'rat* / *bo'rātolo* 'presevalnik'; 237. *γəri* / *kərə'bāldo* 'črni žužek');

e) pojav metaplazme (prim. 654. *ole'andər* / *le'andər* / *le'āndrā* 'oleander');

f) kalke (primer kalka ben. izraza *fa tabaro* (istr.slov. 710. *dəla ta'bar*) '(kokoš) se kilavo drži' je istr.it. *fa capoto*, kar je dalo istopomensko istr.slov. 710. *jima kə'pot*).

Iz zbranega gradiva navajam nekaj najzanimivejših primerov istrskoitalijanskih in tržaškoitalijanskih izposojenk:

532. *b'rom* 'zavretek iz kutin in breskovih listov kot dišava za sode', iz istr.it. *brombo* 'id.', to pa iz onomatopeičnega korena *bomb-* (Dalla Zonca 24; GDDT 95; Rosamani 119; Vascotto 60); 237. *γəri* 'črni žužek', iz istr.it. *kéro* / *kiéro* 'lesni črv' (Ive 160); 576. *γ'ropəda* 'grampa, vinski kamen', iz istopomenskega trž.it. in istr.it. *gropeda* (GDDT 283; Dalla Zonca 148; Rosamani 460; Semi 259; Vascotto 131); 237. *kərə'bāldo* 'črni žužek', iz istr.it. *carabal* 'hrošč, govnač', verjetno s pred-beneško fonetiko izvedeno iz *carabalt-*, kar je dalo ben. *carabald-* oz. istr.it. *carabaldo*; 178. *kəvə'dańa* 'skrajni neobdelani del njive', iz trž.it. in istr.it. *cavedagna* (Cernecca 31; GDDT 140; Rosamani 194 d.; Semi 244); 466. *lə'rańa* 'vrsta trt', iz istr.it. *liragna* 'vmesni prostor med dvema vrstama trt širok dve brazdi (Rosamani 545); 126., 143. *pər'nat* 1) 'razstavka'; 2) 'kopa koruznih stebel', iz istr.it. *pernato* / *parnato* 'kopica klasov, ki se končujejo koničasto', ki je izoliran izraz germanškega porekla (Rosamani 739); 173. *pe'čaw* 'luža', iz istr.it. *pozal* 'obcestni jarek, v

katerem se zbira voda (Ive 22; Rosamani 825); 437. *prəvə'nerat* (po prehodu -v- > -f- *prəfi'nerat*) 'grebeničiti; zagrebsti', iz istr.it. agr. *provenar* 'id.' oz. *provena* 'grebenica' (Rosamani 833; Vascotto 223); 456., 589. *šə'rāja* 1) 'živa meja'; 2) 'plot; ograja', iz istr.it. *seraia / seraio* 'zaprt pašnik; živa meja, ograjen gozd' (Rosamani 1005; Semi 290); 891. *š'pan* 'porajtelj (pri tovoru na vozu)', iz istr.it. *spano* 'koničast kos lesa, s katerim zavezujejo na oslovem hrbtu dva obroča iz rožja, v kat-
era postavljajo brente' (Rosamani 1062); 73. *tərta* 'spone pri jarmu', iz istr.it. *tórta* 'spona, vez pri jarmu' (Cernecca 114; Rosamani 1166); 235. *va'jido* 'zglajen, ra-
ven', iz istr.it. *valido* 'gladek, zglajen' (Rosamani 1199); 654. *vi'lenā* 'oleander', iz
istr.it. in trž.it. *velen* 'strup' (GDDT 777; Rosamani 1207 d.) > 'strupena rastlina'
(oznaka strupenih rastlin s splošnim terminom *velen* 'strup' je značilna tudi za fur-
lanščino, kjer je *velen* (FPF I 193; FPF II 580; NP 1263) 'Solanum nigrum' oz.
'Arum italicum'); 963. *zərma* 'oljčni cvet (brst)', iz istr.it. *zerma* 'id.' (Rosamani
1252).

5. Italijanska plast

V to skupino prištevam 114 izrazov, ki so večinoma brez fonetičnih in mor-
foloških sprememb neposredno prevzeti iz knjižne italijanščine. Manjša skupina
italijanskih izposojenk je namreč podvržena pojavom, ki so tipični za istrskosloven-
ske romanizme, in sicer:

- a) deminutivi s slov. priponami (prim. 638. *bə'rətcā* '(želodova) kapica'; 438.
'čimca 'sadika, podtaknjenec'; 564. *dəγica* 'sprednja doga');
- b) pridevniki s slov. priponami (prim. 906. *š'telast* 'lisast, pegast (konj)'; 875.
'maγər 'nemasten (sir)');
- c) glagolski nedoločniki s slov. priponami (prim. 192. *konči'merat* 'gnojiti';
201. *zroto'lirat* 'zrahljati zemljo') oz. predponami (prim. 509. *po'räplat* 'paberk-
ovati').

Izredno semantično razvejenost kaže romanizem (295., 334., 363., 593., 638.,
955.) *š'kərcā* 1) 'zeleni orehov ovojek', 2) 'orehova lupina', 3) 'grahova luščina',
4) 'lubje', 5) '(želodova) kapica', 6) 'oljna kožica'.

Italijanski izvor teh izposojenk je razviden že na prvi pogled, tako da jih ni težko
izluščiti iz množice romanizmov. Naj zadostuje le nekaj primerov:

930. *a'vanti* 'klic za pogon osla', iz knj.it. *avanti* 'naprej' (DELI 1, 94); 919.
'bolšow 'nadušljiv', iz knj.it. *bólso* 'id.' (DELI 1, 153); 754. *b'ranko* 'čreda, trop',
iz istopomenskega knj.it. *brànco*; 200. *dezer'tina* 'ledina', iz stit. adj. *desertino*
'neobdelan'; 343. *f'rayola* 'jagoda', iz istopomenskega knj.it. *fràgola* (DEI III
1703; DELI 2, 454, REW 3478); 35. *lamā* 'rezilo (kosa) pri slamoreznici', iz knj.it.
lama 'jeklo za rezilo, rezilo' (DEI III 2153); 337. *pólpa* 'breskvina meča', iz knj.it.
pólpa 'meča' (DEI IV 3006; DELI 4, 952; REW 6834); 426. *ramo* '(oljna) ve-
jica', iz knj.it. *ramo* 'veja', ki zajema ves beneški areal (DEI V 3203; DELI 4,
1029); 341. *rapolo* 'češnjev pecelj', prikrojitev (z aferezo začetnega g-) knj.it.
grappolo 'grozd' (DEI III 1862); 941. *rə* 'trot', iz knj.it. *re* 'kralj' (DELI 4, 1038
d.); 179. *rən'γādā* 'rob zemlje vzdolž jarkov na njivi', iz knj.it. *rigata* 'mahljaj z

ravnilom' (DEI V 3252). Iz sev.it. dialektov je prevzet romanizem 319. *p'rēdarsan* 'peteršilj' z dubleto *pādarsan*, iz milan., krem., berg. *padersēm* 'id.' (REW 6448). Zanimiv pojav je tudi dodajanje romanskih pripon na slovenske osnove: prim. 261. *piz'donkola* 'vodna kreša'; 524. *pi'cōt* 'patoka, žonta'; 684. *ra'cōn* 'racman'; 839. *ru'γada* 'sunek z rogovi'.

Etimološka razčlemba romanizmov ni samo sredstvo za ugotavljanje večplastnosti in razvejenosti istrskoslovenskega poljedelskega izrazja. Izsledki raziskave namreč jasno kažejo tudi na razmerja med različnimi plastmi: največji delež ima beneška plast (40 %), sledi istrskoitalijanska in tržaškoitalijanska plast (30 %), nato italijanska plast (20 %), medtem ko najmanjši delež pripada furlanskim in latinskim izposojenkam (10 %). Upoštevanje teh razmerij in dejstva, da je romanska interferenca na tem območju pojav, ki ne zadeva samo preteklosti, ampak tudi sedanost, je predpogoj in izhodišče za vse nadaljnje raziskave na tem področju.

KRAJŠAVE

adj.	adjektiv	lat.	latinsko
adv.	adverb	milan.	milansko
agr.	agrarno	mugl.	muglizansko
arh.	arhaično	pir.	piransko
belun.	belunsko	pl.	plural
ben.	beneško	pom.	pomorsko
beneč.	benečansko	poznolat.	poznolatinsko
berg.	bergamsko	praide.	praindoevropsko
bizj.	bizjaško	ptc.	particip
dem.	deminutiv(no)	rom.	romansko
furl.	furlansko	sev.it.	severnoitalijansko
gl.	glagol	slov.	slovensko
it.	italijansko	srlat.	srednjelatinsko
istr.it.	istrskoitalijansko	stit.	staroitalijansko
istr.rom.	istrskoromansko	terg.	tergestinsko
istr.slov.	istrskoslovensko	tosk.	toskansko
knj.it.	knjižno italijansko	trž.	tržaško
kraš.	kraško	trž.it.	tržaškoitalijansko
krem.	kremonsko		

LITERATURA

- G. BOERIO, 1856: *Dizionario del dialetto veneziano*, II ediz. Venezia.
 D. CERNECCA, 1986: *Dizionario del dialetto di Valle d'Istria (=Bale)*. Trieste.
 G. A. DALLA ZONCA, 1978: *Vocabolario dignanese-italiano*. Trieste.
 DDM – D. ZUDINI, P. P. DORSI, 1981: *Dizionario del dialetto muglisano*. Udine.
 DEI – C. BATTISTI, G. ALESSIO, 1950–57: *Dizionario etimologico italiano*. Firenze.
 M. CORTELAZZO, P. ZOLLI, 1979–1988: *Dizionario etimologico della lingua italiana* 1–5 (A–Z). Bologna.
 DESF – G. B. PELLEGRINI, M. CORTELAZZO, A. ZAMBONI, 1984–: *Dizionario etimologico storico friulano*, I (A–Ca), II (Ce–Ezzitâ). Udine.

- S. DOMINI, A. FULIZIO, A. MINIUSSI, G. VITTORI, 1985: *Vocabolario fraseologico del dialetto 'bisiàc'*. Bologna.
- Glossarium mediae et infimae latinitatis*, 1883–1887. Cond. a. C. Du Cange. Paris; Neudruck, Graz, 1954.
- D. DURANTE, GF. TURATO, 1975: *Dizionario etimologico veneto-italiano*. Padova.
- FPF – G. B. PELLEGRINI, A. Zamboni, 1982: *Flora popolare friulana*. Udine.
- GDDT – M. DORIA, C. NOLIANI, 1987: *Grande dizionario del dialetto triestino*. Trieste.
- K. JABERG, J. JUD, 1960: *Index zum Sprach- und Sachatlas Italiens und der Südschweiz*. Bern.
- A. IVE, 1900: *I dialetti ladino-veneti dell'Istria*. Strassburg.
- L. MIOTTO, 1991: *Vocabolario del dialetto veneto-dalmata*, II edizione riveduta e ampliata. Trieste.
- NP – G. A. PIRONA, E. CARLETTI, G. B. CORGNALI, 1935: *Il nuovo Pirona, Vocabolario friulano*. Udine, 1977, ponatis originalne izdaje.
- A. PRATI, 1968: *Etimologie venete*. Venezia-Roma.
- REW – W. MEYER-LÜBKE, 1935: *Romanisches Etimologisches Wörterbuch*, III. izd. Heildelberg.
- L. ROCCHI, 1990: *Latinismi e romanismi antichi nelle lingue slave meridionali*. Udine.
- E. ROSAMANI, 1958: *Vocabolario giuliano*. Bologna; Trieste 1990 (I. ponatis).
- SDLA – R. COSSUTTA, 1987: *Slovenski dialektološki leksikalni atlas Tržaške pokrajine*. Trst.
- F. SEMI, 1983: *El parlar s'ceto e neto de Capodistria* (testi antichi e moderni, glossario, itinerario grafico, documentazione fotografica). Venezia.
- P. SKOK, 1971–74: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I–IV*. Zagreb.
- G. TOMASI, 1983: *Dizionario del bellunese arcaico* (pravzprav slovar agr. belun. dialekta iz kraja Revine). Belluno.
- A. VASCOTTO, 1987: *Voci della parlata isolana nella prima metà di questo secolo*. Imola.
- A. ZAMBONI, 1991: *Romanismi e altri strati linguistici nella Slavia triestina*, Quaderni Patavini di linguistica, Monografie. 8 per Giovan Battista Pellegrini. Padova.

SOMMARIO

Il presente saggio trae spunto dal riesame del materiale dialettale che l'autrice ha raccolto, sotto la guida del prof. Logar, negli anni 1988-90 nell'Istria slovena per la sua tesi di dottorato di ricerca dal titolo *La terminologia agricola e viticola nelle parlate dell'Istria slovena* (Filozofska fakulteta, Ljubljana 1994). La redattrice ha esplorato tutta l'area inquisendo direttamente 10 punti d'inchiesta (1. Malija, 2. Padna, 3. Krkavče, 4. Gažon, 5. Šmarje, 6. Koštabona, 7. Pomjan, 8. Boršt, 9. Marezige, 10. Trebeše) con l'ausilio di un questionario di 978 domande, compilato appositamente sulla base dei questionari dell'ALI, dell'ASLEF e dello SLA. La rete dei punti è stata scelta molto attentamente in modo da coprire omogeneamente tutta la zona. L'opera rientra in un vasto progetto di recupero del materiale dialettale istriano allo scopo di riscrivere la storia linguistica di questa regione vista in una nuova ottica di interferenze che hanno segnato profondamente e che continuano a segnare il lessico istriano.

Poiché l'elemento di primaria importanza in questo intrecciarsi di influssi reciproci è quello romanzo l'autrice ha proceduto all'analisi etimologica dei romanismi presenti nel materiale raccolto individuandone ben 554. L'Istria settentrionale, come rileva il Zamboni (Zamboni, *Romanismi* 162), è luogo d'incontro e di sovrapposizione storica di diverse ondate linguistiche, per cui la datazione dei romanismi rilevati spesso non è un'impresa

facile. Alcuni sono stati infatti recepiti nel periodo del Patriarcato di Aquileia, altri durante la dominazione della Repubblica veneta, mentre gli istrianismi, i triestinismi e gli italianismi riflettono la realtà quotidiana dell'Istria slovena odierna, un'area complessa dove l'autrice ha tracciato 5 strati lessicali (latino, friulano, veneto, istriano-triestino, italiano). Lo strato latino è poco rilevante in quanto abbraccia parole culturali (del tipo *vino*, *ocet* ecc.), condivise anche dallo sloveno standard, per le quali non esistevano denominazioni slave, o termini isolati (cfr. *fə'tur*, *mej'γada*) spesso arricchiti di suffissi sloveni (cfr. *mej'γatca*). Lo strato friulano, sebbene vario in quanto si manifesta in una tipologia tergestino-muglisano-friulana, è debole dal punto di vista numerico e spesso ridotto anche da concordanze con l'istoveneto. Decisamente forte è invece la presenza dell'elemento veneto, che è quello predominante, seguito dall'elemento istoveneto-triestino con il quale condivide alcuni tratti morfologici e semantici caratteristici tra cui: a) l'acquisizione di suffissi diminutivi sloveni (cfr. 851. *fə'sālic*); b) la slovenizzazione di prefissi e suffissi verbali (cfr. 389. *u'kəryat*; 391. ptc. *kəryān*); c) l'assunzione di suffissi aggettivali sloveni (cfr. 209. *'γobəst*); d) il metaplasma (cfr. 500. *'fōla / 'fōlo*); e) la sinonimia (cfr. 569. *bo'ter / mārən'γon*); f) i calchi (cfr. 710. *dəla ta'bar* : *'jima kə'pot*). Lo strato italiano raramente assume queste particolarità (cfr. 438. *'čimca*, 906. *š'telast*, 192. *konči'merat*) ed è facilmente riconoscibile proprio per il fatto che in genere non ha subito trasformazioni fonetiche, morfologiche e semantiche (cfr. 930. *a'vanti*, 754. *b'ranko*, 343. *fra'γola*).

Tenendo conto della suddivisione in sfere semantiche i romanismi più frequenti sono quelli riguardanti la viticoltura, le denominazioni botaniche, l'olivicoltura e gli attrezzi agricoli e viticoli in genere dove spesso il prestito romano è un prestito di necessità per designare una nozione d'impiego tecnico e comunque molto specifico. La vitalità dei romanismi analizzati è constatabile indirettamente attraverso la prolificità più o meno estesa dei relativi derivati e direttamente dalla varietà di significati che il romanismo ha assunto in area slovena (cfr. *'byža*, *bə'ret*).

Dall'analisi etimologica dei romanismi trattati non risulta soltanto la molteplicità degli strati linguistici dell'Istria slovena ma anche la loro rilevanza: lo strato veneto (40 % dei prestiti), assieme a quello istoveneto-triestino (30 % dei prestiti) e quello italiano (20 % dei prestiti), è quello predominante rispetto all'esiguo strato latino e friulano. Questi dati sono il punto di partenza per il linguista che vuole addentrarsi nel complesso discorso dell'interferenza istriana e ricostruire i tasselli della storia linguistica di questa regione.

SAMOSTALNIŠKA VEČPOMENSKOST V KNJIŽNI SLOVENŠČINI 16. STOLETJA GLEDE NA PREVODNE ZGLEDE

V referatu je predstavljena samostalniška večpomenskost iz tega obdobja glede na to, kako je prihajalo do drugotnih pomenov. Največ pozornosti je posvečene drugotnim pomenom pri pomembnih biblijskih verskih izrazih, ki so prevzeti hkrati z osnovnimi pomeni (*jagnje*, *pastir*). Velik delež so imeli drugotni pomeni, razviti na podlagi domačih stvarnih razmer (številne metonimije, *list*). Prav tako imajo velik delež tudi semantični kalki, zlasti po nemščini (*del* »delež«). Za te je značilno, da so bili v kasnejšem jezikovnem razvoju nadomeščeni z ustreznimi izrazi.

The paper presents the polysemy of nouns from this period with respect to the ways in which secondary meanings occurred. It primarily deals with secondary meanings of the significant Biblical religious terms which were borrowed with basic meanings (*jagnje*, *pastir*). A considerable part of this vocabulary has secondary meanings, which developed on a basis of local given circumstances (numerous metonymies, e.g., *list*). An equally important part is represented by semantic calques, particularly from German (e.g., *del* 'share'). Later they were typically replaced with more appropriate expressions.

1 Pri raziskovanju večpomenskosti se ustavljamo tudi pri vprašanju, koliko je možnost za nastanek novih, drugotnih pomenov pri besedah vezana na sposobnost besede, da postane večpomenska, koliko je realizacija teh možnosti odvisna od notranjega jezikovnega razvoja in kolikšno vlogo imajo spodbude drugih jezikov.

Sorodnosti ustreznih večpomenskih besed v različnih jezikih opaža vsakdo, ki se je vsaj nekoliko poglobljal v primerjalno leksikologijo ali pa v prevajanje, vendar hkrati spoznava, da so med posameznimi jeziki tudi razlike in te so zelo pomembne za pravo dojetje večpomenskosti. Realizacije večpomenskosti v posameznih jezikih so popisane v slovarjih, vendar so razlike med jeziki zaradi številnosti enot težko pregledne in primerljive.

1.1 Zanima nas, kako so se uporabljali v slovenščini drugotni pomeni večpomenskih besed v 16. stoletju. Računamo s tem, da jih je bilo nekaj že uveljavljenih, nekaj se jih je pa uveljavilo na novo. Takrat je bila slovenščina formirana kot knjižni jezik in se je hitro razvijala in utrjevala, in sicer v znatni meri ob prevajanju verskih besedil, zlasti Biblije, saj je v petdesetih letih dobila vsa najpomembnejša verska besedila in še nekaj bralnih in slovarskih pripomočkov ter slovnično obdelavo v latinščini, vsega skupaj gre za okrog 3 milijone besednih uporab v slovenščini.

1.2 Slovenski protestantski pisci so prevajali zlasti iz nemščine.¹ Pri tem so uporabljali tudi hebrejske,² grške³ in latinske izvirnike, o čemer so v svojih delih razmeroma pogosto tudi govorili.

¹V novejšem času je v svojih razpravah o glagolu pisala o pojavih, tudi semantičnih, ki so odvisni od

Pri prevajanju pridejo enake in različne rešitve do izraza v praksi, čeprav je ravno pri prevajanju tudi več možnosti, saj se prevajalec lahko odloči vsaj za besedno ekvivalenco ali zvezo besed oz. opis. Če uporabi opis, se vsaj do neke mere izogne primerjanju in iskanju ustreznice na besedni ravnini, tako da ne pride do neposrednih ekvivalentov. Vseeno je ekvivalent pri prevajanju tako prevladujoč, da so prevodi za take primerjave zelo primerni. Vendar direktnega primerjanja prevodov, čeprav bi bilo zelo koristno, nisem uporabil, ker sem hotel obdelati predvsem glavne tipe motivacij za večpomenskost besed v slovenščini 16. stoletja.

1.3 Pri raziskavi, ki sem si jo v tem referatu zastavil, gre deloma za odkrivanje, kako so se prevzemala jezikovna sredstva in kategorije, s čimer se ukvarja teorija o jezikih v stiku.⁴ Poleg tega pa gre tudi za odkrivanje kvalitetno drugačnih vprašanj, ko se sprejemajo duhovne (in tehnične) strukture. Od teh struktur so odvisni tudi izrazi.

2 O sposobnostih besede za pridobitev drugotnih pomenov sklepamo iz uresničenih primerov. Ker te sposobnosti niso dane posamični besedi, ampak celotni kategoriji besed, ki ima izhodiščni pomen iste vrste, se lahko opiramo na pomenske skupine.⁵ Pri besedah, ki imajo izhodiščni pomen iz iste pomenske skupine, lahko pričakujemo podoben oz. vzporeden pomenski razvoj. Obstoj takih večpomenskostnih skupin nas napeljuje na spoznanje, da so tako rekoč pri vsaki besedi možnosti za večpomenskostni razvoj.

Če so v izhodiščnem pomenu, po katerem lahko sklepamo na možnosti za pomenski razvoj besede, nekakšne napovedi možnih pomenskih razvojev, pa še ni rečeno, da se bodo te možnosti uresničile, zakaj do uresnitve drugotnega oz. drugotnih pomenov pride, samo če so izpolnjeni tudi drugi potrebni pogoji. Bogastvo drugotnih pomenov je odvisno od pomembnosti in vloge osnovnega pomena v življenju. Le dejanska potreba po drugotnem pomenu sproži njegov nastanek. V tej točki je pomembno, da obstajajo zelo utrjeni večpomenskostni vzorci pri pomenskih skupinah, saj so zaradi teh drugotni pomeni, ki se razvijajo v okviru določenega jezika, splošno razumljivi pripadnikom tega jezika. Večpomenskosti se večkrat navaden uporabnik jezika niti ne zaveda, pa jo vseeno pravilno uporablja. Kako je drugotni pomen odvisen od okolja, se morda najbolje vidi pri frazemih. Če so naslonjeni na vsebino, ki je znana vsemu svetu, je njihov pomen univerzalen; tak je npr. frazem *dati čemu zeleno luč* »omogočiti kako delo«, ker poznamo semafor

prevajanja iz nemščine, zlasti iz Lutra, Majda Merše, zlasti Merše 1995a, b.

²O upoštevanju hebrejskega izvirnika pri prevajanju biblijskih besedil, zlasti Psaltra, razpravlja v več svojih delih Francka Premk, zlasti v Premk 1992.

³F. Rozman 1986, 227–240. ugotavlja, da je primerjava Trubarjevega prevoda Nove zaveze z grškim izvirnikom in Lutrom pokazala, da Trubar ni samostojno prevajal po grškem izvirniku, temveč po Lutru. Če je kdaj skušal samostojno prevajati po grškem izvirniku, je bil manj uspešen.

⁴O teh vprašanjih razpravlja R. Filipović (1986, 155–157) v poglavju Semantičko posuđivanje, kjer povzema tudi starejšo literaturo.

⁵O pomenski skupini in njeni vlogi v raziskovanju leksike in tudi večpomenskosti prim. Novak 1986, zlasti 103.

tako rekoč vsi. Če bi pa za primerjavo dali kak frazem, ki je naslonjen na prostorsko in jezikovno omejeno vsebino, bi ostal poznavalcem razumljiv, drugim pa načeloma nerazumljiv, zato toliko govorimo o potrebi po frazeoloških slovarjih. V starejših obdobjih imamo razmeroma veliko frazemov, ki jih je treba razlagati, bodi ker je resničnost, na podlagi katere so se razvili, preveč oddaljena ali ker so prevzeti iz drugačnega jezikovnega okolja.

2.1 Med pomenskimi razvoji res prevladujeta dva: metaforični in metonimični, vendar jih je še dosti, ki so manj pogostni, toda drugotni pomeni niso odvisni samo od tipov pomenskega prenosa in zapleteni zaradi njega, temveč tudi od stvarnosti, v kateri se je prenos uresničil. Motivacija poimenovanja izvira vedno iz dejanske resničnosti. Po vsem tem je razumljivo, da lahko drugotni pomeni pridejo tudi daleč proč od osnovnega pomena, vsaj če gledamo staro leksiko z današnjimi očmi.

3 Ker je uvrščenost v pomenske kategorije glavni kriterij za napovedovanje drugotnih pomenov, bomo kratek dokumentarni pregled tega stanja za 16. stoletje v glavnem oprli na take skupine. Opazovali bomo samo drugotne pomene, saj je že ob njih lepo vidno, ali gre za razvoj, ki je bil motiviran v skladu s tradicijo, ali gre za motivacijo po tujem vzorcu.

3.1 Na začetek in zunaj pomenskih skupin postavljamo samostalnike, ki so **nosilni izrazi v prilikah**, to so izrazi, ki predstavljajo glavno vsebino prilik. Za biblijski jezik je značilno, da je veliko izražanja v prisposodobah. Tako so zapletena abstraktna vprašanja razložena z znanimi pojavi in dogodki. Nosilni izrazi iz prilik imajo praviloma vsaj en prenesen pomen, ki je povezan z vsebino, ubesedeno v Bibliji. Preneseni pomeni so iz Biblije prišli najprej v druga verska, potem pa tudi v neverska besedila. Nekateri so celo, vsaj deloma, izgubili navezanost na Biblijo in se uporabljajo dokaj samostojno, velikokrat se pa teh drugotnih pomenov še danes drži biblijska stilnost, npr. (*Gospodov*) *vinograd*; *sedem suhih let*. Preneseni pomeni se izrecno omenjajo v razlagah prilik. Velikokrat je to narejeno že v sami Bibliji, npr. pri *priliki o sejalcu*: *Tu Seme, je Boshja beseda* DB 1584, III, 35a, sicer se pa zelo pogosto uporabljajo v drugih verskih besedilih, zlasti v postilah.

Ta skupina obsega veliko število besed, bodi da gre za poklice: *colnar*, *delavec* (v *vinogradu*), *farizeer*, *pastir*, *ribič*, *sevec* »sejalec«...; za druge ljudi: *oča*, *sin*...; za objekte v naravi: *njiva*, *vinograd*...; za živali: *ovca*; za rastline ali dele rastlin: *plevel*, *seme*, *ženfovo zrno*, *žito*; za naprave: *mreža*; za dela: *setev*, *žetev* itd.⁶

Pri drugotnih pomenih priliških izrazov ne gre ne za prevzemanje ne za kalkiranje, temveč za sprejem predstave v novo jezikovno okolje.

3.2 Pri različnih **pomenskih skupinah** so smeri pomenskega razvoja številne, ker so izhodiščni pomeni zelo različni. Že pomenskih skupin o predmetih je veliko, zato bi pri natančnejšem pregledu morali upoštevati več vzorcev. Tudi če iz vzamemo iz te skupine samo pomenske skupine o človeku, jih je veliko.

⁶BL, 604–606.

3.2.1 V obravnavanem obdobju je po možnostih za metaforične prenose zelo značilna pomenska skupina o **sorodnikih**, saj so sorodniška razmerja ljudem tudi zelo poznana. Gre za prenos na pojave na verskem oz. cerkvenem področju, ki so podobni sorodstvenim razmerjem. Tako imajo izmed sorodstvenih samostalnikov drugotne pomene v verskih besedilih, prevajanih v tem obdobju, zlasti: *oča, mati, sin, otrok, brat, sestra*. **Oča** in **sin** se uporabljata za razmerje znotraj trojice, npr. *Bog Oča* in *Bog Sin*. Za Kristusa se uporablja *sin tega človeka*, npr. *Syn tige Zhlovéka je tudi Gospud zhes Soboto* DB 1584, III, 33b, lk 6,5, – *DES MENSCHEN SON* Luther 2084. **Sin** se poleg tega uporablja tudi za vernika nasproti Bogu (*sinovi božji*), za kar se uporablja tudi **otrok**, npr. *kadar so Boshji Otroci bily prishli inu pred GOSPVDA stopili* DB 1584, I, 259b, Job 1,6, – *da die Kinder Gottes kamen* Luthar 917. Preneseni pomen imamo v razlagi prilike o dobrem semenu: *Dobru seme so otroci tige Krajlestva. Lulka, so otroci te Hudobe* DB 1584, III, 9b, Mt 13,38, – *Der gute Same / sind die kinder des Reichs. Das Vnkraut / sind die kinder der bosheit* Luther 1993.

Oča in *sin* pokrivata poleg omenjenega še veliko pomensko ploskev, ki je razločljiva z vlogo fenomenov, ki ju označujeta besedi v prvem pomenu

Pri **bratu** imamo naslednje drugotne pomene, uporabljene v teh besedilih:

a) »nekoliko oddaljenejši sorodnik«: *Tedaj je Abram k'Lotu djat: Iest profsim te, nebodi mej mano inu mej tabo krég .. sakaj mydva sva brata* DB 1584, I, 8b, 1 Mz 13,8, – *denn wir sind Gebrüder* Luther 45;

b) »prijatelj«: *Iest sim shalostèn po tebi, moj Brat Ionatan* DB 1584, I, 168b, 2 Sam 1,26, – *mein Bruder Jonathan* Luther, 571;

c) zelo pogost pomen »soverniki«: *AKu pak tvoj Brat supèr tebe gréshi, taku pojdi tjakaj inu ga posvari mej sabo inu mej nym samim* DB 1584, III, 12a, Mt 18,15, – *SVndiget aber dein Bruder an dir* Luther, 2003; pogosto tudi v nagovoru, npr. *LVbesniui Bratie* TE 1555, A2a; velikokrat v obliki z določilom, npr. *Tui Brat Vcristu/u* TC 1566, A1b; podobno tudi *sestra*, npr. *LVbi Bratie inu Sestre Vcristu/u* TO 1564, 96b;

č) poleg naštetih še pomena »poklicni kolega« in »rojak«.

3.2.2 Pomenska skupina o **delih človeškega telesa** je imela v teh besedilih veliko možnosti za drugotne pomene. Ti so se lahko razvili po metafori ali metonimiji. Poglejmo si nekaj zgledov za *jezik, oko, srce*.

Drugotni pomeni **jezika** so takile:

a) »ta organ pri živali«: *Inu Kazhji jesik ga bo vmuril* DB 1584, I, 272a, Job 20, 16, – *Vnd die zunge der Schlangen wird jn tödten* Luther, 938; – *occident eum lingua viperæ* Vulgata, 747; ta pomen je bil prav gotovo znan že prej, ker je prenos imena organa s človeka na žival eden najstarejših;

b) po metonimiji »človek z obrekljivim jezikom«: *Ti nje sa/kriva/h v'tej Vtti pred jesiki, kir sdrashbe delajo* DB 1484, I, 287, Ps 31,21, – *Du verdeckest sie in der Hütten / fur den zenckischen Zungen* Luther, 991, – *proteges eos in tabernaculo a contradictione linguarum* Vulgata, 804; ta pomen se je v tem obdobju začel pogosteje uporabljati;

c) »podolgovat zaliv«: *Inu gre pèr strani BetHagle, kir pruti pulnozhi leshy, inu nje konèz je poleg jezika tiga slaniga Morja* DB 1584, I, 129a, Joz 18,19, – *vnd ist sein ende an der zunge des Saltzmeers* Luther, 438, – *contra linguam maris Salsissimi* Vulgata, 312; ta pomen bi lahko bil starejši.

Oko ima v teh besedilih zlasti veliko možnosti za drugotne pomene, ki so naslonjeni na besedne zveze z njim; praviloma so to frazemi: *moje oči kaj takega še niso videle; proč obrniti oči; obrniti oči h komu*.

Pri **očesu** in sploh pri delih človeškega telesa so zanimive zveze s svojilnim zaikom, svojilnim pridevnikom in atributom v rodilniku, ki pomenijo tistega človeka, npr. *Gospud, aku sim gnado pred tvojma ozhima nas'hèl, taku te profsim, nepojdi mimu tvojga Hlapza* DB 1584, I, 11a, 1 Mz 18,3, – *HErr Hab ich gnade funden fur deinen Augen* Luther, 51.

Srce ima v teh besedilih izredno pogosto metonimični pomen in pomene, ki so naslonjeni na besedne zveze s *srcem*: po metonimiji pomeni »vir čustva in mišljenja«: *Inu Moses je poklizal .. inu vse modre Moshé, katerim je GOSPVD bil dal modrost v'serce* DB 1584, I, 59b, 2 Mz 36,2, – *denen der HERR weisheit gegeben hatte in jr hertz* Luther, 192; Vulgata na tem mestu nima ekvivalenta za srce.

Pri zgledu *Isvelizhani so ty, kateri so zhištiga serza* DB 1584, III, 4b imata tudi Luther in Vulgata ustreznici za srce. Pri zgledu *MOje serze slaga eno lepo Pejſen* DB 1584, I, 291a, Ps 45,2, – *MEIN HERTZ TICHtet ein feines Lied* Luther, 1004, – *Eructavit col meum verbum bonum* Vulgata, 824.

3.2.3 Pomenska skupina o živalih, ki se deli na več podskupin glede na to, kakšno vlogo imajo živali v življenju človeka, ima tudi v besedilih 16. stol. veliko možnosti za tvorbo drugotnih pomenov. Navedimo nekaj zgledov za jagnje, kačo in ovco.

Jagnje je bilo zelo običajna žrtvena žival. Zlasti zveza *božje jagnje* je pomenilo Jezusa Kristusa: *NA drugi dan je Ioannes v'gledal Iesufa k'sebi gredožhiga, inu je djal: Pole, letu je tu Boshje Iagne, kateru tiga Svita gréh nossi* DB 1584, III, 47b, Jn 1,29; – *DAS IST GOTTES LAMB* Luther, 2138; – *ecce agnus Dei qui tollit peccatum mundi* Vulgata, 1659.

Kača ima zaradi vloge pri zapeljevanju Eve v razlagah biblijskih besedil pomen »hudič«, pogosto v zvezi *kača hudič*: *Kaj je Kazha Hudizh sturil* DC 1584, III; *Ta stara Kazha Hudizh bode proſtò diviala* KPo 1567, XVIIa.

Ovca, tudi *ovčica* je prek prilike o izgubljeni ovci in drugih dobila pomen »kristjan«. Raba je v raznih besedilih pogosta: *Nei s'âm poſlan, tàmuzh le k'tim sgublenim Ovcam od Hiſhe Israelſke* JPo 1567, CXIIIb, Mt 15,24, – *Jch bin nicht gesand / denn nur zu den verloren Schaffen / von dem hause Jsrael* Luther, 1997; – *ty Stari inu ſadashni ſueiſti Paſtyri tih Boshyh Ouzhiz* TC 1575, 12. Ti drugotni pomeni so nastali na podlagi prevzema samega duhovnega sveta Biblije.

3.2.4 Ker so rastline kot živali različnega pomena za življenje ljudi, imamo tudi pri njih različne možnosti za drugotne pomene. Ogleдали si bomo *drevo in žito*.

Drevo je pogosto prispodoba človeka: *Ta je kakòr enu Drivu* DB 1584, I, 280a, Ps 1,3; Luther: *Bawm*; Vulgata: *lignum*. Poleg tega nastopa v stalnih zvezah: *drevo spoznanja, drevo življenja: ali od Driveffa tiga snanja dobriga inu hudiga, ti néma/h jéj/ti* DB 1584, I, 2b.

Žito ima zlasti nekaj metonimij, in sicer »vrsta rastlin, ki rodi užitno zrnje«, potem »zrnje teh rastlin« in »prostor, kjer rastejo te rastline«. Pogosto nastopa v merizmihi tipa *žitu inu vinu* in *žitu, vinu inu olje*.⁷

Drugotni pomeni pri *drevesu* so vezani na biblijski predstavni svet in je prišel k nam hkrati z njihovim prevzemom, medtem ko so metonimije pri *žitu* bile zelo verjetne v skromnejši obliki znane že prej, a merizmi so izrazit biblijski stile.

3.2.5 V besedilih 16. stoletja imajo veliko možnosti za drugotne pomene samostalniki, katerih osnovni pomen je **del rastline**.

Zrno (*gorčično, pšenično*) se uporablja v prilikah in ima celo več prenesenih pomenov.

List ima drugotni pomen »pismo«, ki je bil znan že pred 16. stol., zato ima prevodna predloga, to je Luthrov prevod, drugačen ustreznik: *SVETIGA PAVLA PERVI LYST NA TIMOTEA* DB 1584, III, 114a, – *DIE ERSTE EPISTEL S. PAULI* Luther, 1390. Za običajno »pismo« so že poznali *pismo*: *LEtaku je pak bila summa tiga pi/ma* DB 1584, I, 263b, Est 3,14, – *ALso war der inhalt der schrift* Luther, 906. Zanimivo pa je, da je »nosilec pisem« bil še vedno *listar*: *hitre Lystarje* DB 1584, I, 263b. Na robu je sinonim *poshte*. Luther ima *die Leuffer* Est 3,15.

3.2.6 Iz pomenskih skupin o **napravah** si bomo ogledali drugotne pomene pri sinonimnih izrazih *duri* in *vrata*. Najprej gre za metaforo, ko Kristus sebe imenuje *duri*: *Iest sim te Dauri, aku gdu skusi mene notèr gre, ta bo isvelizhan* DB 1584, III, 53a, Jn 10,9, – *Jch bin die Thür* Luther, 2161.

Veliko je položajev, ki so podlaga za nastanek frazemov, npr. *vrata k čemu; stati pred vrati; zapreti duri za sabo; ozka vrata*: *Ta isti ie ta praua Vrata kuusimu S. Pi/mu nes/hil inu odperl* TT 1560, c3b; *inu je dauri sa sabo sapèrl inu saklenil* DB 1584, I, 134b; *Rinite se, de skusi ta voska vrata notèr gre/te* DB 1584, III, 39b, Lk 13,24, – *das jr durch die enge Pforten eigeht* Luther, 2109. Veliko je že pravih frazemov, npr. *imate vejdi, de je tu blisi pred daurmi* DB 1584, III, 27a, Mr 13, 29, – *das es nahe fur der thür ist* Luther, 2060.

Spet gre za pomembne biblijske prenose, ti so pa seveda taki, da ustrezajo tudi našim načelom o večpomenskosti.

3.2.7 Pomenske skupine o **orodjih** si oglejmo na orožju *meč* in delavnem orodju *nož*.

Meč je lahko znamenje moči in oblasti. Po metonimiji se uporablja v pomenu »izvrševalec kazni«: *Sakai mi moremo Berizhe inu Rabelne, kir so te Gosposhine Mezh inu Roka imeiti* TC 1575, 306.

⁷Prim. J. Krašovec 1977: 91.

Veliko je ubeseditvenih možnosti za frazeme: *Ona [Gospoſhzhina] ta mezh noſsi* TO 1564, 64, Rim 13,4, – *Denn sie tregt das Schwert nicht vmb sonst* Luther, 2290; *Néma tudi ſice obedan mezha vseti* KPo 1567, CL; *Oben folk nebo supàr drugi Mezha gori vsdigoval* DB 1584, II, 117b, Mih 4,3, – *Es wird kein Volck wider das ander ein Schwert auffheben* Luther, 1621.

Pri teh drugotnih pomenih opažamo vsaj veliko novost v njihovi pogostnosti, kar dokazuje, da je Biblija tudi stilno zahtevno besedilo, kar je povzročilo veliko obogatitev jezika.

Pri *nožu* vidimo, da gre najmanj za tri pomene. Poleg »ročnega rezalnega orodja« gre še za »vrsto mučilne naprave«: *Nikar de bi mi naſh Shivot, kakor ti Baalſki Farji s'noshmi oli frémi praſkali* ZK 1595, 148; in »pripravo za rezanje ali sekanje«: *Sakaj aku ti boſh tvoj nosh zhes njega [Kamen] vsdignil, taku ga boſh oſkrunil* DB 1584, I, 48a, 2 Mz 20,25; Lutrov prevod ima na tem mestu *Messer*, Vulgata pa *cultrum*. Današnji prevod ima *dleto* SP 1996, 128.

Ta in podobni zgledi kažejo, da je bila biblijska stvarnost večkrat težko opisljiva, zlasti pri stvarnih predmetih. Tu se je prevajalec pogosto naslanjal na prevodno predlogo.

3.2.8 Med drugotnimi pomeni, ki so se razvili iz izhodiščnih **stanjskih pomenov**, je treba npr. pri *strahu* omeniti najprej stalni zvezi *strah božji* in *strah gospodnji*: *Strah Boshji, je ta Modruſt, katera bogate dela* DB 1584, II, 154a, Sir 1,20, – *GOtt fürchten / ist die Weisheit* Luther, 1754; tudi *Strah GOSPODNI* (na isti strani), – *DJe furcht des HERRN* Luther, 1754. Medtem ko je pri teh dveh izrazih bila odločilna biblijska vsebina, gre pri naslednjih dveh zgledih za drugačne motive: *inu bodo veliki treſsuvi po vſeh ſtranah, lakote inu kuge, inu tudi ſtrahuvi, inu veliki zajhni bodo ſe od Neba godili* DB 1584, III, 44a, Lk 21,11, – *auch werden Schrecknis vnd groſſe Zeichen vom Himel geſchehen* Luther, 2126. V tem primeru gre za pomen »grozota«, a ga je prevajalec dokaj originalno razvil na domači podlagi. Podobno je tudi z zgledom: *Inu ony ſo polni bily sazhudovanja inu ſtrahu, zhes tu, kar ſe je njemu bilu pèrgudilu* DB 1584, III, 62b, Opd 3,10, – *Vnd ſie wurden vol wunderns vnd entsetzens* Luther, 2195. Tudi tu je uporabil naš prevajalec tako motivacijo kot v prejšnjem zgledu.

3.2.9 Izmed besed s **snovnim pomenom** si oglejmo *blato*, *med*, *prah* in *sol*.

Blato je dobilo drugotne pomene v primerah, npr. *inu nyh trupla ſo kakòr blatu na gaſſah* DB 1584, II, 3a, Iz 5,25; – *vnd jr Leichnam iſt wie Kot auff den gassen* Luther, 1181; *Kateri timu potrebnimu gori pomaga iſ praha, Inu poviſhuje tiga vbosiga iſ blata. De ga poſſady raven Viudou* DB 1584, I, 308b, Ps 113,7, – *aus dem ſtaube / Vnd erhöhet den Armen aus dem kot* Luther, 1066.

Tudi *med* je močno razširjen v primerah, kot npr. *Tvoja beſſeda je moim úſtam ſlajſha, kakòr *Med* DB 1584, I, 311A, *ſterd, Ps 119,103, – *Dein Wort iſt meinem Mund ſüſſer / Denn Honig* Luther, 1073. Poleg tega ima *med* tudi pomenski element rodovitnosti z dobrinami, kot je v zvezi: *kakòr je GOSPVD .. tebi oblubil, eno*

deshelo, v'kateri Mleku inu Med tezhe DB 1584, I, 104a, 5 Mz 6,3, – *ein Land da milch vnd honig innen fleusst* Luther, 347.

Sol se pomensko širi s primerami na stvari, ki so ji podobne po učinkovitosti, npr. na človeka, govorjenje itd. Tako pravi Kristus apostolom: *VY ste Sul te Semle*, in nekoliko naprej *Vy ste Luzh tiga Svitá* oboje DB 1584, III, 4b, Mt 5, 13, – *JR seid das Saltz der Erden* Luther, 1973.

3.3.10 Zanimiva sta drugotna pomena pri *kraljestvu* v zvezah *božje* in *nebeško kraljestvo*: *Aku se nepreobèrnete, inu nebote kakòr Otroci, taku nepridete v'Nebesku krajlestvu* DB 1584, III, 11b, Mt 18,3, – *so werdet jr nicht ins Himelreich komen* Luther, 2002; *Iszhite nar poprej Boshje krajlestvu, inu njegovo Pravizo, taku vam bo letu vse pèrvèrshenu* DB 1584, III, 5b, Mt 6,33, – *TRACHTET AM ERSTEN NACH DEM REICH GOTTES* Luther, 1977.

Kraljestvo je bila v tem pomenu nova beseda, saj se je rabila v tem pomenu v Brižinskih spomenikih beseda *cesarstvo*, in sicer *dosda ni tamoge vzedli v zezarstuo suoge* BS II, 63;⁸ kasneje se je v Očenašu uporabljala beseda *bogastvo*. P. Trubar je *bogastvu* v tem pomenu nasprotoval: *Ampag kir ty eni molio, pridi knom tuie Bogastuu, ta beseda Bogastuu tukai ne slishi, eden kir nei sastopil Latinski ne Nemshki, ie to bessedo kraleustuu na Bogastuu preobèrnit* TC 1575, 106. *Kraljestvo* je bilo v tem času najbliže nemški besedi *Reich*.

3.2.11 Razmeroma zapleteno pomensko strukturo imata besedi *pravica* in *pravda*. *Pravica* se uporablja zlasti za nemško ustreznico *Gerechtigkeit* »pravičnost«: *Inu Abram je GOSPVDV veroval, inu on je njemu tuištu h'pravici pèrsodil* DB 1584, I, 9b, 1 Mz 15, 6, – *VND DAS RECHNET ER JM ZUR GERECHTIGKEIT* Luther, 47.

Po metonimiji ima *pravica* tudi pomen »pravično dejanje«: *Kakor je tedaj skusi eniga gréh, ferdammenje zhes vse Zhlovéke prišhlu: taku je tudi skusi eniga pravizo, tu pravizhnu sturjenje tiga lebna, zhes vse Zhlovéke prišhlu* DB 1584, III, 83b, Rim 5,18, – *Also ist auch durch eines Gerechtigkeit die rechtfertigung des Lebens vber alle Menschen komen* Luther, 2277. Zanimiv je tudi izraz za današnje opravičenje – *pravizhnu sturjenje*, ki je kalk po nemškem izrazu *rechtfertigung*.

Današnji pomen »pravica« se izraža tudi s *pravdo*: *Iest sem sturil Praudo inu Prauizo, Ne dai mene tim, kir meni sylo deio* TPs 1566, 223a, Ps 119,121, – *JCH halte vber dem Recht vnd gerechtigkeit* Luther, 1074. *Pravda* ima še vrsto drugih pomenov, in sicer med drugimi »norma, zakon«: *Satu kir so ony moje Praude ferahtali, inu se je nyh dušhi na moih Postavah gnušsilu* DB 1584, I, 77b, 3 Mz 26, 43 – *das sie meine Rechte verachtet / vnd jre Seele an meinen Satzungen ekel gehabt hat* Luther, 254; »skupina, ki sodi«: *KAdar bo en krég mej Moshmy, taku se imajo pred Praudo pèrpelati* DB 1584, I, 113a, 5 Mz 25,1, – *So sol man sie fur Gericht bringen* Luther, 380; »sodni postopek«: *Vy némate krivu rounati v'Praudi* DB 1584, I, 72b, 3 Mz 19,35, – *JR solt nicht vngleich handeln / am Gericht* Luther, 238;

⁸ Brižinski spomeniki. Znanstvenokritična izdaja. Ljubljana, 1993, 40, 151.

tu je Dalmatin uporabil metonimičen pomen. Iz teh zgledov je razvidno, da so pri *pravdi* samostojni razvoji.

3.2.12 Oglejmo si še nekaj zanimivih zgledov. Že uveljavljeni stari drugotni pomeni se uveljavljajo tudi za novo vsebino, če stvarnost dopušča, ali pa so uporabljeni vsaj kot sinonimna možnost. Tako sta besedi *gnada* in *milost* po eni strani sopomenki, npr. *SAKAI IS GNADE fte vy isvelizhani poštali, fskusi Vero, inu tuištu nikar is vas* DB 1584, III, 105a, Ef 2,8, – *DENN AUS GNADE SEID JR SELIG WORDEN* Luther, 2357; saj se to in druga mesta s tako vsebino v *Registru* napovedujejo z besedo *milost*: *Od Milošti inu dobrute Boshje, pruti tém vernim* DB1584, I,)(IIIb; po drugi strani pa je *gnada* ustreznica za lat. *gracia*, nem. *Gnade*, medtem ko je *milost* ustreznica za lat. *misericordia*, nem. *Barmhertzigkeit*, npr. 1 Tim 1,2, in sicer DB 1584, III, 114a, Luther, 2390, Vulgata, 1836.

Nekatere kalkirane rešitve⁹ se kasneje niso uveljavile, čeprav so bile v 16. stoletju močno v rabi, npr. *del* »delež« po nem. *Teil*: *Svelizhan inu fvet je ta, kateri ima dejl na tém pèrvim gori vštajanju* DB 1584, III, 150a, Raz 20,6, – *der teil hat an der ersten aufferstehung* Luther, 2508; – *teh dejl bo vtém Ieseri, kateru s' ognjom inu shveplom gory, kateru je ta druga smèrt* DB 1584, III, 150b, Raz 21,8, – *der teil wird sein in dem Pful* Luther, 2520. Pri zadnjem zgledu lahko opazimo tudi drugotni pomen *jezera*, saj je nem. *Pful* »mlaka«.

Kalkirane pomene imenujem samo tiste drugotne pomene, pri katerih ne gre za stvarno utemeljitev, za izbiro določene motivacije, ampak gre za uporabo tujega modela v območju, kjer je jezik že izbral oz. kjer jezik že ima drugačno motivacijo. Pri drugotnih pomenih, ki bi jih lahko imenovali biblijski, stvarno utemeljitev imamo, npr. *dobro seme*, *jagnje*, *ljulka* itd.

4 Z gradivom, ki smo ga nanizali doslej, smo skušali prikazati, kako so se razvijali drugotni pomeni v besedilih 16. stol., ki so verske narave. Z navajanjem ekvivalentov iz nemške in latinske predloge smo tudi opozarjali, koliko so odvisni od prevodnih predlog. Tako bi lahko pogledali in ilustrirali še zglede za druge pomen-ske skupine.

4.1 Drugotni pomeni besed so odvisni od osnovnega pomena in od mesta, ki ga ima poimenovana stvar v življenju. V naših besedilih tudi nismo mogli pričakovati vseh drugotnih pomenov pri posameznih besedah, ker so besedila tematsko vezana na versko področje. Zato tudi nismo opozarjali na pomene, ki pri posameznih besedah manjkajo, a tudi ustrezna resničnost v opazovanih besedilih ne nastopa.

4.2 Pobude za nastanek drugotnih pomenov v knjižni slovenščini 16. stoletja so treh vrst. Najbolj tipična je večpomenskost, do katere je prišlo na podlagi prevzema biblijskega izrazja za dejstva, na katerih je zgrajena biblijska stvarnost. Pri teh besedah so se tudi drugotni pomeni razvijali tako kot v originalu in prevodnih predlogah.

⁹Kalkirane drugotne pomene razumem tako, kot je prikazala M. Merše (1995: 270, 289) kalkirane glagole tipa *slišati* »spadati« in *povleči* za splošno razširjeni *potegniti*.

Drugotni pomeni so razumljivi, če upoštevamo ubesedeno resničnost, a to je v tem času zlasti biblijski svet, ki je bil v celoti v slovenščini prvič predstavljen. Če bi te resničnosti ne upoštevali, potem bi nekatere stvari ne bile dovolj motivirane. Pri teh zgledih so pobude za drugotne pomene prevzete. Takih besed je bilo veliko, npr. *jagnje*, *ovca*, *pastir*. Drugotni pomeni tega tipa so nekako povezani s celotnim duhovnim sistemom prevedenih besedil. Če to ugotovitev nekoliko posplošimo, lahko rečemo, da so drugotni pomeni oz. motivacije zanje odvisni od celotnega sistema oz. od celotne urejenosti poimenovalnega sistema v prevodni predlogi ali originalu. V našem obdobju gre zlasti za biblijsko problematiko. Če bi to ugotovitev še bolj posplošili, bi lahko celo trdili, da so motivacije za nova poimenovanja zelo odvisne od izvirnega miselnega sistema.

Druga skupina drugotnih pomenov, ki so nastajali v tem času, se je razvijala iz domačih osnov zaradi novih ubeseditvenih potreb po domačih razvojnih tendencah. Pri teh je velikokrat čutiti tudi sorodnost z drugimi jeziki, iz katerih se je prevajalo, a je drugotni pomen v skladu z dotedanjo tradicijo v razvoju večpomenskosti, npr. številne metonimije, zlasti pri *pravdi*, *strahu* in *žitu*.

Tretjo tudi močno skupino predstavljajo t. i. semantični kalki, zlasti po nemščini ali prevzeti prek nemščine. Pri njih gre za razvoje, ki so za slovenski besedni zaklad manj navadni. Ti pomeni imajo v 16. stoletju ob sebi eno ali celo več sopomenk, podobno kot prevzeti izrazi. V kasnejšem razvoju so bili praviloma taki pomeni zamenjani z ustrežnejšimi izrazi. Npr. *del* v pomenu »delež«, *pravično storjenje* »opravičenje«.

4.3 Opazili smo lahko, da se vsi obravnavani samostalniki glede večpomenskosti ne vedejo enako. Pri besedah, pri katerih so se drugotni pomeni razvili že pred 16. stol., tak je obravnavani *list*, se drugotni pomeni ne ujemajo do take mere z večpomenskostjo v prevodnih predlogah kot pri besedah, pri katerih so se drugotni pomeni razvili šele v 16. stoletju. Ta in takšni zgledi dokazujejo, da so zunanje pobude uporabljane zlasti pri novih pojmih za kak jezik. Biblijska besedila so nudila slovenščini na začetku svoje knjižnosti veliko takih pojmov.

4.4 Opažamo, da se pomenski razvoj ne uresniči na enkrat v celoti, temveč je velikokrat nakazana možnost, ki kasneje, zlasti zaradi pomena besedila, povzroči nastanek relativno samostojnega leksikalnega pomena, npr. samostojnega pomena ali frazema. Te stopnje razvoja so zlasti vidne pri delih človeškega telesa, npr. *obrniti oči h komu* itd.

4.5 Veliko drugotnih pomenov je slogovne narave, npr. *njegov jesik vuzhy, tu kar je prou* DB 1584, I, 288b; *moj jezik bo govoril resnico*; *njegove oči kaj takega še niso videle*; *moje srce zлага lepo pesem*. Take zglede, ki jih je v Bibliji zelo veliko, lahko obravnavamo kot metonimije, in sicer pars pro toto, vendar je treba upoštevati tudi posebnost, da imajo ti deli telesa v tisti kulturi svojevrsten pomen, zlasti je to vidno pri *srcu*.

4.6 Večpomenskost je odvisna od položaja izhodiščnega pomena v jezikovni realnosti. Če je ta domača, se zgodijo doma motivirani drugotni pomeni. Če je pa ube-

sedovana drugačna realnost, torej prevzeta, se pri ustrezniku za izhodiščni pomen prevzemajo tudi drugotni pomeni, npr. *jagnje*, *ovca*, *pastir* itd. Ker je bilo v 16. stol. veliko besedil v slovenščino tudi prvič prevedenih, saj pada v ta čas začetek slovenskega knjižnega jezika, je prišlo tudi do številnih drugotnih pomenov, in ker je bila Biblija osrednje besedilo tega obdobja, je znatni del drugotnih pomenov dobil pobudo za rešitev v biblijskih vzorcih, prevzetih deloma po hebrejskem in grškem originalu, predvsem pa po Lutrovem nemškem in manj latinskem prevodu.

KRAJŠAVE

- BL 1984 – Anton Grabner-Haider in Jože Kraševac s sodelavci, *Biblični leksikon*, 1984
 BS – Brižinski spomeniki
 DB 1584 – Jurij Dalmatin, *BIBLIA*, 1584
 DC 1584 – Jurij Dalmatin, *TA CELI CATEHISMVS*, 1584
 KPō 1567 – Sebastijan Krelj, *POSTILLA SLOVENSKA*, 1567
 Luther – Martin Luther, *Biblia*, 1545
 SP 1996 – *SVETO PISMO STARE IN NOVE ZAVEZE*, 1996
 TC 1575 – Primož Trubar, *CATEHISMVS SDVEIMA ISLAGAMA*, 1575
 TE 1555 – Primož Trubar, *TA EVANGELI SVETIGA MATEVSHA*, 1555
 TO 1564 – Primož Trubar, *CERKOVNA ORDNINGA*, 1564
 TPs 1566 – Primož Trubar, *Ta Celi Psalter Davidou*, 1566
 TT 1560 – Primož Trubar, *TA DRVGI DEIL TIGA NOVIGA TESTAMENTA*, 1560
 Vulgata – *BIBLIA SACRA IUXTA VULGATAM VERSIONEM*
 ZK 1595 – Janž Znojilšek, *KATECHISMVS DOCTORIA MARTina Luthra*, 1595

VIRI IN LITERATURA

- BIBLIA SACRA IUXTA VULGATAM VERSIONEM*, 1994. Praeparavit Roger Gryson: Stuttgart.
- Brižinski spomeniki. Znanstvenokritična izdaja*, 1993. Ljubljana.
- Jurij DALMATIN, 1584: *BIBLIA, TV IE VSE SVETV PISMV, STARIGA inu Noviga Testamenta*. Wittenberg. Faksimile: Ljubljana, 1968.
- Jurij DALMATIN, 1584: *TA CELI CATEHISMVS*. Wittenberg.
- Rudolf FILIPOVIĆ, 1986: *Teorija jezika u kontaktu. Uvod u lingvistiku jezičnih dodira*. Zagreb.
- Jože KRAŠOVEC, 1977: *Der Merismus im Biblisch-hebräischen und Nordwesttsemitischen. Rim*.
- Sebastijan KRELJ, 1567: *POSTILLA SLOVENSKA*. Regensburg.
- Martin LUTHER, 1545: *Biblia: das ist: die ganze Heilige Schrifft: Deudsch Auff's new zugericht*. Wittenberg. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1974.
- Majda MERŠE, 1995a: *Vid in vrstnost glagola v slovenskem knjižnem jeziku 16. stoletja*. Ljubljana.
- Majda MERŠE, 1995b: Kongruenz und Divergenz der Übersetzung von Verben in der Dalmatinschen und Lutherschen Bibelübersetzung. *Ein Leben zwischen Laibach und Tübingen. Primus Truber und seine Zeit*. München. 492–510.
- France NOVAK, 1986: Vprašanja pomenske skupine v besedišču pri slovenskih protestantih. *Družbena in kulturna podoba slovenske reformacije*. Ljubljana. 99–110.
- Francka PREMK, 1992: *Korenine slovenskih psalmov*. Ljubljana.

France ROZMAN, 1986: Kako je Trubar prevajal Sveto pismo? *Bogoslovni vestnik* 46. 227–240.

SVETO PISMO STARE IN NOVE ZAVEZE. Slovenski standardni prevod iz izvirnih jezikov, Ljubljana 1996.

Primož TRUBAR, 1555: *TA EVANGELI SVETIGA MATEVSHA*. Tübingen.

Primož TRUBAR, 1560: *TA DRVGI DEIL TIGA NOVIGA TESTAMENTA*. Tübingen.

Primož TRUBAR, 1564: *CERKOVNA ORDNINGA*. Tübingen.

Primož TRUBAR, 1566: *Ta Celi Psalter Davidou*. Tübingen.

Primož TRUBAR, 1575: *CATEHISMVS SDVEIMA ISLAGAMA*. Tübingen.

Janž ZNOJILŠEK, 1595: *KATECHISMVS DOCTORIA MARTina Luthra*. Tübingen.

SUMMARY

It seems that polysemy of individual lexemes is often similar in various languages. This brings up the question as to what extent this similarity is a matter of the linguistic fact that language can express several mutually related meanings, to what extent it depends on given circumstances, and to what extent it is a result of the influences of other languages. Since the 16th c. Slovene texts (i.e., Biblical, liturgical, catechistic texts, prayers, religious songs, sermons, organizational texts) are translations, mainly from German and to some extent from Greek, Hebrew, and Latin; they are perfect material for comparison of polysemy. The comparison of polysemic nouns from all semantic fields, e.g., kinship terms (*brat, oča, sin*), body parts (*jezik, oko, srce*), abstract terms (*pravda, pravica*), etc., particularly in Slovene and German, shows that semantic development mainly depends on the linguistic fact that secondary meanings in words evolve according to strictly set semantic rules, mostly metonymy and metaphor. However, this particular feature of the lexeme is not sufficient by itself, since a word develops a secondary meaning only if there is a need for that kind of development. The needs for development depend on the role of a word in a given environment. If the basic meaning is significant enough, secondary meanings can develop.

The author distinguishes three groups of causes for development. An important place, particularly in Biblical texts and texts dependent on them, occupies the vocabulary representing the basic concepts of the reality in Biblical world. In this vocabulary not only the corresponding word is borrowed, but the secondary meanings as well (*jagnje, oča, pastir, sin*). There are very many meanings of this type.

A lot of secondary meanings developed from Slovene bases due to new expressive needs. These examples often display a noticeable similarity with other, i.e., source, languages, but the secondary meaning agrees with the previous practice in development of polysemy, e.g., numerous metonymies (*list, pravda*).

The third, equally numerous group, represent the so called »semantic calques«, formed according to German models or borrowed via German. They involve developments that are less characteristic of Slovene lexicon. In later development these meanings were replaced with more appropriate expressions, e.g., *del* 'share', *pravično storjenje* 'forgiveness'. In the 16th c. these expressions are often accompanied by one or more synonyms, similarly to borrowed words.

DRUŽBENO-POLITIČNI VIDIK NORMATIVNOSTI V SLOVANSKIH KNJIŽNIH JEZIKIH*

Vprašanje norme knjižnega jezika in spreminjanja njenih meril je interpretirano kot odsev reakcije jezika na družbene in politične dogodke, ki so bistveno spremenili slovanski svet, posegli so celo v njegov vrednostni sistem. Težnja po delni redefiniciji normativnih meril knjižnega jezika izhaja, med drugim, iz spremenjenih javnih in nejavnih komunikacijskih potreb; te namreč vplivajo na delno spremenjeno pojmovanje razmerja med knjižnostjo in aktualno jezikovno rabo.

The question of normativity of literary language and of changing its criteria is interpreted as a reflection of the way language reacted to the social and political events that had fundamentally changed the Slavic world, affecting even its value system. The tendency for a partial redefinition of the normative criteria of literary language originates in – among other things – changed public and non-public communicative needs, as they affect a partially altered understanding of the relationship between literary language and language usage.

1 S stališča družbeno-političnih dogodkov, ki so koncem 80-tih in v začetku 90-tih let pretresli ves slovanski svet in bistveno vplivali na spremenjen jezikovni položaj,¹ je mogoče izločiti tiste slovanske jezike, ki so z nastankom novih, vsaj v glavnem nacionalnih držav, tudi na formalni ravni dosegli svojo funkcijsko zapolnitev. V tem smislu bo pri predstavitvi aktualnih vprašanj norme sodobnih slovanskih knjižnih jezikov poudarek na slovenščini.

2 V okviru jezikovne norme bo najprej izpostavljeno načelo t. i. ideologizacije, ki je v večji ali manjši meri (glede na položaj zunaj ali znotraj vzhodnega bloka pa tudi glede na različno stopnjo ideološkega pritiska) zajelo vse slovanske jezike in do določene mere vplivalo na jezikovno in s tem tudi normativno razklanost. – Z zastavljenega vidika je potreben vsaj grob pogled na ruščino kot tisti jezik, ki je po 2. svetovni vojni oz. po letu 1948 znotraj vzhodnega bloka imel ambicije prevzeti določene segmente jezikovne komunikacije: perspektiva sporazumevalnega jezika v znanosti znotraj držav vzhodnega bloka, v glavnem vsiljeni drugi jezik v teh državah, šolski programi, izjemno močne rusistike na univerzah idr.; gre za težnjo po delni ali popolni dvojezičnosti. Samodejno vplivnost je imela ruščina tudi kot iz-

*Naslov referata za mednarodni slavistični kongres v Krakovu (1998) je *Dynamika normatívnych kritérií v slovanských jazykoch*; na pobudo uredništva slovaške jezikoslovne revije *Jazykovedný časopis* bo objavljen v njihovi kongresni številki 1–2, 1998 (v slovaščini); tu predstavljam nekoliko spremenjeno verzijo (razširjena vprašanja zlasti v zvezi s slovenščino, deloma tudi slovaščino).

¹Pojem jezikovnega položaja (jezikovne situacije) pri A. Jedlički (1974, 1978) je v bistvu vezan na jezikovnokomunikacijsko dinamiko določene jezikovne (komunikacijske) skupnosti. N. B. Mečkovskaja (1996) opredeljuje ta pojem kot celokupnost socialno-funkcijskih zvrsti (stilov), uporabljanih v okviru določenih politično-teritorialnih enot ali držav. K. Gutschmidt (1995) vnaša v ta pojem še odnos uporabnikov jezika do jezikovne kulture, vključno z normo in kodifikacijo.

virni jezik različnih variant ideologije na oblasti.² – Češčina je za obravnavo zanimiva tako z jezikovnega kot z jezikoslovnega vidika: gre za primer jezika, ki je bil v dvonacionalni državi dominantnejši – slovaščina se, vsaj v glavnem, ne pojavlja kot problematična glede na normativna vprašanja češčine, obratno da. (Prim. pogl. 2.3, 2.4.) S svojo izvirno teorijo jezikovne norme v zgodnjih 30-tih letih so člani Praškega lingvističnega krožka (PLK) to problematiko tudi v evropskem in širšem kontekstu jezikoslovno aktualizirali; z njo so vplivali tudi na slovensko jezikoslovno misel, na razumevanje slovenske jezikovne realnosti, o čemer bo tudi beseda.

2.1 Jezikovna norma nasploh, zlasti pa njena knjižnojezikovna varianta, uvrščena, kot rečeno, s strani članov PLK (zlasti B. Havránka) v zgodnjih 30-tih letih med imanentno jezikoslovna vprašanja, je bila opredeljena s pojmom jezikovnega sistema in njegovega srečevanja z dejansko (knjižno)jezikovno rabo, t. i. uzusom, na knjižni ravni pa odvisna še od (jezikoslovnega) uravnavanja (intervencije). Ta izvirna trikomponentnost knjižne norme ima v slovanskih jezikih, če zelo posplošimo, temeljno zastranitev, in sicer politično ideologizacijo. – Vsaj v nekaterih, do nedavna t. i. nadržavnih jezikih pa se je ob tem pojavila še ena zastranitev: gre za neke vrste sakralizacijo (nacionalnega) jezika, ki je, med drugim, vsaj delno vplivala na jezikovno odtujenost zlasti mlajše generacije. Obe odklonski pojavnosti sta povezani s težnjo podrediti si knjižni jezik kot tisti segment, ki ima sui generis največjo vplivajnsko in učinkovalno moč, zlasti seveda v določenih javnih komunikacijskih položajih in področjih. Odtujitev knjižnojezikovne norme njenemu naravnemu (knjižno)jezikovnemu okolju, se pravi privzem pravice biti njen normativni kriterij, pomeni največkrat tudi pot do obvladovanja javne besede.

2.1.1 Po letu 1945 lahko govorimo, kot rečeno, o spremenjenih jezikovnih okoliščinah v vseh slovanskih jezikih kot posledici družbeno-političnega in v veliki meri tudi ekonomskega vzorca Sovjetske zveze, ki je bil prenesen na vse slovanske države; jugoslovanski politično-ekonomski model družbenega samoupravljanja pomeni sicer formalni izstop iz tega vzorca, vendar hkrati ohranitev temeljne socialistično-komunistične ideologije. Vloge jezika, posebej seveda še na ravni definicijskih (normativnih) lastnosti njegove knjižnosti, so se ključni ideologi dobro zavedali.³ Zlasti na področju javne besede z družbenim vplivom se začne okrepljeno poseganje v referenčni svet knjižnega jezika. V glavnem se verbalizira t. i. virtualna resničnost. Knjižni jezik predvsem v svoji vplivajnski in učinkovalni vlogi je pretežno v službi uresničevanja določene ideologije, v tem smislu samouresničevanja nosilcev te ideologije; izraža torej ali potvorjeno, virtualno resničnost, ki

²Npr. v češčini naj ne bi ruščina pustila kakšnih posebnih sledov (Daneš 1997). Vendar pa v slovanskih jezikih ostaja vsaj kot del jezikovnega spomina leksika, ki jo je rodil specifični družbeni, politični, ekonomski sistem; v vsakem trenutku je lahko aktualizirana, npr. na ravni ironije.

³Znano je Leninovo poseganje v jezikovno normo knjižne ruščine v 20-tih letih; Stalinova stališča v 50-tih letih so izzvala »ustrezne« reakcije npr. na Češkem. (Gl. pogl. 2.3.)

je v veliki meri neresnica (Wierzbicka 1993), ali pa je ta »resnica« premaknjena v prihodnost oz. v pogojevano okoliščino.⁴

Z ideološko zapolnitvijo referenčnega sveta najvplivnejšega dela knjižnega jezika je ta jezik samodejno prenehal biti celovit semiotični izraz. Knjižni jezik in njegova kodificirana norma je postal za mnoge vir socialne semiotične frustracije; s tem, da je postal način samopredstavitve oz. samopotrditve interesov (ideologije) oblastne strukture, je prenehal opravljati svojo temeljno vlogo – biti način samopredstavitve in s tem samopotrditve človeka posameznika. V podstavi jezikov-nonnormativnega razkola, ki so ga, tudi zaradi svoje izpostavljene ideološke odgovornosti, zlasti intenzivno doživeli dominantni jeziki držav vzhodnega bloka – ruščina v okviru Sovjetske zveze, češčina v okviru Čehoslovaške, poljščina, je virtualna političnoideološka zapolnitev pretežnega dela knjižnega jezika (bolj ali manj zunaj ostaja le jezik znanosti).

Politična »diglosija« (Wierzbicka 1993; Širjajev 1997) vpliva na bolj ali manj zavedni razcep jezikovne norme, na oblikovanje t. i. jezikovne »diglosije«; »prostorečje«, »obecna« češčina, substandardna (neknjižna) poljščina⁵ je marsikdaj jezik človekove osebne reakcije – v veliki meri tudi na virtualno resničnosti knjižnega jezika.⁶ Prišlo je do ločitve jezika realnosti z njemu lastno zelo vplivno, čeprav nikoli kodificirano normo, od jezika ideologije na oblasti – t. i. ideološkega jezika, na leksikalni ravni določenega s t. i. ideologemi,⁷ v ruskem jezikoslovju imenovanega »novojazyk oz. novojaz« (npr. Širjajev 1997; Zemskaja 1997) z normo, ki je dosledno kodificirana. Znotrajjezikovna »diglosija« seveda ni mogla ostati brez spontanega medsebojnega vplivanja: spremenjena jezikovna situacija po letu 1990 zlasti v omenjenih slovanskih državah je določena tudi z aktualiziranjem kriterija opredelitve normativnega znotraj knjižnega jezika v veliki meri z vidika nujnosti upoštevanja jezikovnega substandarda.⁸

⁴Že leta 1963 piše E. Kocbek, da pravice do svobode ni mogoče uresničiti z idejami o pravici, resnici, svobodi. (Gl. pogl. 2.5.3.2.)

⁵Gre za jezikovni substandard, ki ga npr. slovenščina celovito ni oblikovala. Za slovaščino je J. Horecký (1979b) sicer predvidel ob knjižnem jeziku tudi jezikovni standard in substandard, vendar brez empirične podlage; njegova členitev, kot ugotavlja J. Bosák (1995b), se kljub popularizaciji (prenos v šole idr.) ni uveljavila.

⁶Po Wierzbicki (1993) je to tudi jezik anekdot, ironij, različnih duhovitih jezikovnih obratov na račun aktualni političnih dogajanj.

⁷E. Kocbek (1963), ugotavlja, med drugim, realno vrednost nekaterih aktualnih ključnih ideologemov (jugoslovanske) politike tedanjega časa: o *miroljubni koeksistenci* (med narodi) piše kot o »paralelizmu monologov« (208), ki temelji na nujnosti neizrekanja in kot taka vodi v »indiferentnost, prikrivanje laži in novo nasilje« (208); njej nasproti postavlja *dialog* in iz njega izvirajoči *pluralizem*; *internacionalizem* (jezikovni unitarizem) postavlja ob *narod* kot »izvenrazredno kategorijo«, *kolektivizem*, *univerzalizem* ob *individualizem* resnice kot posebne človekove izkušnje idr. (Gl. dalje.) – J. N. Širjajev (1997) piše na podlagi izkušnje s sovjetskim ideološkim vzorcem o besedah ideologemih, ki semantično pokrivajo skupine besed oz. pojmov, npr. koncept *kolektivizma* (glede na *individualizem*) zajema pojme kot *naš(e)* v pomenu 'splošno, pripadajoče kolektivu': vse, kar je zunaj kolektiva, je rušilno, protidružbeno; dalje pojma *narod* in *partija*: *narod* pomeni 'družbo, ki v celoti sledi partiji', *partija* ni ena izmed partij, ampak se v celoti pooseblja z narodom – 'enotnost naroda in partije'; leksika je *naša* in *nenaša*: *delavci*, *kolhozi* proti *kapitalisti*, *bankirji* ipd.

Naj torej povzamemo: knjižni jezik v slovanskih državah zlasti vzhodnega bloka izkazuje na komunikacijskih področjih z vplivansko vlogo v večji ali manjši meri, odvisno pač tudi od različnih notranjih družbenih in političnih nihanj,⁹ dosledno normativnost, ki bi jo lahko imenovali formalna; kot taka je seveda lahko konfliktna glede na temeljno vlogo jezika v smislu možnosti biti realna človekova in s tem celotna družbena samopredstavitev in samopotrditev. Objektivno so torej »nenormativne« lahko vse tiste prvine jezika, ki so izraz omejene, v našem primeru oblastne skupine znotraj jezikovne skupnosti, deklarirajo pa se kot družbene glede na celotno jezikovno skupnost. V knjižno normo so tako vgrajene prvine, ki povzročajo konfliktnost na ravni temeljne jezikovne vloge.

2.1.2 Omenili smo že, da je (bil) znotraj večnacionalnih oz. večjezičnih slovanskih držav poleg ideologizacije družbe prek jezika tako rekoč kronično prisoten še en odklon, ki se je v različnih državah artikuliral z različno razvidnostjo in različno intenzivnostjo, odvisno zopet od intenzivnosti političnega oz. ideološkega pritiska. Preprosto rečeno – gre za razmerje med večinskim jezikom (jezikom večine), ki je (bil) vsaj na dejanski, načeloma pa tudi formalni ravni državni jezik, kot tak določen predvsem s samoumevnostjo rabe v vseh komunikacijskih položajih in področjih, in jezikom manjšine (številčno manjše skupnosti), katerega raba je (bila) določana glede na različnost teh položajev in področij.

Kljub temu, da je (bila) razvidnost te problematike vsaj na ravni javne artikulacije v različnih državah zelo različna,¹⁰ velja spoznanje, da imamo v takšnih okoliščinah na splošno opraviti z dvema nasprotujočima si reakcijama: povečevanje kompetenc oz. sploh večja kompetenčnost t. i. državnega jezika je sprožala naravno samoohranitveno reakcijo, ki pa se je lahko izražala tudi v »nenaravnem« razmerju do jezika; neke vrste prisvajanje kriterijev normativnosti s strani t. i. varuhov jezika, se pravi odtujevanje norme od njenega naravnega jezikovnega okolja pomeni seveda posebne vrste »ideologizacijo« jezika – njegovo sakralizacijo: jezik ni več samo socializacija in s tem samoumevna prepoznavna človeka, je tudi izraz uporabnikovega vrednostnega razmerja do njega. Usodna posledica jezikovne sakralizacije je nemalokrat beg iz jezika zlasti med mladimi in zatekanje v jezik, ki ustvarja videz jezikovne svobode, danes največkrat angleščina.

Zdi se, da to, kar se v zadnjih letih dogaja s hrvaščino (Pranjeković 1997), pomeni več kot samo jezikovno sakralizacijo: del družbeno in politično angažiranega okolja skuša vsaj popravljati, če že ne brisati zgodovinski spomin (knjižnega) jezika,

⁸S tega vidika so zanimive diskusije v zvezi z ambicioznim konceptom obsežnega poljskega slovarja (predvidenih je 30 – morda celo več zvezkov) – *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, npr. v *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* (1996).

⁹V ruskem jezikoslovju so obdobja rasti oz. upada demokratizacije jezika poimenovana po ključnih nosilcih oblasti, npr. stalinizem, obdobje Hruščova, Brežnjeva oz. političnem in družbenem gibanju, ki so ga ti povzročili – perestrojka (Širjajev 1997).

¹⁰Jezikovni položaj je (bil) tako rekoč skrajnosten, če primerjamo Sovjetsko zvezo z nekdanjo Jugoslavijo zlasti po sprejetju reformirane ustave l. 1974, ali Slovaške po letu 1970, čeprav seveda v nobenem primeru ne optimalen (Bosák 1995a; Buzássyová 1995; Toporišič 1991); za slovenščino je povedno dogajanje v zvezi z jezikom v vojski tudi v 80-tih letih (Gjurin 1991).

natančneje – tisti njegov del, ki je s stališča aktualnih političnih razmer, se pravi glede na srbščino, tako ali drugače travmatizirajoč. Poskusi »čiščenja« jezika so seveda predvsem leksikalni,¹¹ deloma tudi morfološki na ravni besedotvorja¹² ipd.; tudi t. i. internacionalizmi so (predvsem kot srbizmi) lahko na normativnem udaru, pri čemer se brišejo ali so vsaj manj pomembni drugi knjižnonormativni kriteriji, tudi jezikovnosistemski, npr. besedotvorni vzorci.¹³ Kriteriji knjižne hrvaščine so v veliki meri zunaj jezika, vsaj deloma tudi zunaj jezikoslovja.¹⁴ Prek hrvaškega knjižnega jezika so se namreč skušali dosežati določeni politični cilji. Kot ugotavlja V. Anić (1993, 74), »/i/skanje razlik in izmišljanje razlik glede na srbski jezik za vsako ceno je samo drug obraz minulih organiziranih prizadevanj v obratni smeri«. ¹⁵

2.1.3 Naj na kratko povzamemo: jezikovna norma v slovanskih jezikih na ravni knjižnosti je v veliki meri izvzeta iz svojega naravnega jezikovnosistemskega okolja oz. drugače: ideologizacija jezika je mogoča tudi prek obvladovanja, celo prilagajanja normativnih kriterijev. T. i. skrb za jezik, tudi s strani vodilnih predstavnikov ideologije na oblasti, je zato razumljiva.

2.2 Ruski knjižni jezik s svojim normativnim vidikom je kot izvirni in najstarejši izraz (od revolucijskih in porevolucijskih časov, se pravi od 20-tih let tega stol.) različnih mutacij komunistične ideologije vzhodnega bloka njen najzanesljivejši zgodovinski spomin.

2.2.1 Razpad klasične elitne (npr. moskovske pravorečne) knjižnojezikovne norme druge polovice 19. in začetka 20. stoletja¹⁶ se je začel v revolucijskem in

¹¹ Tovrstni učinek naj bi imel npr. Razlikovni rječnik srpskog i hrvatskog jezika (Brodnjak 1991), kjer moti ne samo zanemarjanje knjižnosti, prozodije, ampak tudi t. i. izpraznjena poimenovalna mesta v hrvaščini – namesto ustreznice je parafraza (opis), npr. *hlebnica* (1) prostorija u kojoj stoji kruh; *privoče* dijete koje dovede muž ženi ili žena mužu iz prvog braka (431); tu se seveda pojavlja zanimivo vprašanje: so ta izpraznjena mesta realna v smislu vsaj deloma drugačnega pojmovnega sveta, ki ga odseva leksika srbskega jezika – tedaj bi šlo za odsotnost denotata v hrvaščini, ali gre v bistvu za krčenje (siromašenje) leksike hrvaškega jezika zaradi njene kakorkoli oporečne izrazne podobe. Odgovor na to vprašanje bi bil zanimiv tudi s kulturološkega in sploh sociološkega vidika.

¹² Npr. dajanje prednosti obrazilu -telj glede na -l(a)c za vršilca dejanja tip *brani-telj/-č* – *brani-lac*, *podržava-čl/-telj* – *podržava-lac*, *izvesti-telj* – *izvesti-lac* ipd.; v tem smislu je normativno besedotvorje S. Babića (1986), čeprav se izpeljanke s sufiksom -telj in -l(a)c pomensko ne razlikujejo (280); razlika je torej (jezikovno)politično normativna. Podobno je npr. z obrazilom -(id)ba prav tako pri samostalnikih iz glagola kot *buš-idba*, *zasluž-ba* idr. (Babić 1986: 114–115).

¹³ Npr. *moralan* – čudoredan, ventrikolista – trbuhozborac, *izvestilac* – *glasnogovornik/izvestitelj* ipd. O normativni vrednosti nekaterih tipov besedotvorne morfematike v slovenščini A. Vidovič Muha (1995b).

¹⁴ Kot piše V. Anić (1993), je »na zaustavljanje beograjskega tipa jezika /na leksikalni ravni/, kakršnega si je predstavljal A. Belić pod »beograjskim stilom« (70), vplivalo delo P. Guberine in K. Krstića Razlike između hrvatskoga i srpskoga književnog jezika iz leta 1940.

¹⁵ D. Brozović (1970: 101) ugotavlja, da je bila srbohrvaščina kot standardni jezik že ob svojem nastanku »hendikepirana«, ker ni imela svojega »avtonomnega razvoja«; nastala je »z zavestno intervencijo Vuka Karadžića in ilircev«.

¹⁶ Posebna komisija pri Ruski akademiji znanosti je izdelala predloge za ruski pravopis 1912 leta; potrjen je bil leta 1917.

porevolucijskem času (Kunert 1984) z vstopom množic v javno besedo. M. V. Panov (1962) predstavlja jezik tedanje javne komunikacije v obliki dveh koncentričnih krogov: manjši krog zavzema strogo normativni jezik, drugi, veliko večji, pa lahko le potencialno razumemo kot knjižni, saj z množico neknjižnega (kolokvialnega) briše oz. slabi veljavne kriterije knjižne normativnosti. Leninov poseg v jezik s pozicije vodilnega ideologa oblastne strukture v smislu povratka v trdne tradicionalne normativne okvire – preprostost, jasnost, natančnost, nepotrebnost tujk (Kunert 1984) – je pogojen s spoznanjem o temeljni vplivanski vlogi oz. moči jezika; njegovo zavrnitev ruščine kot državnega jezika je mogoče razlagati tudi z zavestjo, da komunikacijsko nečlenjen knjižni jezik s trdno nadzorovano normo sam po sebi lahko prevzema funkcije v državi in tako samodejno postaja državni.

Lahko povzamemo, da preprečitev normativnega preporoda ruskega knjižnega jezika, skladno z družbenimi in političnimi dogodki časa, pomeni neke vrste temeljno »legalizacijo« jezikovnonormativne razklanosti, saj si kriterije knjižne normativnosti prilasti jezik oblastne ideologije.

Glede na povedano je razumljivo, da je dinamičnost knjižnojezikovne norme v medobdobju – času nekako od 30-tih let do »perestrojke« – mogoče presojati v zvezi z večjo ali manjšo demokratičnostjo družbe znotraj ohranjene politične ideologije. Tako predstavlja hruščevsko medobdobje – predhodni stalinizem in kasnejše brežnjevske obdobje – tudi določeno stopnjo jezikovne demokratizacije.¹⁷ Iz projekta Vinogradov-Ožegov (1958) *Ruski jezik in sovjetska družba* (kasneje – 1963 – serija publikacij *Razvoj sodobnega ruskega jezika*) je razvidna teoretična podlaga praške jezikoslovne šole: (knjižno)jezikovna norma je preučevana in kodificirana v okviru podsistemov, določenih na podlagi temeljnih socialnih funkcij knjižnega jezika (Kunert 1984). Aktualen postaja sistematični študij »prostorečja« (Krasil'nikova 1984). Npr. A. O. Lapteva (1966) z ločevanjem pogovornega jezika na jezik javne in vsakdanje komunikacije spominja na Havránkovo členitev govornega jezika na dialoški jezik in jezik javnega nastopanja (Teze PLK 1929).

Za normo ruskega knjižnega jezika velja, morda še bolj kot za norme drugih slovanskih knjižnih jezikov, da je stopnjevanje ideološkega pritiska vplivalo na normativno zaprtost tako v razmerju do zvrsti drugih socialnih struktur, t. i. prostorečja, žargona ipd., kot tudi v razmerju do tujejezičnih elementov; in obratni proces: rahljanje ideološkega pritiska, t. i. hruščevsko obdobje v 60-tih letih, je vplivalo na pojav elementov jezikovne demokratizacije, prepoznavne (po Panovu 1988, cit. po Širjajevu 1997) npr. na ravni večje jezikovne individualizacije, predvsem pa vsaj do določene mere večjega upoštevanja načel t. i. komunikacijske norme (Jedlička 1974; Nebeská 1995).

¹⁷ Dejstvo, da jezikoslovci (npr. Širjajev 1997; Zemskaja 1997 idr.), ki iz sodobnih spremenjenih družbenih in političnih okoliščin razčlenjujejo procese v razvoju ruskega jezika od l. 1945 in s tem posredno odkrivajo dinamiko knjižnojezikovne norme, kot kriterij te razčlenitve lahko sprejmejo družbeno-politično izhodišče, veliko pove o temeljni funkciji knjižnega jezika in apriornosti njegove norme. Beseda je o štirih temeljnih obdobjih: totalitaristično administrativnem – stalinizem, delno demokratičnem v okviru komunistične ideologije – hruščevsko obdobje, stagnacijskem – brežnjevske obdobje in demokratičnem s pluralizmom ideologij – t. i. perestrojka in obdobje po njej.

2.2.2 Temeljne spremembe, ki so povzročile razpad veljavnih sistemov na vseh ravneh življenja in ki so globoko vplivale tudi na pojmovanje normativnega v ruskem knjižnem jeziku, so vezane na začetek in konec našega stoletja. V obeh primerih je potrebno upoštevati tudi spremenjeni položaj ruščine v razmerju do drugih jezikov: po letu 1917 postane knjižna ruščina tudi znotrajdržavni mednarodni jezik, totalitarnost političnega sistema pa jo zapre navzven in s tem samodejno zmanjša možnost zunajdržavnega tujejezičnega vplivanja. Po razpadu Sovjetske zveze se njena znotrajdržavna mednarodnost bistveno omeji, z demokratizacijo političnega sistema, z normalizacijo meddržavnih povezav pa se na tej ravni odpre druge vrste medjezikovno vplivanje: dominantno vlogo igrajo t. i. svetovni jeziki, določeni predvsem po kapitalski moči; številčnost govorcev nima prvenstvene vloge (Vidovič Muha 1986). V takšnih okoliščinah postane ruščina predvsem eden izmed jezikov sprejemnikov – internacionalizacija, zlasti amerikanizacija prizadeva vse ravnine njene zgradbe, posebej seveda morfematiko in leksiko (Zemskaja 1997).

Sprememba referenčnega sveta knjižnega jezika, ki se je začela s perestrojko in časom po njej – ideološko nasičen, virtualni svet se konkretizira in materializira – na objektivni in subjektivni ravni zamaje veljavne normativne temelje knjižne ruščine: demokratizacijo jezika zlasti v smislu jezikovnosistemske odprtosti različnim komunikacijskim vlogam spremlja, med drugim,¹⁸ tudi splošni vdor »prostorečja« v javno besedo, kar vpliva na vulgarizacijo jezika (Zemskaja 1997; Širjajev 1997). Vendar pa se zdi, da je ta problem bolj zapleten: jezikovna vulgarizacija je lahko tudi posledica »stanja duha« v družbi, ki se ima končno možnost javno artikulirati. V tem primeru seveda ne moremo govoriti o vulgarizaciji jezika, ampak o zrcalni vlogi jezikovnega izraza.

2.3 Pri obravnavi češčine oz. njene knjižnojezikovne norme bosta v središču našega zanimanja dva vidika: izvirna opredelitev (knjižno)jezikovne norme, kot se je oblikovala v okviru Praškega lingvističnega krožka (PLK), in njen razvoj predvsem v okviru češkega in (deloma) slovaškega jezikoslovja, pa tudi njena neposredna in posredna aplikacija v slovenski prostor.

2.3.1 Odkar je bil v zgodnjih 30-tih letih v okviru praškega strukturalizma (Havránek 1963) in njegove socialnozvrstne teorije tudi formalno opredeljen pojem norme kot imanentne lastnosti jezika nasploh, s posebnimi funkcijami pa še znotraj knjižnega jezika,¹⁹ je ta pojem tako na Češkem, v drugih slovanskih lingvistikah (pregled Jedlička 1988), pa tudi drugod po svetu, (npr. Coseriu 1970; Bartsch 1985), doživel mnoge variante, dopolnitve, posredno ali neposredno celo popolne zavrnitve – najbolj eksplicitno morda prav v svojem izvirnem okolju na Češkem

¹⁸ Izrazita je zlasti internacionalizacija – tudi na ravni strokovnega izrazja; njen učinek pojmuje Zemskaja (1997) kot intelektualizacijo jezika.

¹⁹ B. Havránek (1963) ločuje dvosestavinsko norme ljudskega jezika, kjer gre za razmerje med jezikovnim sistemom in rabo (uzusom), od trisestavinske knjižnojezikovne norme, kjer funkcijsko načelo daje možnost, da se sistemu in rabi – ta je omejena na knjižni jezik –, pridruži še uravnavanje knjižnega jezika od zunaj.

(Starý 1995a). Po eni strani gre pač za naravni razvoj evropske in svetovne jezikoslovne misli, po drugi pa za radikalno spremenjene jezikovne okoliščine, ki so vplivale na radikalno spremenjeno jezikovno situacijo.

Vemo, da so na oblikovanje (knjižno)jezikovne teorije praških strukturalistov vplivale tako jezikovne in jezikoslovne kot tudi novonastale širše družbene in politične okoliščine na Češkem. Dotedanja učinkovitost knjižnega jezika zlasti na ravni njegove pragmatične aplikacije v celonarodno strukturo mlade, ambiciozne meščanskodemokratske države ni bila zadovoljiva. Hallerjevo izenačevanje knjižnojezikovne norme z normo umetnostnega jezika (Mathesius 1982; Havránek 1963; Nebeská 1995) je v spremenjenih družbenih in političnih okoliščinah stopnjevalo jezikovno frustracijo.

Tedaj prek ženevskih strukturalističnih idej evropsko aktualna metodologija jezikovnega raziskovanja, izhajajoča iz »objektivizacije« jezika – jezik postane »predmet« opazovanja in raziskovanja – je našla odziv v tedanjih družbenih in političnih okoliščinah nove čehoslovaške države. Saussurjevo pojmovanje jezika kot predmeta, »objekta« raziskovanja je operacionalizirano s pojmom sredstvo; gre za opredelitev jezika na ravni njegove sporazumevalne (komunikacijske) vloge kot sistema *sredstev* za izražanje z določenim namenom, npr. »/j/ezik kot sporazumevalno sredstvo določene – posebej narodne – skupnosti« (Havránek 1963). S tem je seveda odprta možnost instrumentalizacije jezika, saj je vzpostavljena dihotomija: jezik kot človekovo *sredstvo* za izražanje : jezik kot človeku lasten *način* izražanja.

Saussurjeva dihotomija (jezikovni) sistem – govor je nadgrajena s pragmatičnim spoznanjem o ključnih funkcijah jezika, prepoznavnih tako na ravni (pod)sistemov (*langue*) kot njihove realizacije v govoru (*parole*).

Funkcijski vidik, vsebovan že v pojmu jezikovne intencionalnosti (Teze PLK), je eno izmed temeljnih izhodišč razmišljanja o jeziku v okviru praške strukturalne šole. Ta vidik samodejno izloči knjižni jezik kot tisti, ki je prav s stališča funkcij znotraj jezika samega najbolj razčlenjen, edini obremenjen tudi zunajjezikovno, in sicer z vlogo narodne povezovalnosti in iz nje izhajajoče narodne reprezentativnosti (Havránek 1963). Zlasti za določene zgodovinske okoliščine, ko npr. jezikovna skupnost gradi svojo narodno prepoznavnost predvsem na jeziku ali ko se oblikuje državnost določene (narodne) skupnosti, je knjižni jezik še posebej opredeljen tudi s tema svojima zunajjezikovnima vlogama.

Popredmetenje (objektnost) jezika – jezik je namensko (sporazumevalno) sredstvo – omogoča, njegova funkcionalizacija – zaradi svojih prestižnih prvin z zunajjezikovno razsežnostjo posebej pomembna za knjižni jezik, pa upravičuje poseganje v jezik. Lahko rečemo, da je funkcijsko uravnavanje njegove knjižne variante pomemben vidik normativnosti.²⁰ Prek uzakonjanja (kodifikacije) knjižnojezikovne norme, da bi se v najboljšem primeru ohranjala njegova stabilnost in druge zaželenne lastnosti (Havránek 1963; Nebeská 1995), je tudi formalno dana možnost usmerjanja njegovega delovanja. Samo od demokratičnosti družbe je od-

²⁰I. Nebeská (1995) za PLK ugotavlja, da je funkcijskost splošni pristop k jeziku in temeljni princip njegove regulacije.

visno, ali bo to »usmerjanje« uveljavljala prek ustrezno spodbujanega, se pravi razvitega jezikoslovja,²¹ ali pa se bo vse skupaj dogajalo (tudi) v okviru ideoloških in siceršnjih ambicij družbene oblasti.²²

Naj povzamemo: izvirno (predvsem Havránkovo) pojmovanje jezikovne norme izloča normo knjižnega jezika zlasti s stališča njegove posebne funkcije. Kot immanentna lastnost jezikovnega sistema je norma tvorno povezana s knjižnojezikovno rabo, funkcijski princip razumevanja (knjižnega) jezika pa predvideva tudi njeno uravnavanje oz. poseganja vanjo.

2.3.2 Širjenje oz. dograjevanje razumevanja (knjižno)jezikovne norme je bilo skladno z jezikoslovnim dogajanjem doma in po svetu. Z zajetjem tudi skladišne problematike, se pravi s prenašanjem interesnih poudarkov na višje ravnine jezikovne zgradbe, je nastopilo rahljanje njene zlasti glasovno-morfološke vezanosti in s tem seveda tudi njena jezikovnosistemska dorečenost (Nebeská 1995); s prehajanjem na vprašanja besedila, z zajemanjem tudi pragmatičnih okoliščin njegovega nastajanja, z vključitvijo komunikacijske problematike v jezikoslovje (z eksplicitnim poudarkom tudi na normi knjižnega jezika zlasti Jedlička 1974, 1978, 1982; Chloupek 1988; 1991),²³ s pritegnitvijo drugih ved v procesno razlago govornega dejanja (Kořenský 1988) se vprašanja norme relativizirajo – natančneje, postajajo odvisna od mnogih manj predvidljivih, tudi zunajjezikovnih okoliščin. Aktualizira se norma posameznih funkcijskih zvrsti, posameznih sistemskih danosti jezika, npr. leksikalna norma (Filipec npr. 1995). Funkcijski vidik, ki ga je vnesla v jezikoslovje praška šola v začetku 30-tih let, pa vendarle ohranja zvezo z mnogimi, tudi implicitno normativnimi segmenti nadaljnjega jezikoslovnega dogajanja.

In vendar, kot rečeno, doživlja knjižni jezik in s tem tudi njegova norma po letu 1945, ko se Češka z drugimi slovanskimi državami znajde v okviru stalinistične ideologije in njene eksplicitne jezikovne doktrine, dvojno frustracijo – v smislu ideologizacije in antiideologizacije; slednje seveda ne pomeni nujno resnične jezikovne demokracije. Na ravni jezikoslovja so posebna 50-ta leta, ko zavračajo pojem strukturalizma predvsem zaradi njegove opredelitve jezika kot znakovnega sistema (Novák 1990). Jezik je opredeljen samo s svojo socialno (sporazumevalno) funkcijo (Travníček 1955).

²¹ O poseganju v knjižnojezikovno normo B. Havránek meni: »Norma spisovného jazyka se vytváří i dále vyvíjí zpravidla za teoretických zásahů, a to teorie jazykové i mimojazykové« (1963: 31); če pojem zujezikovnosti odpira možnost ideološkega ali kakršnegakoli interesno omejenega poseganja v normo knjižnega jezika, bi ga moral pojem teoretičnosti omejevati.

²² O stanju duha na Češkem pred drugo svetovno vojno posredno priča tudi dejstvo, da so v okviru PLK našli modus vivendi tudi ruski intelektualci, med njimi pripadniki ruske formalistične šole (Jerman 1978); v kontekstu našega razmišljanja je relevanten predvsem delež R. Jakobsona. Vgraditev v Teze PLK spoznanja ne samo o komunikacijski (sporazumevalni), ampak tudi o estetski vlogi jezika odpira možnost celovite interpretacije jezika. S pritegnitvijo estetske vloge jezika na ravni umetnostne besede doživi Saussurjev pojem jezikovnega znaka variantno interpretacijo: obvestilnost (lahko) izhaja tudi iz njegove celovitosti.

²³ A. Jedlička nadgradi pojmovanje norme z zunajjezikovnimi prvinami: jezikovno normo postavi v razmerje s konkretno komunikacijsko situacijo. Pritegnitev komunikacijskih prvin v pojem norme pomeni seveda tudi konec možnosti njene kodifikacije.

Sicer pa kaže, da se v ideološko indoktriniranem družbenem okolju na Češkem po l. 1945 stopnjuje tipična notranjejezikovna diglosija, kot imenuje F. Daneš (1997) pojav neknjižnega jezikovnega standarda (substandarda), t. i. obecné češtiny, ob češkem jezikovnem standardu oz. knjižnem jeziku. Da gre za neke vrste zavračanje normativne podobe jezika, lastne vsem medijem politične in ideološke propagande, pričajo 60-ta leta, ko v družbeno oz. politično bolj sproščenih okoliščinah začne t. i. obecná čeština prevzemati vlogo knjižnega jezika: tedaj aktualni češki pisatelji, dramatik, esejisti – Hrabal, Škvorecký, Kohout idr. se načeloma (B. Hrabal dosledno) izražajo v jezikovnem substandardu – »obecní« češtiní.

Gre za zanimiv pojav, poseben tudi v okviru slovanskih jezikov, ko je zaradi razmeroma velike geografske razširjenosti ali vsaj centralne umeščenosti t. i. obecná čeština lastna velikemu številu govorcev. V okviru leposlovja je bilo to dejstvo v 60-tih letih učinkovito izrabljeno.²⁴ Zdi se, da se searlovski opredelitev umetnostnega besedila v smislu povnanjanja (umetnikovega) notranjega sveta ni mogla zgoditi v izrazni podobi jezika, ki je zaradi posebnih družbenih in političnih okoliščin izgubil verodostojnost v svojih najbolj izpostavljenih oz. vplivnih funkcijah (publicistika oz. ves medijski aparat); kaže, da je prevladoval občutek, da bi že sam izraz normiranega knjižnega jezika lahko vplival na izgubo obvestilne moči besedila ali obratno – »obecná« čeština je že samo s svojim glasovno-oblikoslovnim segmentom spregovorila sama po sebi.

Da je »obecná« čeština tudi človekova reakcija na politično jezikovno frustracijo dokazuje dejstvo, da je po l. 68 v glavnem skupaj s svojimi nosilci v leposlovni besedi bila bolj ali manj na indeksu, da je tako ugasnila oz. izgubila svoj učinek.

2.3.2.1 V jezikoslovnih krogih je bil pojav »obecné« češtiny v manj pričakovanih govornih položajih vrednoten razmeroma skrajnostno. Nekateri jezikoslovci, med njimi zlasti P. Sgall ves čas, se pravi od 60-tih let, zagovarjajo rahljanje norme knjižnega jezika (Sgall 1963; Sgall – Hronek 1992).²⁵ Zanimivo je stališče P. Sgalla, da bi s selektivnim odpiranjem knjižnojezikovne norme »obecní« češtiní – gre zlasti za nekatere strukturne glasovno-oblikoslovne lastnosti – do določene mere presegli ekskluzivnost knjižnega jezika: ta bi lahko postal sporazumevalni način tudi v nejavnih govornih položajih, s čimer bi bila v veliki meri lahko presežena tipična češka diglosija (Sgall 1994).

Še vsaj dve stališči, ki jih češki jezikoslovci nekako od 80-tih let jasno artikulirajo, sta vsaj posredno v prid odpiranju norme knjižne češtiny in s tem odpravljanju notranjejezikovne diglosije. Gre za radikalno kritiko funkcionalističnega (knjižno)jezikovnega kriterija kot temeljnega normativnega izhodišča nekaterih članov PLK zlasti s strani Z. Starega (1995a; 1995b) in za spoznanja v zvezi s češko jezikovno situacijo v času baroka (Stich 1991; 1995); »obecná« čeština, tedaj tudi jezik

²⁴Seveda je (bila) »obecná« čeština hvaležno karakterizacijsko sredstvo v leposlovju že prej (npr. Haškov Švejk). V 60-tih letih pa gre za dejstvo, da pri odmevnih leposlovcih prevzema funkcijo knjižnega jezika.

²⁵Diskusija o vprašanjih »obecné« češtiny je bila v 60-tih letih prenesena tudi iz češkega prostora, npr. Slova a slovesnosti, v Voprose jazykoznanija (npr. Sgall 1960).

javne besede, je s kodifikacijo starejšega (obrozenskega) jezikovnega standarda (Dobrovsky, Jungmann) izgubila svoj prestižni položaj (Starý 1995a, 1995b; Sgall 1994).²⁶

V glavnem prevladujoče stališče o ohranjanju knjižne češčine v dosedanjih normativnih okvirih (npr. K. Hausenblas 1962; Skalička 1962; Chloupek 1991) je utemeljevano predvsem z geografsko omejenostjo »obecne« česčine, z možnostjo očitka t. i. pragocentrizma (Daneš 1997), z vsaj deloma drugačno jezikovno situacijo na Moravskem in v Šleziji – pogostejše uporabljanje knjižne češčine v govorjeni komunikaciji ob sicer izrazitejši narečni razdrobljenosti idr. Vendar F. Daneš uvršča med tri odločilne prvine, ki vplivajo na sodobno knjižno komunikacijo na ravni njene normativnosti na prvo mesto prav »specifično češko diglosijo« – poleg vedno globlje in natančnejše funkcijske diferenciacije in masovnega vpliva tujih jezikov, predvsem angleščine (1995; 1997).

2.3.2.2 V okviru aktualne problematike vpliva tujih jezikov, zlasti angleščine, na sodobni češki knjižni jezik²⁷ ne gre samo za normativno vprašanje, gre tudi za krčenje, perspektivno morda celo ukinjanje znanstvene komunikacije v nacionalnih jezikih oz. za ukinjanje vsaj nekaterih komunikacijskih položajev in področij. V tem smislu kaže, da je jezikovni položaj v slovanskih jezikih, zlasti z manjšim številom govorcev, precej podoben, različna ali vsaj deloma različna pa je strokovna reakcija. (Prim. slovenščino, deloma slovaščino, posebnosti v zvezi s hrvaščino idr.) Razumno je seveda sprejemanje trenutno nespremenljive realnosti: dejstvo je, da je jezik »nadnarodne« znanosti angleščina; v kolikšni meri bo smiselnost njene rabe upoštevana (Daneš 1997), v kolikšni meri bo posegala v strukturo nacionalnega jezika in spreminjala njegovo normo, pa je seveda odvisno vsaj posredno od mnogih, tudi zunajjezikovnih dejavnikov, neposredno pa seveda od jezikovnega vedenja nosilcev drugih nacionalnih jezikov. Omeniti velja, da čeprav so »znanstvena spoznanja po svojem značaju nadnarodna« (Daneš 1997: 80), angleščina ni »nadnarodna«, zato je primerjava z vlogo srednjeveške latinščine v znanosti vsaj vprašljiva; zlasti v okviru manjših zahodnoevropskih narodov so prepoznavne njene imperialistične jezikovne ambicije (Phillipson 1992).

2.3.2.3 Naj na kratko povzamemo: sodobna češka knjižnojezikovna norma ostaja tudi konceptualno v svojih tradicionalnih okvirih, kar pomeni, da se je s poudarjeno prvino »prožne stabilnosti« sposobna prilagajati izjemno zahtevnim aktualnim družbenim potrebam, verjetno tudi s postopnim vstopanjem v vsaj nekatere nejavne govorne položaje. Tudi t. i. narodnoreprezentativna in narodnopovezovalna

²⁶ Z. Starý (1995b: 62) očita Havránku različno vrednotenje odpiranja knjižne češčine ljudskemu jeziku: v husitskem obdobju naj bi ta pojav pomenil zbliževanje knjižnega in ljudskega jezika, v času baroka pa je »analogni proces« ovrednoten kot prehajanje »ljudskih posebnosti in dialektizmov v knjižni jezik«. Havránkovo stališče se zdi razumljivo, saj sta jezikovni situaciji različni: če drugega ne, gre za različno stopnjo ustaljenosti knjižne češčine, da o siceršnjih družbenih in političnih okoliščinah ne govorimo.

²⁷ Na ravni predvsem čustvenega razmerja do knjižnega jezika je bila tovrstna problematika prisotna tudi v polemikah o novem češkem pravopisu, npr. v Literárných novinách.

funkcija knjižnega jezika, opredeljena kot njegova imanentna lastnost v posebnih družbenih in političnih okoliščinah s strani nekaterih članov PLK, ima v tem trenutku v evropskem in svetovnem kontekstu še vedno temeljni smisel. Zgodovinske analogije brez upoštevanja širših družbenih okoliščin se zdijo zavajajoče.

2.4 Jezikovna situacija na Slovaškem je bila do leta 1989 determinirana z včasih bolj včasih manj zakrito težnjo po dvojezičnosti (Horecký 1979a). Ideje iz 20-tih let o enotnem narodu in jeziku, obnovljene v 50-tih in deloma 60-tih letih v okviru stalinistične jezikovne doktrine (Buzassyová 1995; Bosák 1995a) so poleg ideološke obremenitve, lastne vsem slovanskim jezikom, še dodatno obremenile normo knjižne slovaščine: pojem vrednotenja (knjižnega) jezika na podlagi jezikovne zavesti (v zb. 1967 npr. Ružička; Miko idr.), se pravi – splošno rečeno, odgovornosti prvemu izmed kriterijev knjižnosti J. Ružičke (1967) – narodni reprezentativnosti, je pomemben vidik normativnega pristopa. Jezikovni normativisti, kot jih imenuje J. Bosák (1995a), so si odpirali pot do jezika tudi prek (vsaj delnega) spreminjanja razmerij med pojmi knjižna norma, uzus, kodifikacija: norma je zbir jezikovnih *zakonitosti* (npr. Kočiš 1979) – meja s kodifikacijo se tako briše. Sicer pa se je mogoče samo strinjati s spoznanjem istega avtorja (Bosák 1997), da tudi javna sodobna komunikacija postaja vedno bolj govorjena, spontana (demokratizacija življenja), kar seveda bo moralo vplivati oz. že vpliva na pojmovanje (knjžno)jezikovne norme, sploh pa na njeno uzakonjanje.

Jezikovno stratifikacijo, ki pomeni temeljit odmik od stilnofunkcijskega koncepta praške šole, je predstavil J. Horecký (1979b).²⁸ Izhajal je iz narodnega jezika, iz njegove geografsko-socialne členjenosti in s tem povezanih različnih komunikacijskih dejanj. Ločil je knjižni jezik, standard, substandard, nadnarečje in narečje.²⁹ Jezikovni standard naj bi se od knjižnega jezika ločeval po tolerantnejši normi. Kljub aktualnemu komunikacijskemu pristopu se koncept Horeckega ni uveljavil v praksi (Bosák 1995b).³⁰ Vendar pa ostaja dejstvo, da model Horeckega odseva, kot piše J. Bosák (1997: 49), »realno situacijo v funkcioniranju slovaščine 70-tih let našega stoletja«.

Aktualna podlaga sodobnega normativnega opisa (knjižne) slovaščine naj bi bila socialno-komunikacijska (Bosák 1995a; Buzássyová 1995); temeljni dvom o smiselnosti vračanja v 60-ta leta, ko so nastala Ružičkova merila knjižnosti – gre za prizadevanja nekaterih jezikoslovcev –, je mogoče utemeljiti predvsem s popolnoma spremenjeno jezikovno situacijo, v kateri se je znašla slovaščina 90-tih let (Bosák 1997).

Lahko povzamemo, da je naravnost tudi slovaškega jezikoslovja do knjižno-jezikovne norme oz. do jezika nasploh – podobno kot v drugih jezikovnih okoljih,

²⁸ V diskusiji na bratislavski konferenci o teoriji knjižnega jezika je K. Horálek (1979) v zvezi s prispevkom J. Horeckega opozoril na nujnost novega kritičnega ovrednotenja stališč praške šole.

²⁹ Nekatero tendence v sodobnem češkem jezikoslovju (Starý 1995a; deloma Sgall že npr. od 1960. leta dalje idr.) izkazujejo določene asociacije z obravnavano jezikoslovno strategijo.

³⁰ V slovaščini se namreč (še) izoblikoval splošni (neknjižni) substandard, kot je npr. t. i. obecná češčina ali pogovorna ruščina (Bosák 1989).

še zlasti pa tistih, kjer je po letu 1990 nacionalni jezik postal tudi državni jezik – nekako dvovrstno: samoumevnosti jezikovne rabe v vseh komunikacijskih položajih se prilagaja tudi zavest o tem. Če se to ne zgodi, ostaja neke vrste »konfliktnost« med jezikovno formalno resničnostjo in zavestjo o potrebnosti, celo nujnosti ohranjanja oz. vzdrževanja varovalnega razmerja do jezika. Ne glede na podobne zunaj- in znotrajjezikovne okoliščine je posploševanje določenih jezikovnovedenjskih vzorcev in jezikoslovnega razmerja do njih lahko zelo tvegano oz. zavajajoče. Aktualna slovenska izkušnja ni najbolj spodbudna: določeni družbeni sloji, kapitalsko nezanemarljivi, se zdi, da izbirajo jezik npr. glede na družbeno prestižnost komunikacijskega položaja: zlasti angleščina, nemščina, tudi italijanščina se ob slovenščini pojavljajo kot komunikacijski jeziki v marsikdaj neutemeljenih (nerazumnih) položajih.

2.5 Z vidika oblikovanja norme določajo knjižno slovenščino vsaj tri prvine:

- (1) največja narečna členjenost med slovanskimi jeziki;³¹
- (2) skozi vso zgodovino do najnovejšega časa različna stopnja nedržavnosti;
- (3) političnoideološka izkušnja, vendar v zvezi s slovenščino glede na večino drugih slovanskih jezikov modificirana v smislu variantnega jugoslovanskega modela.

Izhajajoč iz sodobnega stanja knjižnojezikovne norme lahko povzamemo, da so omenjene prvine vplivale predvsem na

– kronično prisotnost knjižnonormativnega uravnavanja tako znotrajjezikovnega (še v 19. stol. npr. tudi glede na knjižno prekmurščino, poskusi oblikovanja vzhodnoštajerskega jezikovnega standarda), predvsem pa medjezikovnega,³²

– premajhno upoštevanje ali celo neupoštevanje (knjižne) slovenščine na celotnem narodnostnem prostoru (zamejstvo – Italija, Avstrija, Madžarska) in vsaj v strnjeni diaspori; zaradi številčnosti izseljencev, predvsem pa zaradi razvite šolske in sploh kulturniške dejavnosti je v tem smislu aktualna zlasti Argentina (Glušič 1996).

2.5.1 Različna stopnja nedržavnosti³³ slovenskega jezika imela za posledico različno stopnjo dvojezičnosti njegovih nosilcev na celotnem etničnem prostoru.³⁴

³¹Kot je znano (Ramovš 1936), je mogoče slovenščino predvsem na podlagi glasoslovno-morfoloških lastnosti členiti na sedem temeljnih narečnih baz s 46 narečji; F. Bezljaj (1967: 16) ugotavlja, da »/n/oben drug slovanski jezik ni tako občutno diferenciran«; narečno, zlasti pa narečnobazično različnost lahko interpretiramo kot apriorno duhovno bogastvo tudi v smislu humboldtvske različnosti »videnja sveta«. V zvezi z razvojem norme slovenskega knjižnega jezika zbrana literatura A. Vidovič Muha (1996).

³²Slovenska knjižnojezikovna norma se je tako rekoč do konca 19. stol. v precejšnji meri oblikovala protistavno z nemščino – tu je seveda izjemna Kopitarjeva slovnica. Šele Pleteršnikov Slovensko-nemški slovar je prek slovenskih iztočnic predstavil slovenski pojmovni svet tedanjega časa in po njem uravnaval nemško leksikalno gradivo (Vidovič Muha 1995).

³³Tudi jugoslovanska ustava iz leta 1974, ki velja vsaj s slovenskega stališča za najbolj demokratično v okviru nekdanje predvojne in povojne Jugoslavije, izloča uporabo slovenščine iz vojaškega poveljevalnega in vojaškega učnega jezika (V. Gjurin 1991: 100); v tem smislu je bil deloma izjemen čas med drugo svetovno vojno. Sicer pa že samo dejstvo, da je bilo glavno mesto države Jugoslavije

Iz spoznanja neposredne jezikovne konkurenčnosti, v kateri je imela slovenščina v danih zgodovinskih razmerah vedno objektivno manjše možnosti (Toporišič 1991), se je pri Slovencih razvil neke vrste kompenzacijski občutek aktivnega razmerja do svojega jezika: pojem t. i. jezikovne ogroženosti, bolje nesamoumevnosti, ki je postal sestavina slovenske (jezikovne) zavesti, lahko v njegovi tvorni varianti obravnavamo kot spodbudnik vzdrževanja jezika v vseh tistih njegovih življenjskih vlogah, ki so bile v določenih zgodovinskih okoliščinah optimalne. Sicer pa je pojem nesamoumevnosti in ogroženosti slovenščine mogoče razumeti tudi vzročno-posledično: odsotnost državnopredstavitvene vloge slovenščine pomeni že apriorno neenako možnost njene uporabe in s tem seveda njenega naravnega razvoja v posebej občutljivi večjezikovni državni skupnosti, tudi z zadnjo jugoslovansko izkušnjo po letu 1945; zavest ogroženosti je torej (bila) posledica nesamoumevnosti uporabe svojega jezika v vseh govornih položajih oziroma posledica ne samoumevne, politično izpostavljene odločitve.

V danih okoliščinah je razumljivo, da je na oblikovanje norme slovenskega knjižnega jezika skozi vso njegovo zgodovino imela izrazit vpliv jezikovna politika, za katero pa tako rekoč dosledno velja, da je bila sicer načeloma narodotvorna, vendar pa preveč odvisna od dnevne politike in zato vsaj daljnosežno jezikovno večkrat nekonstruktivna. Nerazvidnost lastnih meril delovanja jezikovne politike kot prvine jezikovne kulture v daljni in bližnji zgodovini najprej v razmerju do istodržavnega jezika (nemščina, srbohrvaščina) danes predvsem v razmerju do t. i. svetovnega jezika (angleščina, deloma nemščina) vseskozi zaznamuje oblikovanje oziroma vzdrževanje norme slovenskega knjižnega jezika.

2.5.2 O oblikovanju lastne normativne podobe slovenskega knjižnega jezika je posebej smiselno govoriti po njegovi dokončni ustalitvi, se pravi po izidu obsežnega Pleteršnikovega slovarja (1894/95): tedaj je prvič v zgodovini slovenskega slovarstva vzeto za izhodišče izrazje pojmovnega sveta slovenskega človeka in temu izrazju je bila neposredno ali posredno dana tudi normativna podoba. Lahko rečemo, da se s tem slovarjem vsaj v glavnem končuje iskanje normativnosti slovenščine v kontrastivni povezavi z nemščino – razpoznavne lastnosti slovenščine se oblikujejo iz nje same (Vidovič Muha 1995a).

Čas 30-tih let zaznamuje močno samoohranitveno jezikovnopolitično delovanje (v smislu jezikovne kulture), pogojeno z unitarističnimi težnjami države, ki so se na področju šolstva pojavljale v zvezi z učbeniki – ti naj bi bili vsedržavni, v slovenščino pa naj bi se prevajali le, dokler ne bi postala srbohrvaščina vsedržavni jezik – tudi na področju strokovne terminologije in s tem posredno tudi znanstvenega jezika (Rotar 1996).³⁵

vedno zunaj Republike Slovenije je imelo seveda tudi samoumevne jezikovne posledice: na ravni visoke državne administracije je bila slovenščina v najboljšem primeru jezik drugega, se pravi prevodnega ubesedovanja.

³⁴Zlasti po nastanku prve Jugoslavije leta 1918 oz. po priključitvi Koroške Avstriji 1920 je nujno ločevati položaj Slovencev, ki so ostali zunaj matične domovine – v Italiji, Avstriji in na Madžarskem – kjer so se znašli kot manjšina.

Predvsem trideseta leta z idejami evropskega (praškega in ženevskega) strukturalizma – gre zlasti za pojmovanje jezikovne zvrstnosti s poudarkom na posebnostih knjižnega jezika, eksplicitno obravnavanje jezika kot sistema glede na njegovo govorno realizacijo idr. –, pomenijo tudi v slovenskem prostoru začetek dogajanja, ki se posploši v zgodnjih šestdesetih letih. V tem času se v slovenskem jezikoslovju izoblikujeta dve pojmovanji knjižnega jezika in njegove norme: tradicionalistična – knjižni jezik je monolitna pojavnost z normo slovničarsko popravljenega »dobrega avtorja«,³⁶ in druga, načeloma neodmevna, ki izhaja iz programsko pisane razprave B. Voduška (1932/33) s povednim naslovom *Za preureditev nazora o jeziku*, z nekaterimi, tedaj evropsko aktualnimi idejami o jeziku.

Za Voduškovo razumevanje slovenske (knjižno)jezikovne norme je pomembna zlasti narodnozdrževalna vloga knjižnega jezika, zato se mu zdijo nedopustni posegi v njegovo normo s stališča dnevne politike; gre predvsem za purizem 19. stoletja, ki je z idejo panslavizma prekinil naravno podstavo knjižnojezikovne norme, izhajajoče iz naravne ljudske govorice,³⁷ in za purizem tridesetih let, ki se je lotil vsega izvorno slovanskega. Glede na različne socialne funkcije knjižnega jezika Vodušek zavrača povzdigovanje umetnostnega jezika v normativno merilo; zlasti znanstveni jezik ima s svojo funkcijo pogojeno prepoznavno podobo, npr. nominalno izražanje. Z Voduškovimi večinoma polemičnimi razmišljanji o jeziku smo imeli v slovenskem prostoru sicer neodmevno, vendar pa evropsko aktualno socialnofunkcijsko razumevanje jezika.

Čas do šestdesetih let zlasti v smislu delovanja B. Voduška v zgodnjih tridesetih in med petdesetimi in zgodnjimi šestdesetimi leti (kritike zlasti slovarskega dela Slovenskega pravopisa iz 1950 v smislu nerazvidnosti leksikalne stilne, časovne, zvrstne členjenosti, zavzemanje za naravno podobo govornega knjižnega jezika – pomemben normativni vidik jezik intelektualne Ljubljane), na metodološko-raziskovalni ravni tudi A. V. Isačenka – gre za njegovo dialektološko monografijo *Govor vasi Sele na Rožu* iz 1939. leta, besedotvorno razpravo A. Breznika iz 1944, za dela funkcionalističnega strukturalista R. F. Mikuša (več o omenjenih avtorjih A. Vidovič-Muha 1988; 1994) lahko obravnavamo kot neke vrste usmerjanje jezikoslovnega razvoja v moderno, evropsko aktualno razumevanje knjižnega jezika, njegove vloge in delovanja.

2.5.3 Jezikoslovna dogajanja, ki so zaznamovala zgodnja šestdeseta leta v smislu nadaljnega jezikoslovnega razvoja, je kritika Slovenske slovnice iz 1956. leta J. Toporišiča (1960), ki pomeni hkrati tudi zasnovo nove slovnice istega avtorja

³⁵ Slovenska situacija tedanjega časa spominja na slovaška 20-ta leta.

³⁶ Kot je znano, se s pojmom »dobrega avtorja« srečamo tudi v češkem jezikoslovju tega časa. B. Havránek (1963: 31) ugotavlja, »da sodi v normo knjižnega jezika to, kar je v sodobni knjižni rabi; v bistvu je to Ertlov »dober avtor«; seveda pa tu ni sledu o slovničarskih »korekturah«.

³⁷ Pojem naravna ljudska govorica je že od B. Havránka (1963, 1. izd. 1932) določen z dejstvom, da njegova norma ni podvržena zunajjezikovnemu uravnavanju, kar je seveda samoumevna posledica odsotnosti zunajjezikovnih vlog (v zvezi z narodom predstavitvenost in povezovalnost).

zlasti iz leta 1976, odmevna in strokovno argumentirana kritika Slovenskega pravopisa iz 1962. leta zlasti avtorjev B. Pogorelec, B. Urbančiča, J. Toporišiča, prav tako odmevna in prav tako strokovno podprta kritika Poskusnega snopiča Slovarja slovenskega knjižnega jezika (SSKJ) iz 1963. leta, zlasti F. Jakopina, B. Pogorelec, pa tudi čeških avtorjev (zbrana literatura Vidovič Muha 1996). Posebno mesto v tem času zavzema intelektualno močna kritika funkcionalističnega oz. tehnokratskega omejevanja jezika, ki jo je napisal E. Kocbek (1963).³⁸

2.5.3.1 Jezikovnozvrstne (funkcijskostilne) teorije,³⁹ ki se je v tem času (iz)oblikovala na Slovenskem, zaradi posebnih slovenskih okoliščin v nobenem primeru ne moremo razumeti kot čisto aplikacijo češkega pojmovanja (knjižnega) jezika v okviru PLK. Slovenska varinta jezikovnih zvrsti tega časa se nam predstavlja vsaj v dveh podobah.

– Glede celovitosti jezikovne vloge izbirna smer poudarja tako rekoč samo sporazumevalno (komunikacijsko) vlogo jezika; da bi bil končno presežen umetnostni jezik kot edini vrednostni (normativni) kriterij za vse druge jezikovne funkcijske zvrsti, se o posebnostih umetnostnega jezika (zlasti R. Jakobson) tako rekoč ne govori (B. Urbančič 1960/61, 1961/62; 1972), ali pa je njegova vloga zaradi polemičnih okoliščin izrazito izpostavljena (npr. J. Gradišnik). Protipuristično stališče B. Urbančiča se kaže predvsem v izrazitem poudarjanju jezika (le) kot »sredstva za sporazumevanje«. Podobno stališče zasledimo tudi pri drugih jezikoslovcih, npr. B. Pogorelec (1965: 132): »/J/ezik kot sredstvo za sporazumevanje ni enotna tvorba«. Zanimanje t. i. pesniške (poetske) vloge jezika je bila v tistem trenutku, kot rečeno, do neke mere razumljiva, ker je pač vsa slovenska normativna knjižnojezikovna tradicija temeljila na bolj ali manj idealiziranem jeziku leposlovja kot najvišjem normativnem merilu.

– Z dokončnim sprejetjem zasnove SSKJ in z njenim uspešnim dograjevanjem ob nastajanju njegove 1. knjige (izid 1970) se uveljavi (na leksikalni ravni) celovita slovenska jezikovnozvrstna (funkcijskostilna) teorija.

SSKJ odlikujeta vsaj dva sklopa prvin:

– Kot rečeno, uveljavitev zvrstnega (funkcijskostilnega) pojmovanja jezika v slovenskem (jezikoslovnem) okolju na podlagi razmeroma uravnotežene funkcijskozvrstne dokumentacije; gre za prepoznavanje knjižnojezikovne norme na ravni podsistemov knjižnega jezika; prvič po Pleteršnikovem slovarju, se pravi po l. 1894/95, je aktualiziran tonemski naglas.⁴⁰

³⁸Obvestilna moč tedanjega Kocbekovega razmišljanja o jeziku sega z mnogimi prvinami prav v današnji čas.

³⁹Iz PLK izhajajoči pojem funkcijski stil je J. Toporišič nadomestil z jezikovna zvrst, ki se je prek učbenikov prenesel tudi v šole in tako postal splošen.

⁴⁰Po zaslugi J. Riglerja prinaša SSKJ podatek o visokem – nizkem tonu; s shemami za dinamični in tonemski naglas rešuje v Uvodu v SSKJ (I, XXV–LVIII) naglasno problematiko tudi na ravni oblikoslovja.

– Ohranitev čiste referenčnosti oz. uvedba t. i. pomenskih kvalifikatorskih pojasnil izloča iz slovarske razlage političnoideološko vrednostno načelo, npr. v kapitalistični ekonomiki *delnica* 'vrednostni papir, ki izkazuje pravico do deleža //' ipd.⁴¹

Zlasti s stališča relevantnosti celovite knjižnojezikovne norme za SSKJ velja, da iz političnoideoloških razlogov ni mogel zajeti bogate jezikovne ustvarjalnosti slovenskega izseljenstva, slovensko zamejstvo pa je bilo lahko upoštevano le deloma.

2.5.3.2 Zgodnja 60-ta leta zaznamuje slovenski jezikoslovni in sploh kulturniški prostor razprava o jeziku E. Kocbeka (1963). Svoje razmišljanje utemeljuje s potrebo po avtentičnosti jezikovnega izraza, kajti »vprašanje jezika postaja vprašanje človekovega uresničevanja« (206).

Na temelju postavitve jezika v središče prepoznavanja človeka kot takega – identifikacije človeka – je Kocbek napisal kritiko navideznosti oz. utvare resnice, izhajajočega iz nekaterih ključnih političnih ideologemov tedanjega časa.⁴² V kritiko videza resnice je Kocbek vgradil tudi kritiko tehnokratske redukcije jezika na čisti jezikovni funkcionalizem: opredelitev jezika v smislu sredstva/orodja pomeni njegovo alienacijo – z drugimi besedami: pomeni izraz utvare resnice.⁴³

Sicer pa pojem jezika predstavi Kocbek na ravni govora, ki ga razume predvsem kot sposobnost človeku lastne zavesti – ontološki vidik; z normativnega vidika je zanimivo njegovo razumevanje jezika v ožjem smislu: gre za sistem človekovega besednega izražanja z »narodnoizkustveno ureditvijo« in tudi s takšno kodifikacijo; utemeljen je v slovarju in slovnici – strukturalni vidik. Obema pojmomoma, se pravi govoru in jeziku v ožjem smislu, pridruži Kocbek še pojem besede kot afirmacijo individualnosti in s tem »poziv bližnjiku«; v bistvu gre za sociološki vidik jezika, ki ga Kocbek predstavi z Bühlerjevo jezikovno trisestavinskostjo: razodevalna in predstavitvena vloga glede na tvorca sta glede na naslovnika samodejno pozivni.

Kaj je torej za Kocbeka jezik? Prek pojma besede mu pomeni človekovo samo-uresničevanje: sposobnost zavesti (govor) se udejanja prek specifično (glede na narod) urejenega sistema. Eno izmed temeljnih sporočil njegovega razmišljanja izhaja iz spoznanja o moči jezika, o moči »besede«, kajti »beseda svet tolmači«, zato je »močnejša od realnosti«. Jezik prek besede dobiva tako temeljne etične razsežnosti, saj je vrednost jezika hkrati »vrednost govorečega«. Zato je po Kocbeku boj za resnico jezika v bistvu boj za resnico nasploh.

⁴¹ Velja omeniti, da so prav iz redaktorskih izkušenj ob nastajanju 1. knjige SSKJ nastali nekateri za normativnost knjižnega jezika zanimivi ali zanimivejši članki, npr. T. Korošca, J. Müllerja, A. Vidovič-Muhe (zbrana lit. Vidovič Muha 1996). Skratka SSKJ je vsekakor razgibal slovenski prostor tudi v smislu širšega, aktualnega razmišljanja o jeziku.

⁴² V okviru frazemov, ki jih za obdobje med leti 1945 in 1995 razčlenjuje na podlagi časopisnega gradiva E. Kržišnik (1998), se vsaj posredno kažejo tudi nekateri ideologemi, npr. *kapitalistična politika* oz. *politika kapitalističnih držav*, *imperialistične države* ipd.

⁴³ Kocbekove Misli o jeziku izkazujejo avtorjevo poznavanje ne samo relevantnih filozofskih del, pač pa tudi relevantna jezikoslovna, predvsem Bühlerja, ženevsko strukturalno šolo, verjetno tudi teze PLK.

V bistvu pomeni Kocbekovo besedilo kritiko dehumanizirajočega pristopa k jeziku, kritiko instrumentalizma, omejenega na razumevanje jezika (samo) kot orodja oz. sredstva z določeno vlogo. Kocbeku je v zgodnjih 60-tih letih uspelo povezati pojem jezika, njegove norme in uzakonitve (kodifikacije) z vrednostnim pojmom človeka oz. njegove besede.⁴⁴

2.5.4 Zlasti v prvi polovici sedemdesetih let se jezikovnozvrstno pojmovanje (knjižnega) jezika dopolnjuje tudi v smislu posebnosti, ki jih pogojujejo slovenske okoliščine (npr. Toporišič 1970). Med funkcijskimi zvrstmi je veliko pozornosti namenjene publicistiki (Dular 1975, Korošec 1977). Jezikovnozvrstno pojmovanje jezika se nadgrajuje s poskusi zajetja področij (javne) jezikovne komunikacije (Toporišič, Gjurin 1981).

Kot da so se zlasti v drugi polovici sedemdesetih in prvi polovici osemdesetih let ponovila zgodnja trideseta leta: zlasti prek šolstva, šolskih programov in učbenikov se je stopnjeval unitaristični pritisk, ki je izzval odločno odklonilno reakcijo slovenske javnosti: vprašanja jezikovne politike stopijo v ospredje jezikovnega zanimanja; jezikovna politika se pojavi kot temeljni spodbudnik utrjevanja slovenske jezikovne zavesti in s tem vsaj posredno kot neke vrste normativni jezikovni filter zlasti v razmerju do srbohrvaščine. Znotraj množične politične organizacije Socialistične zveze delovnega ljudstva Slovenije so bile oblikovane po posameznih komunikacijskih področjih (gospodarstvo, znanost, vojska, film in televizija idr.) različne delovne skupine z nalogo skrbeti za slovenščino v vseh javnih komunikacijskih položajih in področjih. Odmevno in za normo knjižnega jezika predvsem posredno vplivno je bilo delo Jezikovnega razsodišča (1981–1989): manj morda v vlogi jezikovne svetovalnice in bolj v politično inštitucionalizirani težnji gojitve zavesti o odgovornosti za kakovost javne besede.

Devetdeseta leta se zdi, da zaznamuje potreba po spremembi tako splošne kot tudi politične zavesti (zavesti odgovornih politikov) o položaju in vlogi slovenščine kot državnega jezika (Vidovič Muha 1991). Še naprej se bolj ali manj marginalno razpravlja o ogroženosti in išče »zunanjega sovražnika«, v veliki meri brez temeljnega spoznanja, da smo se znašli v položaju drugih (evropskih) številčno manjših jezikov, ki s konkretnimi predvsem motivirajočimi prvinami uravnavajo položaj svojega jezika v razmerju do drugih jezikov, tudi do svetovnega.⁴⁵

3 Kljub znotrajjezikovni »diglosiji«, pa tudi spremenjeni medjezikovni situaciji, nastali zaradi razpada večnacionalnih in s tem tudi večjezičnih držav, »amerikanizaciji« življenja slovanskega sveta in s tem seveda njegovih jezikov – ali pa morda

⁴⁴ Humanistična prvina razumevanja jezika je zelo zabrisana v zasnovi prenove pouka slovenščine na srednji pa tudi osnovni šoli. Temeljita razčlenitev jezika izhaja iz (pragmatično)funkcijskega načela t. i. sredstva javne komunikacije.

⁴⁵ Leta 1995 je Fakulteta za družbene vede in novinarstvo organizirala več medijskih nastopov na temo Slovenščina ogrožena – da ali ne? predvsem z aktualnega vidika, se pravi v razmerju slovenščine do svetovnih jezikov, predvsem angleščine. Temeljno sporočilo je bilo, da je danes slovenščina ogrožena od svetovnih jezikov pač toliko, kolikor so ogroženi vsi drugi moderni jeziki zlasti številčno manjših (državnih) jezikovnih skupnosti.

prav zaradi vsega tega – se zdi, da se v slovanskem svetu ohranja težnja po izvirnem pojmovanju norme knjižnega jezika oziroma po aktualizaciji koncepta »prožne stabilnosti«, iz katerega izhaja. Ta namreč odpira tudi možnost vsaj delne redefinicije jezika in s tem normativnosti kot reakcije na spremenjene družbene in individualne komunikacijske potrebe; tako ostaja prostor za razumevanje jezika kot izraza celostne podobe človeka in ne samo njegovih različnih javnih vlog.

LITERATURA

- ANIĆ, V., 1993: Jezik i sloboda (Stare i nove dileme). *Erazmus* 1. 64–76.
- BABIĆ, S., 1986: *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku*. Zagreb: Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti Globus – Zagreb.
- BARTSCH, R., 1985: *Sprachnormen: Theorie und Praxis*. Tübingen: Niemeyer.
- Bezljaj, F., 1967: *Blišč in beda slovenskega jezika. Eseji o slovenskem jeziku*. Ljubljana: Mladinska knjiga. 9–75.
- BOSÁK, J., 1995a: Systémový a komunikačný prístup v skúmaní slovenčiny z aspektu protirečivých vzťahov normy, úzu a kodifikácie. *Języki słowiańskie 1945–1995 (Gramatyka – leksyka – odmiany)*. Opole: Uniwersytet Opolski – Instytutu Filologii Polskiej. 9–15.
- – 1995b: Hľadanie nových ciest v teórii spisovnej slovenčiny. *Studia Academica Slovaca* 24. Bratislava: STIMUL – Centrum informatiky a vzdelávania FF UK. 23–31.
- – 1989: Tendencia k demokratizácii. *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny*. Bratislava: Slovenská akadémia vied. 295–296.
- – 1997: Prestratikovaná slovenčina alebo hľadanie hraníc spisovnosti. *Slovenčina na konci 20. storočia, jej normy a perspektivy*. Bratislava: Veda. Vydavateľstvo slovenskej akadémie vied
- BRODNJAK, V., 1991: *Razlikovni rječnik srpskog i hrvatskog jezika*. Zagreb: Školske novine.
- BROZOVIĆ, D., 1970: *Standardni jezik*. Zagreb: Matica hrvatska.
- BUZÁSSYOVÁ, K., 1995: Lexikálne zmeny v súčasnej slovenčine (tendencie, motívy, komunikačné efekty). *Języki słowiańskie 1945–1995 (Gramatyka – leksyka – odmiany)*. Opole: Uniwersytet Opolski – Instytutu Filologii Polskiej. 195–205.
- COSERIU, E., 1970: *System, Norm und Rede. Sprache*. Tübingen: UTB. 193–212.
- DANEŠ, F., 1995: Situace češtiny: perspektiva i retrospektiva. *Spisovná čeština a jazyková kultura 1993*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy. 23–32.
- – 1997: Situace a celkový stav dnešní češtiny. *Český jazyk na přelomu tisíciletí*. Praha: Academia. 12–25.
- DULAR, J., 1975: Zvrstna pripadnost prvin v publicističnem besedilu. *Slavistična revija*. 197–222.
- FILIPEC, J., 1995: Lexikální norma. *Slovo a slovesnost* 3. 190–203.
- GJURIN, V., 1991: *Slovenščina zdaj*. Ljubljana: Art agencija.
- GLUŠIČ, H., 1996: Značilnosti kulturnega delovanja slovenske izseljenske skupnosti v Argentini. *Jezik in čas*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete. 125–135.
- GUTSCHMIDT, K., 1995: Struktur, Substanz und Normen in slawischer Gegenwartssprachen. *ZfSL* 40/4. 382–387.
- HAUSENBLAS, K., 1962: Styly jazykových projevů a rozvrstvení jazyka. *Slovo a slovesnost*. 189–201.

- HAVRÁNEK, B., (1932) 1963: Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura. *Studie o spisovném jazyce*. Praha: ČSAV.
- HORÁLEK, K., 1979: O znacích spisovného jazyka. *Z teórie spisovného jazyka*. Bratislava: Slovenská akadémia vied. 87–89.
- HORECKÝ, J., 1979a: Všeobecné a špecifické črty jazykovej kultúry v našich jazykoch. *Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti*. Praha: ČSAV.
- – 1979b: *Východiská k teórii spisovného jazyka. Z teórie spisovného jazyka*. Bratislava: Slovenská akadémia vied. 13–23.
- CHLOUPEK, J., 1988: Normativní povaha struktury, stylu a komunikátu. *Československá slavistika 1988*. Praha: Československá akademie věd. 119–127.
- CHLOUPEK, J. a kol., 1991: *Stylistika češtiny*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- JEDLIČKA, A., 1974, 1978: *Spisovný jazyk v současné komunikaci*. Praha: Univerzita Karlova.
- 1982: *Typy norem jazykové komunikace. Slovo a slovesnost* 43. 272–281.
- – 1988: Rozvoj bádání o slovanských spisovných jazycích v dějinách slavistických sjezdů. *Československá slavistika 1988*. Praha: Československá akademie věd.
- JERMAN, F., 1978: Jan Mukařovský in strukturalna estetika. *Jan Mukařovský, Estetske razprave*. Ljubljana: Slovenska matica. 5–27.
- Jezik in čas*, 1996: Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- KOCBEK, E., 1963: Misli o jeziku. *Sodobnost* XI/6. 205–222.
- KOČIŠ, F., 1979: Pojem jazykové normy a normovanosti. *Z teórie spisovného jazyka*. Bratislava: Slovenská akadémia vied. 32–43.
- KOROŠEC, T., 1977: Razslojenost slovenskega besedišča. *Seminar slovenskega jezika, literature in kulture (Informativni zbornik)*. Ljubljana: Filozofska fakulteta. 75–91.
- KOŘENSKÝ, J., 1988: Koncepty znak, jazyková jednotka, funkce, pravidlo, norma v procesuálním modelování jazyka. *Československá slavistika 1988*. Praha: Československá akademie věd. 109–119.
- KRASIL'NIKOVA, E., V., 1984: Zur russischen Umgangssprache (razgovornaja reč'). *Handbuch des Russisten*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz. 352–378.
- Kultúra spisovnej slovenčiny*, 1967. Bratislava: Slovenská akadémia vied.
- KRŽIŠNIK, E., 1998: Frazeološka sredstva v vlogi razkrivanja družbenih sprememb med leti 1945 in 1995. *Slovenski jezik. Najnowsze dzieje języków słowiańskich*. Opole: Uniwersytet Opolski – Instytutu Filologii Polskiej (v tisku).
- KUNERT, I., 1984: *Russische Sprachpflege und Sprachakkulturation. Handbuch des Russisten*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz. 378–404.
- LAPTEVA, A., O 1966: O nekodificirovannyh sferah sovremennogo russkogo literaturnogo jazyka. *Vja* 2. 40–55.
- MATHESIUŠ, W., (1939) 1982: *Řeč a sloh. Jazyk, kultura a slovesnost*. Praha: Odeon. 92–147.
- MEČKOVSKAJA, N. B. 1996: *Socialnaja lingvistika*. Moskva: Aspekt Press.
- NEBESKÁ, I., 1995: *Jazyk, norma, spisovnost*. Praha: Univerzita Karlova.
- NOVÁK, P., 1990: Konstanty a proměny Havránkových metodologických postojů (se zvláštním zřetelem k jeho pojetím marxistické orientace v jazykovědě). *Slavica Pragensia XXXIV*. Praha: Univerzita Karlova. 21–39.
- PANOV, M., V., 1962: O razvitii russkogo jazyka v sovetskom obščestve. *Vja* 3. 3–17.
- PHILLIPSON, R., 1992: *Linguistic Imperialism*. Oxford: Oxford University Press.

- POGORELEC, B., 1965: Vprašanja govornega jezika. *Jezikovni pogovori*. Ljubljana: DZS.
- Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*. Tom 1, 1994. Poznań: Wydawnictwo »Kupisz«.
- PRANJKOVIĆ, I., 1997: *Jezikoslovna sporenja*. Zagreb: Konzor.
- ROTAR, J., 1996: *Slovenščina in slovenstvo*. Maribor: Obzorja.
- RUŽIČKA, J., 1967: Problémy jazykovej kultúry. *Kultúra spisovnej slovenčiny*. Bratislava: Slovenská akadémia vied. 9–23.
- SGALL, P., 1960: Obichodno-razgovornyj česskij jazyk. *VJa* 2. 11–20.
- 1963: K diskusi o obecné češtině. *Slovo a slovesnost* 24. 244–254.
- 1994: Spisovnost a kultura vyjadřování. *Slovo a slovesnost*. 34–47.
- SGALL, P., HRONEK, J., 1992: *Čeština bez příkras*. Praha: HŠH.
- SKALIČKA, V., 1962: Poznámky o obecné češtině. *Slovo a slovesnost*. 201–204.
- STARÝ, Z., 1995a: *Ve jménu funkce a intervence*. Praha: Univerzita Karlova.
- 1995b: Jazykověda a teorie jazykové kultury. *Spisovná čeština a jazyková kultura 1993*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy. 60–65.
- STICH, A., 1995: Česká spisovnost a nespisovnost – kořeny a přítomnost. *Spisovná čeština a jazyková kultura 1993*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy. 49–56.
- 1991: *O počátcích moderní spisovné češtiny*. NŘ 74. 57–62.
- Studia z Filologii Polskiej i słowiańskiej* 33, 1996. Instytut slawistyki Polskiej akademii nauk.
- ŠIRJAJEV, E., 1997: Obščie processy v razvitii russkogo jazyka v 1945–1995 gg. *Russkij jazyk. Najnowsze dzieje języków słowiańskich*. Opole: Uniwersytet Opolski – Instytutu Filologii Polskiej. 15–27.
- Teze Praškog lingvističkog kružoka, 1929. Jan Mukaržovski*, Struktura pesničkog jezika, 1986. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. 151–191.
- TOPORIŠIČ, J., 1970: Slovenski pogovorni jezik. *Slavistična revija*. 55–70.
- (1977) 1991: Mali jeziki v večjezikovni državni skupnosti s stališča zgodovine slovenskega knjižnega jezika. *Družbenost slovenskega jezika*. Ljubljana: Državna založba Slovenije. 143–155.
- TOPORIŠIČ, J., GJURIN, V., 1981: *Slovenska zvrstna besedila*. Ljubljana: Univerza EK v Ljubljani.
- TRÁVNÍČEK, F., 1955: K otázkám jazykové normy. *Slavistična revija* 4. 205–209.
- URBANČIČ, B., 1960/61, 1961/62: O kriterijih pravilnosti v knjižni slovenščini. *Jezik in slovstvo* 3/8. 81–87, 241–246. *Jezik in slovstvo* 2. 36–40; 7. 200–209.
- 1972: *O jezikovni kulturi*. Ljubljana: Delavska enotnost.
- VIDOVIČ MUHA, A., 1988: *Slovensko skladenjsko besedotvorje ob primerih zloženik*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, Partizanska knjiga.
- 1991: Nekatera aktualna vprašanja slovenske jezikovne kulture. *XXVII. seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. Ljubljana: Filozofska fakulteta. 17–27.
- 1994: Strukturalistične prvine v slovenskem jezikoslovju prve polovice dvajsetega stoletja. *Obdobja* 14. Ljubljana: Filozofska fakulteta. 103–115.
- 1995a: *Temeljne prvine zasnove Pleteršnikovega slovarja*. *Slavistična revija* 43/4, 459–469.
- 1995b: Dva tipološka zgleda normativne vrednosti slovenske besedotvorne morfematike. *Języki słowiańskie 1945–1995*. Opole: Uniwersytet opolski. 153–167.

- – 1996: Razvojne prvine normativnosti slovenskega knjižnega jezika. *Jezik in čas*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- VODUŠEK, B., 1932/33: Za preureditev nazora o jeziku. *Krog*. 66–76.
- WIERZBICKA, A., 1993: Antitotalitarnyj jazyk v pol'she: mehanizmy jazykovoj samooborony. *VJa* 4. 107–126.
- ZEMSKAJA, E. A., 1997: Aktivnye tendencii slovoproizvodstva. *Russkij jazyk. Najnowsze dzieje języków słowiańskich*. Opole: Uniwersytet Opolski – Instytutu Filologii Polskiej. 167–200.
- Z teórie spisovného jazyka*, 1979. Bratislava: Slovenská akadémia vied.

SUMMARY

After 1945 the dialectic three-part nature of the normativity of literary language, based in Prague Structuralism – including language system, literary usage, and a criterion based on the functional principle which helps regulate the relationship between the two of them, i.e., the principle of culturedness – experienced some sort of crisis.

The political and ideological saturation of the referential world in certain communication areas of the literary language (public communication with manipulative and influential function – particularly journalism), the so called sacralization of language as a perverted struggle for linguistic (national) self-preservation of the »minority« in multinational states – a reaction to the constantly present imperialistic linguistic and cultural tendencies of the »majority« – caused the appropriation of normative criteria of literary language of one kind or another. This is a frustration of the norm with regard to the balance in the relationship between all of its components. The deep-rooted conflict between ideological language, the so called »novojaz«, and »prostorechie« (in Russian), »obecn« Czech, non-literary Polish, etc., which was largely publicly articulated in the period of social democratization, i.e., after 1990, and in the countries of the former Eastern block to some extent also in Khrushchev's period (1960's), is basically a conflict between the formally codified norm of the semiotically hollow (virtual) language of public media and the non-codified norm of the individualized language of reality.

It seems that in spite of »diglossia« within the languages and altered interlinguistic situation that emerged after the collapse of multinational and multilingual states, the »Americanization« of the Slavic world and, consequently, its languages – or perhaps just because of all this – the tendency towards original comprehension of literary norm or, rather, towards actualization of the concept of »flexible stability« from which it is derived, remains alive. This opens the possibility of a partial redefining of normativity as a reaction to the changes in social and individual communication needs.

In the social and political realities of the present time, with respect to the nation the unifying and presentational function of literary language – the function that some members of the Prague Linguistic Circle also built into the criteria of its normativity – remains vital.

IDEJA SLOVANSTVA V SLOVENSKI ZGODOVINSKI POVESTI

Avtorji slovenskih zgodovinskih povesti se izrecno zavzemajo za idejo slovanske vzajemnosti. Na ravni zgodbe in značajev pa se kaže njihov strah pred vsemi tujci, bodisi slovanskega izvora ali ne – tujci so namreč praviloma nosilci negativnih vlog. Številne povesti obnavljajo slovensko negativno zgodovinsko izkušnjo z Uskoki, srbskimi prebežniki izpod turškega jarma.

In their commentary passages, the authors of Slovene historical novels propagate the concept of Slavic unity. On the level of story and characters they demonstrate the fear of all the foreigners, be Slavic or not, giving them predominantly negative roles. Numerous novels recall the Slovenes' negative historical experience with the neighboring Uskoki (the renegade Serbs who fled from the Ottoman rule to serve in the Austrian army).

Večina slovenskih zgodovinskih povesti je bila napisana iz nacionalnega interesa. Ker je bilo slovensko nacionalno preživetje na robu slovanskega sveta in v nevarnem sosedstvu z Italijani, Nemci ter Madžari odvisno od moči in uspehov številčnejših slovanskih sorodnikov in zaveznikov, je zgodovinska povest bogato nahajališče izjav, ki artikulirajo slovenski odnos do slovanstva. Kulturno so se Slovenci videli kot del zahodnega sveta ali vsaj Srednje Evrope, ker pa je bilo v preteklosti pogosto plačilo za pripadnost zahodu asimilacija, tj. izguba nacionalne in jezikovne identitete, so naši predniki v strahu pred njo ves čas igrali tudi na karto genetske povezave s širnim slovanskim zaledjem, ki so ga občutili kot garancijo nacionalnega obstanka. Tod se je napajal panslavizem, ideja o nujnosti sodelovanja vseh Slovanov. Slavjanofilstva, pravoslavne in rusko obarvane slovanske ideje, v slovenski zgodovinski povesti ni zaslediti.

Zgodovinska povest je skrbela za nacionalno ozaveščanje tako, da je kazala na slavne čine Slovencev v preteklosti ali pa tudi na neuspela nacionalna podjetja – v opomin in svarilo, kako se ne sme ravnati v prihodnje. Ta temeljna funkcija se je najlažje uresničevala skozi tematizacijo dogajanja na domačih tleh. Edini številnejši Slovani, s katerimi so Slovenci doma prihajali v stik, so bili izpod Turkov pribegli Uskoki. Z drugimi Slovani se je bralec mogel srečati le, če so se slovenski junaki odpravili kam proti jugovzhodu ali če se je avtor v celoti odpovedal Slovincem in dogajanje postavil med slovanske brate.

Seznanjenost slovenskega leposlovnega bralca z zgodovino drugih Slovanov je bila sicer precej večja, kot jo bo prikazal tale pregled: slovanske teme so se namreč pogosto pojavljale še v kratkih zgodovinskih pripovedih,¹ v zgodovinski drami in verzu, v drugih pripovednih žanrih² in v prevedenem zgodovinskem romanu.³

¹Prim. Josipine Urbančičeve Turnograjske *Nedolžnost in sila* (1851) o Veroniki Deseniški ali Ivana Preglja *Blagovestnika* (1908) o Cirilu in Metodu.

²Npr. v Luize Pesjakove ženski noveli *Rahela* (1869) je glavna oseba poljskega porekla, v koncu Jurčičeve povesti *Med dvema stoloma* (1876) pa se glavna oseba odpravi borit za osvoboditev južnih

1 Naravno je, da so od vseh slovanskih sosedov Slovence najbolj zanimali najbližji, južni bratje. **Južnoslovanske teme** so se pojavile najprej v turški povesti, ki tematizira obdobje turških vpadov na Slovensko v 15. in 16. stoletju, natančneje med 1408 in 1532. Iz 17. stoletja je bila za romanopisce zanimiva zarota plemiških rodbin Zrinjskih in Frankopanov proti Habsburžanom, najpogostejše pa so za južnoslovansko zgodovinsko problematiko v slovenskem zgodovinskem romanu značilni Uskoki. Manj so z južnoslovansko vsebino povezani kmečki upori, pokristjanjevanje ter dogodki v 18. in 19. stoletju.

1.1 Prva daljša turška zgodovinska povest s slovansko temo je »izvirna povest iz 16. stoletja« *Mahmud*, ki jo je napisal sedemnajstletni petošolec Jurij Vranič (1853–1903). Objavljena je bila v *Letopisu Matice slovenske* za leto 1870, njeno slovansko nastrojenost pa je napovedoval že avtorjev psevdonim Jurij Črnogorec. Pripoveduje o turškem vezirju slovenskega porekla, ki se odpove visoki karieri in se vrne v rodno Kostanjevico na Krki. Začne se v Sarajevu leta 1575, se nadaljuje po bojiščih na Hrvaškem⁴ in seže vse do Carigrada. Slovence je fasciniral družbeni vzpon enega izmed njih na tujem dvoru (»Bela Ljubljana, bodi ponosna, rodila si vezirja!«), nacionalni ponos pa je utrjevala tudi deklarativna ideja slovanske vzajemnosti, ki jo je prvi artikuliral Slovak Jan Kolár. Citata so danes vredne izjave o prijateljstvu med Slovenci in Hrvati:

Hrvatje /.../ poslovili so se še na večer od svojih sobratov Slovencev. Niso se mogli lahko ločiti od svojih zaveznikov. Podajali so si roke, objemali se in poljubovali vrli sinovi matere Slave, kateri so se bili zjediniili, zapazivši nevarnost, ktera jim preti in naklestili svoje največje sovražnike. Zavezali so se, da se postavijo v bratovski slogi o vsaki nevarnosti sovražniku v bran. /.../

Mnogokrat sem se vže poskusil maščevati nad kristijani, zaradi smrti svojega očeta, kterege so potolkli na hrvaški meji. Posrečilo se mi je vže nekoliko, popolno pa vendar še ne, kajti, akoravno smo ropali po Slovenski in Hrvaški, vendar smo se morali umakniti vselej, kadar so se zbrali Slovenci in Hrvati. /.../ Gotovo ni bila nikjer padišahova vojska tolikrat tepena, kot ravno tu (320).

Prva naslednja slovansko zaznamovana je bila šele »romantiška povest izza turških bojev« Lee Faturjeve (1865–1943) *Vilemir (Dom in svet 1906)*. Radivoj,

Slovanov izpod Turkov. Verjetno je slovanstvo najbolj izrazito v obsežnem Levstikovem pustolovskem in propagandnem »romanu z Balkana« *Za svobodo in ljubezen* (1913). Tu se kuje slovensko-srbsko prijateljstvo in jugoslovanstvo tako, da se sin trdnega gorenjskega kmeta poroči v Beograd, za njim pa še oče razproda imetje in se priseli v Srbijo k mladima dvema. V taki atmosferi ni čudno, da sta tudi Solun in Skopje predstavljena kot srbski mesti.

³Npr. številni prevodi Poljakov Henryka Sienkiewicza in Michała Czajkowskega, Hrvatov Avgusta Šenoe, Evgena Tomića in Velemirja Deželića, Čehov Prokopa Chocholouška in Alojza Jiráčka, Rusov Alekseja Konstantinoviča in Leva Nikolajeviča Tolstoja pa Dimitrija Sergejeviča Merežkovskega, če pustimo ob strani številne krajše prevode neznanih avtorjev in slovanskih vladarskih biografij po različnih koledarjih. Prim. moj članek Kako smo prevajali zgodovinski roman, *Prevod besedila. Prevajanje romana: 20. zbornik* (Ljubljana: Društvo slovenskih književnih prevajalcev, 1996, 61–69).

⁴Gre za Vihič na Krupi, Sisak in Budački na sotočju Radonje in Korane južno od Karlovca, kjer je 21. sept. 1575 Ferhad paša razbil vojsko vrhovnega komandanta Vojne krajine Herberta Auersperga, kranjskega Turjačana – dogodek opisuje povest *Takšni so!* Frana Detele (1900).

zadnji vitez iz slavnega bosanskega rodu Vladimirovičev, ki so mu, ubeglemu izpod turške oblasti, goriški grofje dali grad Rihenberk na Primorskem, se leta 1475 s kranjskimi in štajerskimi vitezi tolče proti Turkom pri Brežicah in objokuje izgubo bosanske samostojnosti, ki so jo zakrivila ženska nerazsodnost kraljice Katarine, ki je po smrti moža Toma Stipana⁵ spustila v deželo Turke, sekta krivoverskih bogomilov⁶ in tradicionalna slovanska nesložnost:

Odkar je oplakala vila nesrečno Kosovo, se je razrušilo v sramoto Evrope ponosno bizantinsko cesarstvo in je dajala kleta nesloga Slovanov divjemu Azijatu deželo za deželo v dobrodošli plen.

Fabulativno je delo slabo narejeno in dolgočasno, zato zgodbe nima smisla obnavljati, njena politična razsežnost pa je zanimiva še danes: pripovedovalec zaman kliče na pomoč Evropo, cesarja in papeža – nobeden se ne zmeni za trpljenje Bosne. Povest navdušuje za slovanstvo z informacijo o demokratičnem slovanskem pravu, ki ni poznalo sužnjev, ječe in smrtnih kazni. Prizadeva si povezati bosansko glagoljsko cerkveno tradicijo z oglejskim obrednikom⁷ in idealizira miroljubno slovansko čud:

Bilo je nekaj plemenitega v tem mladeniču. Široko, od plavih las obvito čelo, podolgasto lice, krepki nos, goste obrvi in polne ustnice so kazale odločno, neupogljivo nprav, ki se ne plaši ne zaprek, ne truda; sanjavi pogled modrega očesa pa je svedočil mehko slovansko dušo, ki ljubi glas pesmi ob zvoku strun bolj nego žvenket orožja (421).

V turški povesti Lee Faturjeve *Junakinja zvestobe* (*Ženski svet* 1927/28), ki se dogaja leta 1550, je glavna oseba na Kranjsko pribegla lepa potomka bosanske kraljevske rodbine, vendar so domačini do nje, tako kot do vsega gosposkega, sovražno razpoloženi.

V turških povestih je zabavno ponavljajoče se dejstvo, da je cela Bosna polna ujetih Slovencev in da jih je najti na ostajanje vsakokrat tudi v Carigradu, kadar se dogajanje preseli tja. Če bi imeli današnji Slovenci tako živ spomin na turške roparske deportacije desetisočev Slovencev v Bosno kot slovenski pisatelji 19. stoletja, potem bi se manj bali begunskega vala iz Bosne v času nedavne vojne, ker bi ga

⁵ Stjepan Tomaš, naslednik Tvrtka II., je bil bosanski kralj med 1443 in 1461. Povezoval se je z Benečani tudi proti ozemeljskim apetitom celjskih grofov, ki so želeli skozi dinastično poroko poseči po bosanski kroni.

⁶ Krščanska sekta bogomilov se je v 12. stol. iz Bolgarije razširila v Srbijo, kjer jo je Štefan Nemanja kruto zatrl, in se potem razcvetela v Bosni. V Slovenijo menda ni segla, so pa na slovenskih tleh bogomili izpričani v slovenski zgodovinski povesti.

⁷ »Svečenik je opravljal mašo po obredu oglejske cerkve, čital jo v milozvenečem jeziku trpinov. Solnce je zlatilo krasno pisane, častitljive črke stare glagolice« (428). Dalmacija je bila vse do 10. stoletja v verskem pogledu podrejena Bizancu in ne Rimu, zato so se sem lahko zatekli Metodovi učenci ter nadaljevali slovansko glagoljsko bogoslužje. – V naslovu izpostavlja glagoljaštvo Bohinjčeva mohorjanska »povest iz 13. stoletja« *Glagoljaš Štipko* (1912). Naslovna oseba nekje na jugu Slovenije ponovno vrača meščane v naročje krščanstva, potem ko jih je v času njegove odsotnosti zbegal bogomilski krivoverec.

lahko razumeli kot zapoznelo vračilo pred 400 leti odvzetega človeškega potenciala.

1.2 Jurčičev (1844–1881) *Ivan Erazem Tattenbach*, »izviren historičen roman iz slovenske zgodovine« iz leta 1873 – izhajal je najprej kot podlistek v liberalnem dnevniku *Slovenski narod*, potem pa je izšel še knjižno – je obravnaval slovenski del **zrinjsko-frankopanske zarote** proti Habsburžanom med 1669 in 1671.⁸ Naslovna oseba je štajerski uporni plemič in dogaja se na gradovih po Slovenskem. Katarina Zrinjska in Franjo Krsto Frankopan sta le stranski osebi in nastopita samo enkrat v kratki sceni.⁹ Josip Jurčič je bil, po karakternih lastnosti upornikov sodeč, kljub sicer deklariranemu jugoslovanskemu in panslovanskemu čustvu nenaklonjen upor in spremembi državnega okvira Slovincem.¹⁰

1.3 Prva zgodovinska povest **brez slovenskega personala** in locirana daleč stran od domovine, je bila Tavčarjeva (1851–1923) »historična podoba« *Antonio Gleđević* (Zora 1873). Pripoveduje o dubrovniškem pesniku, ki leta 1727 zaradi svojega slovanskega radikalizma pride v konflikt s politično prilagodljivo republiko, omahujočo med turškim zaščitništvom in beneško pohlepnostjo. Pesnik očita »ljudovladi«, da ne pomaga Srbiji in Hercegovini v njunem boju proti Turkom in resignirano ugotavlja, da »slovanstvo nima pričakovati prihodnosti na obali sinjega morja« in da »slovanskega Dubrovnika ni več in ga več ne bode« (Tavčarjevo *Zbrano delo* 1, 195), ker dubrovniškim plemičem brez slovanskega domovinskega čuta ni »bilo mnogo mar, ali ostane laška Raguza ali pa slovanski Dubrovnik« (192). Ko mu plemiški senator onečasti sestro, se z mečem maščuje nasprotniku, skvarjenemu z romansko vzgojo, sam pa umre v ječi.

»V naših žilah teče slovanska kri,« prišel je navdušeno,« Dubrovnik je slovanski grad! Slovani ga obdajajo krog in krog in še daleč proti severu! In kaka je ta moč, ta slava slovanska! O njej mi je pripovedoval star menih, /.../ razkazoval mi je svetega Cirila svete knjige ter s ponosom govoril o moči naših rodov. Kjer je obdan z ledom

⁸Upor Zrinjskih in Frankopanov je pod naslovom štajerskega velikaša Tattenbacha ubesedil tudi Ožbalt Ilaunig (1930).

⁹Hrvaški plemiči Frankopani so pogosto omenjane osebe v slovenski zgodovinski povesti, tako začetnik zarote proti Habsburžanom Nikolaj kot njegov brat Peter. Imeli so posesti in upravne funkcije tudi po Kranjskem in podpirali luteranstvo ter glagoljaštvo. Do zarote je prišlo, ker po koncu turških vpadov na Hrvaško Avstrijci niso hoteli vrniti Vojne krajine – to so zaradi obrambe pred Turki sredi 16. stoletja organizirale in financirale notranjeavstrijske dežele, branili pa hrvaški plemiči, najemniki in goriški, kranjski, koroški ter štajerski deželni stanovi – nazaj pod jurisdikcijo hrvaškega sabora in bana. Petrov svak Franjo Krsto, ki je bil 1671. skupaj z njim obglavljen v Dunajskem Novem mestu, je napisal celo nekaj slovenskih verzov. – Kar v treh poglavjih Jurčičevega romana je v zopni družini nastopil vojskovodja Petra Zrinjskega kapetan Franjo Bukovački. 1669. je šel Bukovački v Solun k sultanu Mehmedu IV., da bi ga pridobil za Zrinjskega in proti Habsburžanom. Po propadli zaroti ga je cesar Leopold I. sicer pomilostil, vendar se nezaupljivi vojak nikoli ni hotel vrniti iz turškega ubežništva nazaj na svoja posestva.

¹⁰Podobno zagonetno in pomenljivo je dejstvo, da je izbral v *Kloštrskem žolnirju*, »izvirni povesti iz 18. stoletja« (*Slovenski glasnik* 1866), za glavno negativno osebo izobraženega slovanskega prišleka, češkega inženirja; standardno so negativne vloge v slovenski literaturi, tudi Jurčičevi, zasedali Nemci ali Italijani.

severni pol, ondi gospodujemo mi; kjer vro vroči studenci zemlji iz osrčja ter bega po razbeljenih pečinah vitka gazela, ondi je naš glas, naša slava!» (189, 190).

1.4 Leta 1884 je v celovški reviji *Kres* izšel prvi izmed številnih slovenskih zgodovinskih romanov **o kmečkih uporih**, Kodrov (1851–1918) »historičen roman« *Kmetški triumvirat*, osem let po Šenoovi *Seljački buni*.¹¹ Gre za upor 1572–73, dogajališče je poleg slovenskih krajev in Dunaja še v hrvaških Stubicah in Zagrebu. Hrvaško-slovenska razmerja je avtor ugledal v bolj skeptični luči kot pred njim Vranič: »Strašno, kakor skoro nikjer drugje v svetovnej zgodovini, maščevala se je tu prokleta nesloga, ki se vleče kakor rudeča nit v vsakem slovanskem javnem podvzetju, nad slovenskim ljudstvom in njegovimi voditelji« (590). Ker je literarna zgodovina stresla na Kodra ves svoj repertoar negativnih vrednostnih oznak, je delo po krivici zapadlo v pozabo.

1.5 Koncu 18. stoletja in 19. stoletju so na Slovenskem dali podobo trije zgodovinski dogodki: francoska okupacija 1797, 1805 in 1809–13, kongres alianse v Ljubljani 1821 in marčna revolucija 1848.¹² Reflektirali so jih seveda tudi slovenski pisatelji. Čeprav se dogajanje v Tavčarjevem prek 100.000 besed obsežnem zgodovinskem romanu *Izza kongresa* (*Ljubljanski zvon* 1905–08) ali – kakor je sam hotel – »kroniki« o kongresu alianse leta 1821 ne premakne iz Ljubljane, prav lepo povzema slovenske jezikovne, kulturne in politične dileme v razmerju do bližnjih in daljnjih slovanskih sosedov. Razlagajo jih svojemu ruskemu sogovorniku, ki so ga sprejeli »po slovanski šegi«, ljubljanski intelektualci iz Zoisovega krožka. Slovničar Metelko želi ohraniti slovenščino, čeprav je morda samo slovansko narečje, skriptor Kastelic se zavzema za **ilirščino**, ki »je naša prihodnost« (*Zbrano delo* 5, 330), pesnik Zupan pa bojevito zagovarja prednost enotnega slovanskega jezika:¹³

»Pojdita rakom žvižgat, ti in tvoja ilirščina!« se je drl Zupan. »Če že moramo iz očetove koče, pojdimo dalje in ne zgolj do nemškega Zagreba! Kaj veš ti o slovanstvu, Kastelic? Od Peterburga pa do mehke Meke se razširja! /.../ Nič o slovenščini! Nič o ilirščini! Slovanščina, ta je prava! Ta je naša rešiteljica /.../. Martina Lutra nam je treba, Martina Lutra, da nam ustvari vseslovanski jezik!« (331–32).

¹¹ Jurčičeva povest na to temo, *Janez Gremčič* (1864), ni bila dokončana in objavljena, njegov *Sin kmečkega cesarja* (1869) pa je drobno besedilo. Pač pa je bilo na temo kmečkih uporov do tedaj priobčene precej zgodovinopisne literature.

¹² Z marčno revolucijo se ukvarja roman Mimi Malenšek *Marčni veter* (1988), ki je eden od redkih slovenskih profesorskih zgodovinskih romanov. V njem diskutirajo tudi o panslavizmu, sporočilo debate pa je, da je vseslovanska ideja preveč fantastična.

¹³ Čudaški Jakob Zupan (1785–1825) je bil jezikoslovec in pesnik, profesor na ljubljanskem bogoslovju in na liceju. Za duhovnika je bil hudo nereden in v sporih z nadrejenimi brez dlake na jeziku, zato ga je škof predčasno upokojil. V zgodovini je zapisan kot strasten ilirec in panslavist, v literarni zgodovini pa kot pesnik, ki je v skrbi za blagoglasnost slovenščine pisal verze brez sičnikov in šumevcev. – Prav nasprotnega značaja je bil mirni, vendar trmasti Franc S. Metelko (1789–1860), glasno hvaljeni slovničar, pisatelj učbenikov in nabožne literature ter Zupanov kolega na liceju, menda odličen profesor slovenščine. Njegov poglavitni greh je bil izum novega črkopisa metelčice ali »žabice«, kot so jo imenovali nasprotniki, z novimi znaki za ozka *e* in *o*, za polglasnik in za šumevce. – Licejski bibliotekar Miha Kastelic (1796–1868) je bil kasneje ustanovitelj in urednik literarno ambiciozne *Kranjske čbelice*.

France Prešeren v tej družbi je bil še premlad, da bi kaj pripomnil, njegov molk ob načrtih za zlitje Slovencev s Hrvati ali Rusi pa lahko razbirmo tudi kot nezaupnico fantastičnim združevalnim načrtom. Nezaupnico podpira še pripovedovalec, ki ni ruskega carja in njegove kozake opisal prav nič bolj simpatično kot druge evropske vladarje v Ljubljani.

Leta 1797 se dogaja Govekarjev (1871–1949) roman *Svitanje (Slovenski narod 1920–21 in še v knjigi)*, ki je po Antonu Slodnjaku »eden redkih dobrih zgodovinskih romanov«. Besedilo nosi sledi evforije ob nastanku južnoslovanske države: pisatelj bralca npr. pouči, da je melodija Haydnove cesarske himne zajeta iz jugoslovanske ljudske pesmi (79). Idejno je posvečen emancipaciji slovenstva, zanimivo pa bo s citatom pokazati, kako samoumevno se je slovenstvo utemeljevalo v slovanstvu:

Od grškega Hema do Ledenege morja, od koroško-goriške Soče in češke Vltave tja do Urala je malone ves svet slovanski! A tudi severna tretjina Azije priznava slovansko vlado ter dozoreva po slovanskih mestih za evropsko kulturo. In dasi štejejo Slovani danes jedva petino, da jedva desetino tega, kar bi lahko šteli ob ugodnejših moralnih pogojih, doseza njih število vendarle nad šestdeset milijonov duš /.../, slovanski svet je največji in Slovani so med vsemi narodi, ki so si ohranili isti jezik, danes najmočnejši! /.../ Voltaire bi bil proglasil slovanščino, če bi jo bil poznal, za najsrečnejši jezik že samo zato, ker nima spolnika! /.../ v slovanščini lahko uporabljamo antično mero s pravcato antično gracijo! /.../ In ta obilica zvonkih vokalov, to bogastvo krepkih končnic, ta bujna originalnost in to neprestano porajanje novih, vedno lepših besed! In še nekaj: Petje v slovanščini se čuje prav tako sladko kot italijanščina, in še danes, dasi takorekoč še hlapec med Evropci, je Slovan poleg Italijana najbolj muzikalen na vsej zemlji!

Na ugovor, da so Slovani zamudili svoj čas za politično združitev ter da so odvisni od nemške kulture, odgovarjajo junaki romana, sklicujoč se na Herderja:

In vendar si je ohranil ta narod povsod, zlasti pa kjer je užival vsaj malo več svobode, svojo staro, prvotno podobo: veselost, muzikalnost, gostoljubnost, miroljubnost, krotkost, marljivost itd. /.../ Slovani imamo vendarle eno dušo in en značaj; v različnih dialektih govorimo in pišemo, a razumemo se lepše in lažje nego vsi tisti različni nemški in italijanski dialekti med seboj. Moškovitar razume Slovenca, Pemec Poljca, Srb, Hrvat in Slovenec pa se prav tako izlahka pomenijo med sabo, kakor se pomenijo Štajerec, Korošec in Kranjec. Bratje smo! Ista kri! Vsi imamo jezik ene same matere! /.../ Naša skrb bode poslej, da se začno sinovi iste matere in istega jezika tudi še ljubiti. Ko postanemo složni, nas nobena sila več ne premaga.

1.6 Najpogostejša etnija v slovenski zgodovinski povesti so **Uskoki**. V slovensko bralsko zavest so stopili sicer že zgodaj, npr. v Jurčičevem *Domnu*, »domači povesti iz prejšnjega veka« (*Slovenski glasnik* 1864), vendar le kot stranski motiv, podobno tudi v Tavčarjevi romaneskno dolgi »zgodovinski noveli« *Janez Solnce* (*Slovan* 1885/86). Povsod so v sumljivi vlogi roparske tolpe, nekako primerljive slovenskim rokovnjačem. Tavčar je postregel bralcem z naslednjo ne prav simpatično podobo Uskokov:

»Čudni ljudje so to,« izpregovoril je, »in moj brat, ki je služil v granici, mi je pravil, da žro še surovo meso, Bog pomagaj!« (ZD 4, 69). Pradedje jezdecev, katere pričakujemo danes, uskočili so iz Turčije ter pribežali v hrvaško našo mejo. Prinesli so s seboj nekaj prav slabih navad. Če so pa jedli surovo meso, o tem mi naš Joannes Ludovicus ničesar ni vedel povedati. Mogoče je, ker je ta narod bil silno razdivjal. In kakor je moril in požigal po zeleni Bosni, če se mu je zljubilo, tako je hotel moriti in požigati po naši granici. Težko smo jih obrzdali te Uskoke, in neprestano so se upirali, če se jim je zabranjevalo požigati, razbijati in krasti (60).

Tavčar nima z Uskoki nikakršnega usmiljenja: uskoški poveljnik, telesni stražar karlovškega cesarskega generala Krištof Simonović je pijanec, okrutnež, nenačelnež, hvalisavec, divjak in žali Slovence kot slabe pivce (»Leži jih nekaj Kranjcev v Karlovcu, a povem vam, da so to puste stvarce, in če ti tako revče izpije vina za orehovo lupino, telebne ti pod mizo, kot bi se bilo najhujšega strupa narskalo. Sramota za deželo, da ima take sinove!«). Pisatelj je kritičen do slovenskih žensk, ki jim je bil tuji »junak« vseč:

Moški spol je sicer trdil, da je junak Simonović prečrne kože in da bi sicer pač ne zaslužil tolike pozornost /.../. Ljubljanska dekleta pa so bila drugega mnenja, ki se je šele potem prav močno omajalo, ko se je pozneje po poti iz Karlovca zvedelo, da ima Deli-Simonović v zeleni granici ženko in deco. Naravno je, da je od tedaj v hipu ugasnil spomin na našega junaka po mestu! (67).

Naslovno vlogo so dobili Uskoki v zelo obsežni in simpatično napeti pustolovski zgodovinski povesti v dveh knjigah *Strahovalci dveh kron* Miroslava Malovrha (1861–1922), ki si je za objavo v podlistku *Slovenskega naroda* 1907 oskrbel čisto svež psevdonim Franjo Lipič.¹⁴ Z dvema kronama sta bila mišljena turški imperij in Beneška republika, položaj med njima pa zasedajo uskoški pirati iz habsburškega Senja, ki so nekakšen model za politično preživetje Slovencev, razpetih med dvoje ali več pohlepnih oblastnikov. Revni kranjski plemič Andrej Kržan na svojih poteh za izvoljenko preizkusi vse mogoče oblastnike med Benetkami in Ciprom, vendar mu nobeden ne ugaja, in na koncu se leta 1617 ustali v srečnem zakonu z Benečanko Asunto Dall Ferro v Cerovljah nad Devinom, na skrajnem robu slovenskega etničnega ozemlja in pod okriljem Habsburga.

Bolj pogumno je modelirala slovenske politične perspektive Lea Fatur v »povesti iz uskoško-benečanskih bojov« *Za Adrijo* (*Dom in svet* 1909) z dogajanjem leta 1609 in naprej. Bralec naj bi se identificiral s srbskimi Uskoki v Senju, ki žive v precepu med turško in benečansko silo in nehvaležnim gospodarjem, nemškim cesarjem, ki jim kot neregularni vojski ne daje redne plače, ropati pa jim tudi ne pusti. Cesarska vojaška oblast v Senju je v rokah Kranjcev (»Ti vražji Kranjci jemljejo nam Hrvatom najboljše službe /.../ od njih pa ne dobiš ničesar«, 17), vendar nima veliko moči. Dva mešana beneško-uskoška ljubavna para bi lahko pomirila nasprotja, pa ju politična nasprotstva razderejo. Nazadnje se sprva gizdava, potem pa v ljubezni razočarana Zora, sestra uskoškega kneza Juriše Senjanina (ki je

¹⁴ Plodoviti Miroslav Malovrh ima eno izmed zanimivejših slovenskih literarnih biografij, prim. mojo spremno besedo k ponatisu njegove povesti *Opatov praporščak* (Ljubljana, 1991), 156–63.

izpričana zgodovinska osebnost), namesto z ljubljnim beneškim plemičem Ivanom Foscarijem poroči z grdim roparskim Uskokom Milanšičem, ki ga sprva ni marala, avtorica pa ji kliče: »Vzgajaj sinove, Zora, da stoje junaki v borbi za moč in svobodo Jugoslavije – za Adrijo!...« Perspektive ne vidi več ne v povezavi z Benečani, s katerimi so bili zavezniki pred padcem Cipra konec 16. stoletja, ne z nemškim cesarjem, ampak v samostojnosti: »Bodi naš varih, Frankopan. Brani naše pravice pred Nemcem in Benečanom.« Kranjski plemiči, tj. Slovenci, nastopijo dvakrat v stranskih scenah, vendar obakrat na uskoški strani!¹⁵

Še najbolj se je Uskokom posvetil slavist in časnikar Ivan Lah (1881–1938) v povesti *Sigmovo maščevanje* (1931). Povest se dogaja po Vojni krajini od Ozalja do Čakovca in govori o zrinjsko-frankopanski zaroti. Glavna oseba je sin kranjskega protestantskega plemiča Sigma Virski, ki ga oče pošlje v službo k zarotniškemu hrvaškemu banu Zrinjskemu. Pripovedovalec je kritičen do cesarju zvestega kranjskega plemstva, zlasti do Turjačanov, ki jim ni mar hrvaških žrtev v boju s Turki in plemenite ideje južnoslovanskega zedinjenja:

»Našim vrlim Kranjcem, Korošcem in Štajercem ni treba braniti, česar niso nikoli imeli, vendar bi morali držati z nami, ker tudi k njim prihajajo tujci; namesto tega rajši pomagajo dunajskemu dvoru in prihajajo k nam kot njegovi pomagači, za kar bomo vsi škodo trpeli. Mi bi se morali združiti in drug drugemu pomagati, ker naš narod povsod enako trpi ...« (27).

Prizadeva si popraviti splošno negativno sliko o Uskokih med Slovenci s tem, da razkriva njihovo brezdonsko tragiko:

»Tako smo postali pastirji in vojniki na tujih tleh! Kje ti je domovina, narod moj? Kje ti je Dušanovo carstvo. Svet te psuje z Vlahi¹⁶ in sam si sprejel to ime. A kje ti je čestito ime srbsko? Kje ti je Srbija, kje ti je Bosna in Hercegovina? /.../ Tujim vladarjem ponujaš svoje junaštvo, da bi ti vrnil, kar je tvojega. Vse me je si napojil s

¹⁵ Zgodbi obeh romanov sem povzel v članku Pot slovenske zgodovinske pripovedne proze v 20. stoletje, 19. seminar slovenskega jezika, literature in kulture (Ljubljana, 1983), 63–77.

¹⁶ Imenu Uskoki konkurirajo izrazi Vlahi, Morlaki in hajduki. *Vlah* je sprva pomenilo romanskega prebivalca oziroma latinca, na Balkanu so Slovani tako nazivali romanizirane nomadske in živinorejske staroselce, ki so imeli v srbski državi celo lastno »vlaško pravo«. Sčasoma se je ime uveljavilo za srbsko pravoslavno prebivalstvo, ki se je pred Turki selilo proti zahodu, za kmečko prebivalstvo sploh in celo za vsakršne priseljence. *Uskoki* je ožje poimenovanje, v 16. stoletju le za srbske ali hrvaške prebežnike v Senju in Žumberku, tj. v Vojni krajini (od tod še eno ime zanje – krajišniki). Na opustošenih hrvaških ozemljih so se naseljevali organizirano zlasti po 1530, ko so prevzeli obrambo trdnjave Klis. 1537. so postali stalna posadka senjske kapetanije in se spopadali v glavnem z Benečani. Ti so bili prisiljeni zaradi uskoških piratskih napadov večkrat zaposliti svoje močno ladjevje (leta 1613 npr. kar 85 ladij, 6 galej z 12.000 vojaki) in blokirati Senj ter druga avstrijska pristanišča v Dalmaciji. 1618. se je Avstrija vdala beneški zahtevi in razselila preveč borbene Uskoke v Žumberak. Po 1645 so se razmere na turškem ozemlju poslabšale in na beneško stran in v njihovo vojaško službo je prešlo na desetisoče Vlahov – Benečani so jim rekali *Morlaki* (Morlacci). Ime izvira iz bizantinskega etnonimika Črni Vlahi (Maurovlahos), za živinorejske staroselce na Balkanu, prepoznavne po črnih oblačilih, doživelo pa je podobne pomenske obremenitve kot ime Vlahi: neciviliziranost (kmečkost), slovansko poreklo, nezanesljivost. Ko so jim v 18. stoletju želeli Benečani dati status navadnih podložnikov, so Morlaki prešli na avstrijsko stran, v Vojno krajino. – *Hajduki* je ime za balkanske cestne roparje, vendar je njihova roparska dejavnost večkrat interpretirana v smislu narodnoosvobodilnega boja in so tedaj sinonimni Vlahom in Uskokom.

svojo krvjo in ta kri je razkropljena iz srčne rane kosovske, da se zlije nekoč zopet k njej kakor k živemu srcu /.../. A mi smo Srbi, sinovi velikega naroda, ki je obvladal Balkan od morja do morja» (62). »Begunci smo bili brez zemlje in doma /.../. Smo narod brez domovine, deca brez doma. Tudi na oni strani so ostali, mnogi so se poturčili in so dosegli visoke časti. Preko meje se družimo z njimi, kajti vežeta nas vera in jezik. Zato nas imajo za nezanesljive. Vlaška vera nima veljave – naša zvestoba je kupljena in negotova. /.../ Zato se prodajamo za košček zemlje, da se ohranimo, kajti pozni potomci se bodo nekoč vrnil v domovino svojih očetov, kakor se je izvoljeno ljudstvo vrnilo iz faraonske sužnosti v obljubljeno deželo» (63).¹⁷ »Ti ljudje čuvajo svojo čast in ne pozabijo nikoli, če so bili užaljeni. Maščujejo se drug za drugega. Česar ne dosežeš pri njih zlepa, zgrda gotovo ne boš dosegel« (116).

V povesti se Vlahi, »služabniki dveh gospodarjev, o katerih ne veš, kdo jim ukazuje« (91), spet odločajo med nemškim cesarjem in hrvaškim banom. Pripovedovalčeva simpatija je na strani onih, ki v imenu južnoslovanske enotnosti želijo Uskoke videti pod banovim vodstvom. Drugačna je bila politična vizija martolozov, begunskih pravoslavni Srbov, živečih v okviru turške države. Formalno so bili turška vojaška formacija, vendar so pogosto prehajali na beneško ali avstrijsko stran. Eksistenco jim zagotavlja njihova nepodrejenost: »Dokler se bijeta cesar in sultan, dobro nam! Žalostna nam majka, Vlahi, ako zmaga eden izmed njih, a najhujše, če zmaga ban!« (85).¹⁸ Zaroto cesarska vojska zatre, Sigma, pribočnik hrvaškega bana, pa se poroči z uskoško knežno, maščevalno zažge zaplenjeno mu kranjsko domovanje in gre med hajduške Vlahe v Bosno.

Roman *Gričarji* Ilke Vaštetove (1891–1967) iz leta 1956 (140.700 besed) se je Uskokov iz zadnjih let 16. stoletja lotil le mimogrede, vendar prav nič dvoumno:¹⁹

»Gorski hrbet, ki ga vidiš tamle na obzorju, pa so Gorjanci. Tam in po dolinah pod njimi se je v zadnjih desetih letih naselilo mnogo srbskih beguncev, Uskoki jim pravimo. Zbežali so pred Turki v naše kraje.«

¹⁷Leta 1629 je hrvaški sabor potrdil notranjo avtonomijo Vlahom v Vojni krajini z dokumentom *Statuta Valachorum*, ki ga je leto kasneje potrdil Ferdinand II. Nezaupanje je med Vlahi povzročil rusofilski Juraj Križanić (1618–1683), čigar ideal je bil zediniti Slované pod zahodno cerkvijo. Križanić se je zaradi drobnega političnega spodrslljaja v Moskvi 15 let pokoril v pregnanstvu v Sibiriji, Vlahi pa so zahtevali, da se jih podredi cesarski vojaški oblasti, ne pa hrvaškemu banu, in se celo pogajali s Turki, naj bi jim dovolili vrnitev, če bi le smeli ohraniti vero. Odpor Vlahov proti hrvaški banski oblasti v strahu pred izgubo privilegijev je bil Avstriji prikladen razlog, da je skoraj polnih 300 let (1578–1871) odtegovala Vojno krajino hrvaški jurisdikciji.

¹⁸Nedavni politični dogodki so prinesli menda prav to!

¹⁹Kot zgodovinska oseba nastopa tudi tu (prej že v Slemenikovem *Izdajavcu*, 1873, in v Detelovi povesti *Takšni so!*, 1900) v stranski negativni vlogi vrhovni kapetan Hrvaške krajine kruti baron Ivan Lenkovič. Rodbina se je v začetku 16. stoletja priselila na Kranjsko in živela na gradu Otočec. Ivan Lenkovič se je izkazal pri obrambi Dunaja pred Turki 1529 in 1556 v bitki s Turki pri Sigetu. Bil je senjski kapetan, kapetan vseh žumberških Uskokov in kasneje vseh Uskokov od Senja do Save. Umrl je 1569 na Otočcu, grob s spomenikom pa ima v Novem mestu. Njegov sin Jurij (umrl v Ljubljani 1601) je bil general Hrvaške krajine, kranjski deželni glavar in uskoški kapetan v Senju. – Eno poglavje povesti je posvečeno znameniti bitki pri Sisku 1593, ki pomeni prelomnico v avstrijsko-turških vojnah, ko je banska vojska skupaj z Andrejem Auerspergom in Adamom Ravbarjem potolkla Turke. Štiristo let kasneje, 1993, je ta zgodovinski dogodek v jedru povesti Ivana Sivca *Jutro ob kresu*, »povesti o Adamu Ravbarju, slovenskem vitezu«.

»Ubogi ljudje«

»No, da. Ampak so precej nasilni. Kadar jim zmanjka živeža, ropajo žito in živino in koljejo kakor Turki. Naši kmetje so se že pritožili pri kralju. Toda kralj potrebuje Uskoke, da mu varujejo mejo pred Turki, naši kmetje morajo pač potrpeti« (106).

Udari na gudalo, Jandre (1967) Jožeta Dularja je roman o zgodovini Novega mesta in Metlike. Uskokom sicer odreka romantični sloves plemenitih razbojnikov, ki jemljejo krivičnim in dajejo revnim:

toda še rajši delajo tisto, o čemer so govorili že stari Metličani, da namreč ti junaški, drzni ljudje vse preradi kaj najdejo, preden si izgubil, in da si vzamejo, preden si jim dal. Bili so pač navajeni, da so šli iskat tja, kjer niso nič spravili, in zato ni bilo čudno, da so si bili tako z Belimi kot s Črnimi Kranjci pogosto v laseh (132),

vendar zgodba kljub temu ne skriva simpatije do njih. So nosilci socialne, ne pa nacionalne ideje. Glavni junak Mike Vihra, ki mu je grof zlorabil nevesto, mora v hajduštvo, ker se je zameril oblasti. Najprej je po sili vojak v Senju, potem pa skupaj s hajduki požiga bogatašem, tako kot tudi cesarska vojska ropa in požiga po okolici. Žena Barica se mu pridruži in načrtujeta odhod proti jugu, »mogoče v Bosno, v Slavonijo, kaj jaz vem! ... Da bomo le skupaj! Tudi tam, pravi Mike, so ljudje naše krvi.«

Še desetletje kasneje je izšla pri celovški Mohorjevi povest *Vlada Firma Uskoška nevesta* (1976), ki se dogaja v Gorjancih in Beli krajini 1515. Uskoki so na začetku prikazani še z nezaupanjem, ker pomagajo plemstvu zatreti kmečki upor, potem pa z vedno večjo simpatijo, ki napake pretvarja v vrline. Največji junak je domačin Jure, ki se pridruži Uskokom, domači praporščak Vid v službi kranjskega plemstva pa se odtuji in izgubi iz pripovedi. Naslov upravičuje uskoška ugrabitev slovenske neveste in poroka z njo. Uskoki so edina »domača« gospoda, ki pa se obnaša po kmečko. Čeprav idejno ni preveč jasna, bi se dalo reči, da je povest Uskokom v glavnem prijazna.

V Ingoličevem romanu *Gorele so grmade* (1977) se podoba Uskokov ni dosti spremenila. Pisatelj skozi usta meščanov spregovori o njihovem slabem glasu. Meščani jih gledajo, »kakor da so tatovi in razbojniki, ne pa cesarjevi vojaki«:

»Vse tako kaže, da je tole krajiška vojska, da so tile hudo kosmati in slabo oblečeni možje Hrvati in Srbi, Uskoki ali Vlahi, kakor jim tudi pravijo. Še dobro, da snežene krpe pokrivajo njihove raztrgane uniforme, vkolikor so sploh vojaško opravljeni, in njihovo revščino, zaostalost in divjost. Bog z njimi in da jih ne vidimo tako kmalu na ulicah našega mesta, ki mu je ljubi Bog prizanesel vsaj z vojnim opustošenjem, če mu že ni mogel prizanesti z vojnimi dajatvami pa s kugo in drugimi nesrečami. /.../ In zaloputnite za njimi spodnja vrata!« (20).

Obenem pa ne more mimo političnega dejstva, da je njihova divja svoboda alternativa turški sužnosti na eni strani in odvisnosti od nemškega cesarja na drugi strani. Dodatni razlog za Ingoličevo simpatijo do Uskokov je bil mogoče ta, da je tudi pisateljeva rodbina uskoškega porekla. Roman ob zgledu uskoškega stotnika Jurija, ki je postal oskrbnik graščine v okolici Fram na Štajerskem, pripoveduje o postopni asimilaciji Uskokov, ker jim je postalo očitno, da vrnitve v Bosno ne bo. Usko-

ki se poročajo z domačinkami in sprejemajo katoliško vero, taja se nezaupanje domačinov do njih in socialna zavist zaradi uskoških privilegijev.

Uskoška podoba se je v slovenski zgodovinski povesti spreminjala: najprej je bila do Uskokov zlobno kritična, ob prelomu stoletja pa so jih že interpretirali tudi pozitivno v smislu borbe za jugoslovansko samostojnost. Dobra uskoška lastnost naj bi bila občutek za svobodo in prvinski demokratizem, to je prijaznost do nižjih slojev. Njihova fabulativna naloga pa je bila običajno v romantično zaokroženih zgodbah reševati ugrabljene protagonistke iz krempljev sovražnika.²⁰

2 O slovanskih prednikih. Jurčičev nedokončani »historični roman« *Slovenski svetec in učitelj* (Ljubljanski zvon 1886) uvaja serijo povesti o pokristjanjevanju Slovanov, z dogajališčem v veliki meri zunaj današnjega slovenskega ozemlja. Zgodovinski dogodek je zmaga moravskega kneza Svetopolka nad Franki v 9. stoletju in pot nadškofa Metoda v Regensburg, kamor je šel branit slovansko bogoslužje. Pisatelja je navduševal ideal velike slovanske države in enotnega slovanskega naroda v Evropi, ki je bil v zgodovinskem času, ko slovensko in slovansko še nista bila ločena, uresničljiv: »Noben narod v Evropi ni tako velik, kot je narod slovanski« (Zbrano delo 8, 53). Govori o panonskih, moravskih, severnih in grških »Slovenih«, ki so bili predhodniki kasnejših slovanskih narodov. Čas interpretira kot dobo »velikanskih trudov in naporov za samostalnost slovenskega rodu, za svobodo slovenskega imena« (53). Slovanskim knezom je šlo za lastno cerkev, ker so se tako nadejali ohraniti samostojnost od Nemcev. Nemci pa so računali »kakor že prej večkrat z uspehom na slovensko neslogo in medsebojno slovensko malostno osebno zavist« in zanetili usodni spor med moravskim knezom Rastislavom (846–870) in njegovim nečakom v Nitri, vojvodo Svetopolkom. Jurčič poudarja, sklicujoč se na starocerkvenoslovansko legendo, poznano mu v Šafarikovi redakciji, ki pravi, da »vsi Solunjanje čisto slovenski govore«, da sta bila Ciril in Metod Slovana in ne Grka (57). Iz Kopitarja je prevzel tezo, da se je pred njima uporabljala glagolica, ki sta jo z grško pisavo oplemenitila do cirilice. Obžalujoč za Slovence izgubljeno priložnost, idealizira vzhodno krščanstvo kot cerkev, ki temelji na ljubezni, za razliko od zahodnega krščanstva, ki mu gre le za enotno državo.²¹

Nedokončana »polabska povest« ali kasneje »baltiška povest« v treh delih: *Naš stari greh*, *V smrtni senci* in *Vineta* (Dom in svet 1903–05) Matije Prelesnika (1872–1905) je seznanjala slovenskega bralca z življenjem severnih, polabskih ali baltških Slovanov v 11. stoletju. Avtor je epopejo objavljal pod pomenljivim psevdonimom Bogdan Vened. Pripovedovala je, tako kot večina povesti na temo pokristjanjevanja, o nemško-slovanskih vojnah in o usodnosti slovanske nesloge ter odklanjanja krščanstva. »Naš stari greh« je v slovanski neveri, da bi krščanstvo omogočilo sa-

²⁰ Zadnji, že zaradi arhaičnega podnaslova »zgodovinska povest« anahronistični izdelek te vrste je Slavka Dokla *Uskoška princesa* (1988).

²¹ Ciril in Metod sta stranski osebi še v vrsti povesti, ki se dogajajo na Slovenskem, med njimi je, čeprav mohorjanka, izrazito nacionalno spodbudna Ivana Vuka »povest iz davnih dni« *Zorislava* (1913). Še: Stanko Cajnkar, »povest iz 9. stoletja« *Sloven iz Petovije* (Slovenske večernice, 1955), Zora Piščanec, *Blagovestnika Slovanov* (Celovec, 1978).

mostojno slovansko državo. Pripovedovalec je obilno in čustveno komentiral dogajanje in ogorčeno nagovarjal celo nemške zgodovinopisce, ki so o Slovanih pisali vse najslabše; od lepih lastnosti so jim priznavali samo gostoljubnost.²² Zgodba je na kratko takale: Bodriški nadknez Gotšalk želi okrepiti krščanstvo v svoji državi, čeprav se zaveda, da le-to prinaša s seboj nevarnost nemške oblasti, s poroko hčere Viljenice s saksonskim kneževičem Magnusom. Ljudstvo se upre krščanstvu, zarotniki ubijejo Gotšalka, Viljenica, ki Magnusa noče, ker je že zaljubljena v slovanskega kneževiča Kruta, iz žalosti naredi samomor, Gotšalkovi otroci pobegnejo k Nemcem, Bodričem pa zavlada Krut. V drugem delu se poganski Krut neuspešno ženi z že krščeno Slavico, ki želi s pomočjo Saksoncev in Dancev spet utrditi krščanstvo med Slovani. Ponovno zmagajo borci za vero staršev, sovražnik je premagan in antagonisti mrtvi. Zmago spremlja pripovedovalčeva človeška simpatija, vendar obenem tudi grenko spoznanje, da je sprejem krščanstva nujen za obstanek Slovanov; v tem smislu je krščansko izročilo zaupano deklici Slavini, ki naj z Gotšalkovim sinom Henrikom v tretji knjigi poskrbi za njegovo uveljavitev.

Politično sporočilo trilogije je presenetljivo pragmatično. Poganski Bodriči so sicer vojaško zmagali, vendar je prostor, kjer so prebivali, danes trda nemška dežela in le še imena krajev pričajo o nekdanji slovanski moči (Lübeck za nekdanji Ljubek, Rügen za nekdanje slovansko otoško svetišče Rujan). Nauk, da bi se bilo treba v imenu preživetja obnašati drugače, manj radikalno – načelnost v politiki pač ne pripelje daleč –, je živo kontrasten sočasni liberalski literaturi, polni političnih in moralnih kategoričnih imperativov.

Finžgarjeva (1871–1962) »povest davnih dedov« *Pod svobodnim soncem* (Dom in svet 1906–07) je po literarnem zgodovinarju Antonu Slodnjaku »naš najboljši narodnotendenčni roman do prve svetovne vojne« (*Zgodovina slovenskega slovstva* 4, 244); danes sodi med mladinsko berilo. Ker je bil roman dovolj ponatiskovan in prebiran, je kljub relativno skromnem številu izrecnih narodnospodbudnih izjav še najbolj delal reklamo za slovanstvo in znotraj tega za jugoslovansko idejo. Slovanske značilnosti so ponos (»Naprodaj nismo Sloveni nikdar«), odkritost (»Sloveni ljubimo glasno«), moralni čut (»Sloveni obešamo sramotno znamenje na dom verolomnic«), lepota, zdravje in moč, demokratičnost in gon po svobodi (vojaško uspešni glavni junak se ves čas boji, da se ne bi pregrešil proti kolektivnemu modelu odločanja). Edina velika napaka Slovanov je nesložnost in tendenca romana je, da jo odpravi: »Bratje, tako mi naših bogov, ne prepirajmo se! Združimo se na maščevanje naših očetov in bratov!«

Vislavina odpoved Lee Faturjeve, »povest iz druge švedsko-poljske vojske« leta 1655 (*Slovenske večernice* 66, 1912), zapolnjuje mesto sovražnika Slovanov s Švedi, motiv slovanske nesloge pa ilustrira s konfliktom med poljskima rodbinama revnih plemičev Zjemblicev in bogatih Čerskih, ki se v vojni eni postavijo na stran švedskega kralja poljske krvi Karla Gustava X., drugi pa na stran poljskega kralja

²² Slovenski romanopisci so radi pograbili vsako drobno pozitivno omembo Slovanov in jo ponavljali toliko časa, da je postala mit. Mitizacijo slovanske gostoljubnosti je bilo prebrati že v Vraničevem *Mahmudu* (1869): »Vsaj gostoljubnost znači Slovana sploh« (349).

Jana Kazimirja. Gre za motiv Romea in Julije ali ljubezni dveh iz sprtih rodbin. Razplet je podoben onemu v povesti *Za Adrijo*: med nacionalnimi sovražniki se sicer najdejo plemeniti posamezniki (švedski poveljnik Unterštjerna se zaljubi v Poljakinjo Vislavo), ki bi s poroko utegnili pomiriti mednacionalne spore, vendar usoda odloči drugače. Politično programske izjave v povesti so diametralno nasprotne Jurčičevim: slovanstvo je neločljivo povezano s katolicizmom in nasprotno vzhodni cerkvi.

»Iz nebrzdanosti poljskega plemstva se izcimi pogin naše tako slavne in močne Poljske /.../. In na kaj se opro sosedni slovanski rodovi, če pade Poljska, bran severnega suženjstva, južne nevere? Veš, da nismo pozabili možje pisem, da gre še poročilo med narodom: O bratstvu vseh en jezik govorečih narodov, o treh bratih: Čehu, Slovencu in Hrvat, – o sestrar treh ... Vsi ti narodi, govoreči nam sorodni jezik, od Krkonošev do Jadranskega od Karpatov do Baltiškega morja, vsi se spominjajo stare skupnosti. Tlačeni od Nemca, bičani od Turka se ozirajo zaupno v Poljsko, ona odreši svet krivega preroka. Ona, varovanka svete Device, naj nese prapor katoličanstva in omike v ruske in azijske stepe, ona naj veže izhod z zahodom, jug in sever. Veliko je poslanstvo naše domovine /.../. Če premaga tudi začasno nesreča Poljsko, če pokliče nesloga in nebrzdanost lastnih sinov navidezni razpad na Poljsko, če jo raztrgajo lakomni sosedi kakor volkovi mrhovino, Bog /.../ pokliče tudi našo domovino v novo življenje. Očiščeni strasti v ognju sramote in pokore bodo spoznali naši potomci poslanstvo Poljske, z močjo naprednega katoličanstva bodo rušili trhle trdnjave pravoslavlja in bizantinizma, bodo vez Slovanov vseh dežela, vez vzhoda in zahoda, severa in juga« (34, 35).

Bohinjčev *Svetobor* (1917), »povest iz konca 11. stoletja«, je literarizirana zgodovinopisna podoba ustoličenja koroških vojvod. Češki knez Svetobor je izobražen klerik, diplomat oglejskega patriarhata. Zavzemajoč se za cirilsko bogoslužje, potuje križem po Evropi od Rima do Dalmacije in rodne Češke, pa zaradi Nemcev ne uspe. Preizkuša različne zgodovinske opcije za Slovence in niha med Rimom in Salzburgom, med Čehi in Poljaki ter hrvaškim kraljem Zvonimirom. Slovenski svet je bil v srednjem veku v cerkvenem pogledu razdeljen na salzburško in oglejsko oblast. Meja med njima je med 811 in 1751 potekala po Dravi. Zdi se, da se je pisatelj spogledoval z zgodovinsko možnostjo, da bi celo slovensko ozemlje pripadalo samo eni cerkveni upravni enoti – misijonsko manj podjetni Oglej mu je bil ob dejstvu, da se je slovenstvo v velikem delu pod salzburško oblastjo asimiliralo, očitno bolj simpatičen od Salzburga. Bohinjčev nasvet je ostati na zlati sredini: ne na sever ne na jug, vedno le previdno, še najboljša je zvestoba Ogleju. Svetobor postane oglejski patriarh, žal le za kratek čas, ker umre ob napadu upornikov. Obrobna zanimivost povesti je zgodovinski motiv mutca osojskega,²³ to je poljskega kralja Boleslava iz 11. stoletja, ki se v samostanu ob Osojskem jezeru kot preprost menih z molkom pokori za uboj škofa.

²³ Prim. Aškerčevo balado Mutec Osojski, *Ljubljanski zvon* 1883.

Mejaši Ilke Vaštetove, »povest iz davnih dni« (1923), je knjiga za mladino. Govori o junaškem »slovenskem« prodiranju v Furlanijo v 8. stoletju. Navedek iz nje naj ilustrira avtorčin pogled na razmerje med slovenstvom in slovanstvom:

»To pa gotovo vem, da so Slovenci močni in da jih je – kadar se vsi združijo – kakor listja in trave. Po Panoniji prebivajo in po Noriku tja do Dunava in doli po Karantaniji, po Karnioli in daleč ob Savi in na jugu Save do bizantinske Adrije« (22).

Od povojnih romanov na temo naselitve in pokristjanjevanja zahodnih Slovanov je treba omeniti roman Janka Modra *Sveta zemlja*, »kroniko slovenskega rodu« (1952). Izšla je le prva knjiga *Neznano ljudstvo se budi* (v sedmih delih s 166.000 besedami), napovedani drugi del *Družine Slovenov potujejo* pa zaradi avtorjeve nemilosti pri oblasteh ne. Napisan sredi druge svetovne vojne, je imel izrazito narodnopotrjevalno tendenco – hotel je poudariti slovansko in slovensko življenjsko energijo, samozavest in svobodoljubnost, čut za skupnost in slog, kar nas vse brani pred potujčenjem. Hotel je biti »dokument naših pravic in spodbuda zvestim bratom na Primorskem in Koroškem«. Še obsežnejši (210.000 besed) je bil roman Oskarja Hudalesa v dveh knjigah *Med dvema svetovoma* (Murska Sobota, 1962). Spodbudila ga je 1100-letnica Kocljeve vladavine v mejni grofiji Spodnji Panoniji. V zgodovinski spomin kliče razpetost slovanskega sveta med frankovsko oblast na zahodu in bizantinsko na vzhodu. Kocelj se je po zgledu moravskega kneza Rastislava odločil za bizantinsko, to je za slovansko varianto krščanstva, in tako hotel ustvariti pogoje za samostojno slovansko državo, ki bi povezovala južne in zahodne Slovane. Roman ponovno kaže na izvirni greh slovanskega značaja, na neslogo: »Franki in Obri so naše prekletstvo /.../ Mi pa se koljemo med seboj, namesto da bi se združili in enkrat za vselej pošteno obračunali z njimi« (2: 192).

Nekaterih povesti ni mogoče potakniti v noben obširnejši žanrski ali tematski tip zgodovinskega romana. Obskurna je npr. tematizacija ruske zgodovine v povesti *Nihilist* (1906) Vitomila Feodorja Jelenca. Jelenc je bil sicer tako strasten Jugoslovčan, da se je preselil v Srbijo in prevzel srbsko državljanstvo, bil je prostovoljec v balkanskih vojnah in je preživel pekel umika srbske vojske na otok Krf, vendar v povesti izrecnih klicev k slovanski vzajemnosti ni. Neoprijemljivi so mohorjanski *Božji mejniki ali Oče, budi volja tvoja!*, »povest iz Istre« (1925) Ivana Preglja, ki je 1926 izšla tudi v hrvaščini. Zgodovinska je v njej le informacija o tržaškem in poreškem škofu Juriju Dobrili iz prejšnjega stoletja, ki je rad pomagal študentom. Podobno je nedeklarativen *Peter Markovič, strah ljubljanskih šolarjev* (1929) istega avtorja, katerega prvi del se dogaja na Hrvaškem, na jugu Istre in na Reki leta 1583. Osamljen je »profesorski« oziroma historiografski roman na temo zgodnje srbske zgodovine Tite Kovač, ki je pod psevdonimom Mira Ceti v okviru Slovenskih večernic leta 1974 objavila roman *Štefan Dečanski*. Poglavja uvajajo citati iz žitij srbskih vladarjev v stari cerkveni srbsčini skupaj s prevodi. Kakšnega razvidnega aktualnega sporočila knjiga nima; najbrž jo je spodbudila le fascinacija nad bogato, vplivno in divjo srbsko preteklostjo.

3 Sklep. Okroglo 50 od kakih 300 slovenskih zgodovinskih povesti je bolj ali manj zaznamovano s slovansko tematiko. Na programski, tj. nazorski, idejni ali

politični ravni prav nič ne dvomijo o tem, da varno eksistenco zagotavlja Slovencem le širno slovansko zaledje in da so pravi prijatelji samo med Slovani, zato so vzhičene nad razprostranjenostjo Slovanov, njihovo močjo, нравnim zdravjem in gostoljubnostjo ter žalostne zaradi tradicionalne nesloge med slovanskimi »plemeni«. Na zgodbenem nivoju pa so panslovanski ideali neredko problematizirani z zgodovinskim spominom na neprijetne slovanske sosedje, zlasti na Uskoke. Nevarno podjetni tujci, tudi tisti slovanskega porekla, so v slovenski literaturi praviloma negativne osebe.²⁴ Tako se v slovenski zgodovinski povesti s slovansko tematiko spodrivata dva koncepta, prevratni koncept vseslovanske enotnosti in previdnejši koncept ohranjanja relativne samostojnosti pod trenutnim neslovanskim gospodarjem, posvetno pod Habsburžani, cerkveno pod Oglejem.

SUMMARY

About one sixth of the total of 300 Slovene historical novels and tales from the beginning of the genre in the middle of 19th century till today deals to a certain extent with the Slavic theme. In their commentary passages, the authors are clear about the fact that only a broad Slavic background guarantees the further existence of the not-too-numerous Slovenes. They express their love for other Slavic nations who are considered the only true friends, they are enthusiastic about their number, strength, hospitality, morals, and their innate good health, and they are concerned for the traditional discord among the neighboring Slavic »tribes«.—On the level of story and characters, the fate of personae of non-Slovene Slavic origin doesn't differ much from the fate of other non-Slavic personage: all foreigners, be Slavic or not, present a threat to the Slovenes in matters love, religion, economy, and politics, hence play predominantly negative roles in Slovene historical fiction. Numerous novels recall the Slovenes' negative historical experience with the neighboring Uskoki (the renegade Serbs who fled from the Ottoman rule to serve in the Austrian army). Thus Slovene historical novels contain twofold national projects: the programmatic rebellious concept of Slavic unity, and the more cautious concept of maintaining relative national autonomy under the lasting non-Slavic ruler—the Austrian Habsburg royal family or under the patriarchs of Aquileia.

²⁴ Slovanska kri je npr. tekla po žilah vojskovodje Jana Vitovca, čigar zli sloves poznamo že iz slovenske ljudske pesmi o Pegamu (Beha(i)m 'Čeh'), potem pa iz Detelove zgodovinske povesti *Pegam in Lambergar* (1891). »Jan Vitovec je prišel na dvor Celjskim kot najemnik s tremi konji v času, ko so se grofje Celjski bojevali z Avstrijci. In bil je potomec revnega viteškega rodu na Češkem« (*Kronika grofov Celjskih*, 1883). Osvajal je gradove celjskih nasprotnikov in pripomogel, da je Ulrih 1454 postal ban kraljevine Dalmacije, Hrvaške in Slavonije. Po propadu rodbine je menjal strani: malo se je tepel za cesarja Friderika III., malo pa za ogrskega kralja Matijo Korvina, kakor mu je bolje kazalo, in dosegel celo časti slavonskega bana. Vitovčevih vojaških uspehov slovenska zgodovinska povest nekako ni mogla porabiti za utrjevanje ideje slovanske vzajemnosti. — S Celjani je povezan tudi motiv Veronike Deseniške. Živel je sicer bolj v drami, v prozi menda le v delu Sandija Sitarja *Veronika z Desenic Veronika* (1974).

MOTIVNO-TEMATSKA RAVEN PRIPOVEDNE PROZE SLOVENSКИH IZSELJENCEV V AVSTRALIJI (RAZVOJNI PREMII)

V pripovedni prozi avstralskih Slovencev je opazna težnja po oblikovanju motivno-tematskega kompleksa izseljenstva, ki je v svoji osnovni izkušnji le nekoliko moten s sicer vzporednimi, a drugovrstnimi problemi, s problemi ideološkega in političnega značaja. Osnovni motivi so: tujstvo oz. brezdomovinskost, nova, avstralska izkušnja, politično-ideološke napetosti in spori v času med II. svetovno vojno in po njej ter univerzalna življenjska empirija. Razvojni lok motivno-tematske ravni pripovedi iz korpusa kaže opazen premik k občečloveškim motivom in temam, ki so povezani s tudi pozitivno avstralsko izkušnjo.

In narrative prose by Australian Slovenes there is a noticeable tendency towards the formation of the emigrational motif-topical complex, which is in its basic experience only slightly disturbed by parallel, yet different kind of problems, i.e., the problems of ideological and political nature. The basic motifs are: the fact of being a foreigner or, rather, without a homeland; the new, Australian experience; political-ideological tensions and conflicts during and after World War II; and universal empirical problems of life. The developmental span of the motif-topical level of the narrative from the corpus shows a considerable shift towards the common human motifs and topics, related to the Australian experience, which was also a positive one.

0 Literatura slovenskih izseljencev v Avstraliji je številčno in literarnoumetniško omejen korpus. Še posebej to velja za pripovedno prozo, nastalo v tem prostoru. Ugotovitev izhaja iz primerjav, izvedenih znotraj samega »avstralskega« opusa, seveda pa prav tako tistih, ki v svoje interesno področje uvrščajo tudi kompleks literarnih del Slovencev, izseljenih v Severno in Južno Ameriko. Vzrokov za to situacijo je več, med njimi je najrelevantnejši tisti, ki je vezan na sam vzrok izseljevanja. Pomemben je iz dveh razlogov. Prvega lahko povezujemo z duhovno strukturo izseljencev, z globino njihove življenjske izkušnje in s spoznanjem o za mnoge skrajno krivičnem razlogu za izselitev, kar pride v poštev predvsem za pišočo slovensko emigracijo v obeh Amerikah, drugega pa z razlikami v interesni sferi izseljenih slovenskih prebivalcev npr. Argentine in Avstralije ter usmerjenostjo njihovega intelektualnega potenciala.

O duhovnem, umetniškem in literarnem življenju Slovencev, izseljenih v obe Ameriki, je bilo napisanih že več tehtnih razprav. Manj je bilo tovrstnega raziskovalnega napa namenjenega izseljencem v Avstraliji, še posebej njihovi pripovedni prozi. Opozoriti pa je potrebno, da prav v tem času nastaja v okviru SAZU obsežna raziskava slovenskega izseljenskega problema, ki bo zajela seveda tudi avstralske Slovence.

Slovenci so se v Avstralijo izseljevali že v letih 1947 do 1950, največji val pa so ti tokovi dosegli po l. 1950, nekako do l. 1960. Nadaljevalo se je izseljevanje tudi še kasneje, a v manjši meri (Čebulj-Sajko 1995: 53). Vzroki za emigracijo so bili različni,

v prvih povojnih letih je šlo za politično, po letu 1950 pa za ekonomsko emigracijo. Zaradi relativno velike razseljenosti je težko ugotoviti natančno število Slovencev, stalno naseljenih v Avstraliji. Nekatere ocene govorijo, da jih je približno 40000. B. Čebulj-Sajko navaja, da je najpomembnejši vzrok izseljevanja ekonomski, ob njem pa tudi neurejene družinske razmere, verižno emigriranje, poroka itn. (58).

1.0 Zaradi vsebine vzrokov izseljevanja je mogoče hipotetično trditi, da doživljajo slovenski izseljenci v Avstraliji najbolj prečiščeno varianto izseljenstva, in to zato, ker je njihova zaznamovanost s politično-vojaškimi, verskimi in ideološkimi spori med Slovenci manj pomembna. Takšno stanje v globalni zavesti izseljencev pa bi moralo imeti posledice tudi v duhovni sferi njihovega življenja in končno tudi v literarni praksi.

To pa bi pomenilo, da je njihova literatura manj trdno vezana na protosistemsko izhodišče, v katerem kot temeljna struktura utripa politično-ideološki kod, ki je zaznamoval življenje Slovencev med II. svetovno vojno in po njej.

1.1 V nadaljevanju bo moj interes namenjen dvema, med seboj povezanim vprašanjem. Prvo je: ali je pripovedna proza avstralskih Slovencev zaradi pretežno ekonomskih vzrokov emigriranja področje, kjer travma ogroženega krščanstva, povojnih pobojev ter politično-vojaške odločitve in opredelitve v času II. svetovne vojne ni pustila vidnejših posledic, in drugo: ali kaže motivno-tematska raven te proze razvoj od tipično izseljenskih problemov k splošno bivanjskim.

2 Celoten motivno-tematski kompleks literarnih del iz korpusa je pravzaprav težko zajeti. Zaradi velike oddaljenosti, zaradi slabše medsebojne povezanosti, predvsem pa zaradi specifičnih interesov ekonomske emigracije v Sloveniji niso dostopne vse publikacije, v katerih avstralski Slovenci objavljajo svoje prozne prispevke. A zanesti se je mogoče na to, da so besedila, ki jih hranijo NUK, SAZU in Izseljenska matica reprezentativna in zato dovolj pomemben vzorec za oblikovanja relevantnih zaključkov.

Med avstralskimi Slovenci je nastalo relativno malo pripovedne proze. V opaznem delu le-te, mislimo predvsem na zgodnejša dela, je mogoče ugotoviti morjansko paradigmo, princip torej, na katerem so nastale pripovedi, prilagojene okusu in receptivnim sposobnostim preprostega bralca. Njena podoba določa vse aspekte paradigmatičnosti in sintagmatičnosti posameznih besedil in se v svoji površinski strukturi kaže predvsem v preglednosti in jasnosti. Mogoče pa je v »avstralskem« pripovednem opusu najti tudi pripovedi, katerih literarnoumetniška vrednost presega navedeni model.

Ob tem bi veljalo opozoriti na to, da je literatura v »nematičnem« prostoru, če mislimo na tisto v obeh Amerikah in v Avstraliji, zaradi različnih vzrokov nastajala izolirano od literarnega dogajanja v domovini. Natančnejši pregled pripovedne proze avstralskih Slovencev pokaže, da literarno-umetniškega in duhovnega stika med posameznimi ustvarjalci prav tako ni bilo, kar pomeni, da je ta literarna produkcija v glavnem brez enotnih literarnih, estetskih in stilnih določnic in zato brez značilnosti stilne formacije.

3 Poseben problem predstavlja sintagma **tipična izseljenska problematika**. Problem zato, ker pričujoče besedilo zahteva njeno pomensko zožitev in preciznost do stopnje, ki bo imela konkretno funkcionalno vrednost. Različni avtorji, med njimi nekateri iz emigracije, razumejo namreč pod tem pojmom cel splet s slovenskim izseljenstvom sicer povezanih, a za problem izseljenstva kot takega v bistvu manj pomembnih sestavin. Naj kot primer navedem nekaj del planinske, potopisne in vojne literature, nastalih med slovenskimi izseljenci. Gre za besedila (V. Arko, Cerro Shaihueque, 1987; D. Bertoncelj, Moj zadnji planinski pohod s Tončkom Pangercem, 1955; J. Skvarča, Vzpon na Cerro Norte, 1967; T. Kovačič, Srečanje na Koreji, 1990 itn.), katerih poetika ne izhaja iz vnaprej predvidenih retrospektivnih zastranitev, v katerih bi naj bil pripovedni tok ustavljen in z njim dinamika zgodbe umirjena, in katerih »vsebina« bi bila od samega dogajanja pravzaprav močno oddaljena. Prav takšne miselne zastranitve npr. v povojne poboje na Slovenskem, uvedene v tok planinsko-alpinističnega dogajanja, zato opozarjajo na že kar travmatično obremenjenost dela izseljenske literature z ideološkimi, vojaškimi, verskimi in še kakšnimi spori in na res specifično razumevanje izseljenske problematike:

»Pogrelo me je.«

»Beži, beži. Tukaj ni bilo nobenih množičnih pobojev ne kraških jam. Premagance so odpeljali v vojaška taborišča in kasneje, ko so se razmere ustalile, so jih spuščali spet nazaj v Patagonijo. Ko so pripeljali Šajneka v Buenos Aires, ga je sprejel sam predsednik republike general Roca. Vrnjeni domobranci bi bili veseli, če bi zmagovalec z njimi tako človekoljubno ravnal« (Arko 1992: 23)

Tovrstno preigravanje politično-ideološkega koda oz. tovrsta kontaminacija s protosistemskim izhodiščem v pripovedih, ki zaradi svoje specifične poetike diskurzu pravzaprav niso naklonjene, njihova pripovedna sklenjenost in kompozicijska čvrstost izhajata namreč iz koncepta akcije, dokazujejo, da izseljenska travma in z njo »**tipična izseljenska problematika**« implicirata tudi preživeto kalvarijo medvojnega in povojnega časa.

Toda refleksija neposrednih udeležencev spora je le en vidik problema. Drugi je ta, ki loči izseljensko travmo na raven prvega in drugega razreda. Raven prvega razreda zapolnjujejo problem brezdomovnosti in tujstva, problem nepoznavanja jezika, kulturnih, etičnih in duhovnih posebnosti novega okolja, spoznanje odtrganosti iz naravnega okolja in utečenega življenja ter občutek vrženosti v neznano in nepoznano. Raven drugega razreda pa tvorijo izkušnje političnega, ideološkega in verskega značaja. Gre torej za dvoplastnost, ki pride do posebnega izraza šele takrat, ko mislimo na globalne razlike med slovenskimi izseljenci in ob tem upoštevamo predvsem strukturo izselitvenih vzrokov.

Navedeno lahko povzamemo z naslednjim: v pripovedni prozi slovenskih izseljencev je osnovni tematski kompleks izseljenstvo, opremljen z ustreznim in pričakovanim izseljenskim motivnim sklopom ter kontaminiran z motiviko, pripadajočo protosistemskemu izhodišču.

Podobno je tudi tematsko izhodišče pripovedne proze avstralskih Slovencev. Izhaja iz prvobitne emigrantske izkušnje in po večini ostaja v njenih mejah, kar pomeni, da je manj opazno obremenjeno z motiviko, vezano na slovensko pol-

preteklo zgodovino. Vzroki z tako stanje se nahajajo predvsem v že navedenih razlogih in pogojih izseljevanja ter socialni in duhovni strukturi izseljencev.

3.1 Preglednost pričujočega referata narekuje upoštevanje teoretične rešitve, ki je v slovenskem prostoru manj uporabljana. Mislim na t. i. dvoravninski koncept naratološke strukture, iz katerega se da izvesti tudi dihotomno ločevanje med motivom in funkcijo, sestavinama globalno sicer iste literarnoteoretične kategorije. Motiv razumemo kot prvine, ki deluje na višji ravni in pomeni nespremenljivko. Zaradi svoje narave je sestavina posebne sheme motivov, ki v dani obliki v nobenem od besedil ni udejanjena, a je kljub temu v vsakem od njih prisotna kot abstraktna kategorija, kot zgolj teoretična osnova za nastanek konkretnega pripovednega dela.

Funkcija je konkretizacija motiva skozi izbrani subjekt ali objekt. Kot taka je spremenljivka, ki dano možnost, skladno z vsakokratnimi potrebami besedila in specifičnim pripovedovalčevim konceptom, uresniči. Funkcija je zato opravljanje in izpolnjevanje določene naloge glede na vnaprej postavljen namen. Shema motivov je torej temeljna struktura motivno-tematske ravni literarnega(-ih) dela(-Ø), ki dobi svoj konkretni izraz in svojo materialnost na ravni zgodbe v t. i. funkcijski sintaksi.

Motiv je npr. politično-ideološki spor, iz njega izhajajoče funkcije pa povojni poboji, domobranstvo, pobeg v Avstrijo, zatočišče pri sorodnikih v Italiji itn.

Shema motivov je potrebno ločiti od teme literarnega dela, ker je le-ta višja kategorija, spoznana večkrat pretežno intuitivno. Predstavlja v celoto oblikovano vsoto pomenov literarnega dela, grajeno in izgrajeno prav s pomočjo funkcijske sintakse in preko motivne sheme.

4.1 Motivno shemo v pripovedih iz korpusa oblikujejo predvsem štirje motivi: *izključenost* (brezdomovinskost), *doživljanje* Avstralije, politično-ideološki *spor* v času med II. svetovno vojno in po njej ter *vklučenost* v novo okolje. Gre za poseben, slovenski izseljenski model, ki povezuje univerzalno z avtentičnim doživetjem stare in nove domovine skozi prizmo narodne in nacionalne, politične in ideološke pa tudi obče človeške odtujenosti in vključenosti. Takšna je globinska struktura motivno tematske ravni besedil in izhodišče za rast njihove teme, za nastanek posebne oblikovanosti idejno-racionalnih in afektivno-emocionalnih sestavin, združenih v vsebini literarnega dela in preko njegove semantične ravni posredovanih bralcu.

Percepcija izseljenca, usmerjena k novemu svetu in vezana na staro izkušnjo ter posredovana skozi motivno konfiguracijo pripovedne proze avstralskih Slovencev, poteka v treh stopnjah, in sicer:

- izključenost iz Slovenije in brezdomovinskost,
- doživljanje Avstralije,
- ideološki in politični spor,
- vključenost v nove materialne možnosti in novo duhovno-zgodovinsko paradigmo

ter pomeni hkrati tudi razvojni premik na motivno-tematski ravni.

Tematika te proze je sinkretična. V njej namreč obstajajo sestavine domoljubne, ljubezenske, politične, ideološke in moralno-etične narave, pa tudi tiste, ki izhajajo iz problema neprilagojenosti novemu načinu življenja, novim delovnim navadam, novim delovnim in življenjskim pogojem itn. Večina pripovedi je zato prostor svojevrsnega odsevanja vseh naštetih tem in le redke med njimi oblikujejo en sam in prečiščen pomen.

Ena takih je kratka pripoved Ivanke Škof *Visoko v bregu*, v kateri je pripovedovalčeva optika usmerjena k izseljencu, ki potem, ko se po petintridesetih letih vrne domov, spozna, da domovina ni, kar si je ves čas svojega izseljenstva predstavljal, ki spozna, da se je odtujil tistemu, kar ga je kot bivanjska kategorija napolnjevalo z voljo in močjo ves čas njegovega izseljenstva. Vrnitev, opremljena s spomini na mamo in očeta, na ples s Tončko itn., je v pripovedi poglobljena v temo totalne brezdomovinskosti in odtujenosti.

Sicer pa je ta pripoved zgled za del »avstralske« pripovedne proze. Po svoji kratkosti, kompozicijski enostavnosti in fabulativni neizdelanosti pomeni namreč enega mnogih »pisateljskih« poskusov, ki svoje vrednosti niso dosegli na literarnoumetniškem in estetskem področju, pač pa so predvsem avtentičen in prepričljiv dokaz izseljenčeve samorefleksije.

Zaradi obsega in odprtosti v širši prostor izseljenskega vprašanja, ki omogočata tudi rast epske širine, sta zanimivi pripovedi *Barbara*, Cilke Žagar in *Možje s Snowyja*, Ivana Kobala.

Žagarjeva je za zunajliterarno izhodišče svoje, v 30 poglavij razdeljene pripovedi, uporabila Slovence v Lindenu. V to osnovo je skladno s potrebami zgodbe vključevala tudi dogodke iz drugih krajev Avstralije pa tudi Slovenije.

Motivna shema izhaja iz navedene »avstralske« paradigme in kaže na ravni svoje uresničitve presenetljivo pestro podobo. Funkcijski kompleks pa omogoča široko in poglobljeno temo pripovedi. Obsega življenje avstralskih Slovencev in upošteva pri tem njihovo vraščenost v novo okolje na eni strani pa zaznamovanost s tujstvom na drugi ter njihovo vpetost v tradicionalne, a tudi sodobne življenjske okoliščine. Te so razpete med še konvencionalno pojmovanje družine, ljubezni, vere itn. ter v že sodobno in svobodno razumevanje spolnosti, otrokovih pravic, novega sveta in lastnega položaja v njem. Predvsem to zadnje je zanimiva lastnost, ki pripoved ob še nekaterih drugih loči od »klasičnega« pojmovanja tujstva. Seveda gre tudi v tem primeru za avtentično doživetje tujine, vendar ločeno od pozicije odtujenosti, kot jo je izražala starejša generacija (Detela 1991: 487).

Podoben oziroma še močnejše izražen nov odnos do tujstva je značilen za Kobalovo pripoved *Možje s Snowyja*. Njeno izhodišče je gradnja velikega energetskega sistema v avstralskih Snežnih gorah. Gre za delo, katerega avtor se je osredotočil na čas, ko je Avstralija tudi s pomočjo priseljencev postala moderna država, na čas, ko se je dalo dobiti dobro plačano delo, a ko so bile pomembne vrednote tudi solidarnost, prijateljstvo ter ohranjanje slovenske narodne in kulturne samobitnosti.

Vidna ustvarjalka je prav tako Neva Rudolf, avtorica kratkih pripovedi, zbranih v knjigi *Čisto malo ljubezni*. Razločevalno znamenje njenega pisateljskega pristopa

je predvsem uporaba lirskih stilnih postopkov, s katerimi se na posebno senzibilen in subtilen način približuje problemu izseljenstva. Razume, še bolj pa čuti ga kot razpetost med idiličnim domačijskim svetom in brezosebno tujino, s katero pa je mogoče kljub vsemu in za ceno hudega bivanjskega napora navezati stik, ki pomeni znosnost v preživljanju vsakdanjosti novega sveta.

4.2 Najbolj izrazito podobo dobi motivno-tematska raven z izločitvijo osnovnih sestavin, tj. s konkretizacijo posameznih motivov skozi izbrani subjekt in objekt. Naš nadaljnji interes naj bo zato namenjen k registru funkcij. Med njimi so za potrebe pričujočega besedila izbrane seveda le nekatere najzanimivejše oziroma tiste, ki so glede na opus slovenske izseljenske literature tipološka značilnost.

Motiv *izključenost* (brezdomovinskost) je v besedilih iz korpusa posredovan skozi funkcijo (ženske) rute, slovenskega kluba, šolskega, verskega in kulturnega dela, skozi funkcijo spoznati dekle/nevesto Slovenko, prihoda v Avstralijo, kraške pokrajine, matere, marelice, osebnih imen, skrinje, osamljenosti, odtujenosti med najbližjimi, Cankarja itn.

Močno produktiven je motiv *doživljanje* Avstralije, in sicer kot funkcija pogreba, ukročene reke, vraščenosti v okolje, mesta Linden, odnosov med Slovenci in Jugoslovani, volitev, avstralskega državljanstva, odnosa med priseljenci in Avstralci, večkulturnosti, preprirov znotraj slovenskih klubov, landroverja, ambasade, avstralskega domoljubja, evkaliptusa itd.

Motiv ideološki in politični *spor* je posredovan predvsem skozi naslednje funkcije: študent teologije in partizansko gibanje, sestra, ki je ljubica nemškega oficirja, poveljni poboji, odnos partizani : domobranci, »cerkev«, ki dela tudi napake, sprava v Rogu, dachauski procesi, Gotenica, iz učbenika iztrgana Titova slika, škof Rožman itn.

Pomemben je tudi motiv *vklučenosti*, funkcijsko izražen kot smrt, spoštovanje do mrtvih, obiskovanje grobov, molitev, otrokove pravice, minljivost življenja, tradicionalno pojmovanje starševstva, pedofilija, nedolžnost, ženska, kontracepcija, splav, nezakonska hčerka, bivanjska sreča itd. Znotraj tega kompleksa je potrebno zaradi pogostosti pojavljanja izločiti funkcijsko plast *ljubezen*, konkretno oblikovano v funkcije: neizživeta ljubezenska izkušnja, prva ljubezen, »ljubezen« iz hvaležnosti, ločitev, poroka brez ljubezni itd.

Iz kvantitativnega merila izhajajoča medsebojna primerjava navedenega registra dokazuje dvoje: prvič, da sta vidno zastopana motiva vključenost v nove življenjske pogoje ter doživljanje specifično avstralskega sveta, in drugič, da je motiv ideološko-političen spor sicer opazen, a manj pogost, kot ostali trije. Njegovo pojavljanje v besedilih navadno tudi ne povzroča pretresov, katerih nujna posledica bi bil premik v tendencioznost.

Posamezne funkcije delujejo v več besedilih. Tako je funkcijo *spoznati dekle/nevesto Slovenko* moč najti v *Barbari* C. Žagar in v pripovedi I. Kobala *Možje s Snowyja*. Pripovedovalec v drugem besedilu npr. ugotavlja, kako so slovenska dekleta iz prve skupine priseljencev pošla kakor »redki kovanci« in kako čaka na drugo skupino dolga vrsta mladih mož. Funkcijo *slovensko prijateljstvo* najdemo v *Bar-*

bari in v zbirki *Čisto malo ljubezni* N. Rudolf, funkcijo *evkaliptus* v *Možje s Snowyja* in pripovedih N. Rudolf, prav tako tudi funkcijo *večkulturnost*, *povojni poboji* itn. Tako n. pr. so partizani v Kočevskem Rogu pobili Mihovo družino (Žagar 1995: 31), »pripadniki zmagovite osvobodilne fronte« pa vrnjene domobrance in »na tisoče jih je izginilo v množičnih grobovih in jamah, ki so značilne za Slovenijo.« (Kobal 1993: 27)

5.0 Za slovensko izseljensko literaturo moramo ugotoviti, da je večkrat vezana na protosistemsko izhodišče. Zato je za opazno število besedil značilno namerno razgaljanje političnega, ideološkega in moralnega koda, komuniciranje s povojnim političnim sistemom in njegovo prenašanje v lastno motivno in tematsko konfiguracijo. Ob tem se zdi vredno opozoriti, da nekateri pripovedniki svojo percepcijo selekcionirajo, skladno s svojo preteklo življenjsko izkušnjo. Negativna kritika povojnega življenja v Jugoslaviji in Sloveniji dobi tako tudi ontološko razsežnost.

Po analizi pripovednega opusa Slovencev v Avstraliji pa je mogoče reči troje:

a) Prenašanje preteklih izkušenj v »sodobni čas« je v slovenski izseljenski literaturi zanimiv, četudi obremenjen dialog, ki pravzaprav odlično razkriva predvsem občutek strahotne, za nekatere celo pogubne krivice. Nekaj podobnega lahko ugotovimo tudi upoštevaje zgolj »avstralsko« pripovedno prozo, vendar v opazno omejenem obsegu. To pa pomeni, da je ta segment toposa slovenske izseljenske literature v pripovedih, nastalih med avstralskimi Slovenci, manj obsežen. Belogardiistična povojna izkušnja, prenesena iz protosistema v sodobnost, je namreč manj izrazita sestavina novega literarnega sistema. Pripovedna proza avstralskih Slovencev sicer je zaznamovana s politično-ideološkimi in verskimi spori med Slovenci, vendar ne do stopnje, ki bi primaren izseljenski položaj obremenjevala do njegove težje prepoznavnosti.

b) Motivno-tematska raven pripovedi kaže, če upoštevamo razvojni lok od zbirke *Čisto malo ljubezni*, ki je izšla l. 1958 do pripovedi *Barbara* (1995), premik k nekoliko splošnejši tematiki, povezani s tudi pozitivno avstralsko izkušnjo. Tovrstne motivno-tematske posege najdemo sicer že pri N. Rudolf, npr. v kratki prozi *Bush*, vendar še ne toliko izrazito, da bi jih mogli razumeti kot tipološko oznako.

c) Analizirana literarna dela so literarnoumetniško, stilno in estetsko omejen korpus, vendar vreden premisleka. V njih je namreč oblikovan relativno dovolj prečiščen motivno-tematski kompleks izseljenstva, v svoji osnovni izkušnji manj moten s sicer vzporednimi, a drugovrstnimi problemi. Seveda pa bo dokončno sodbo o tem dala analiza motivno-tematske ravni celotnega literarnega opusa, nastalega med slovenskimi izseljenci.

VIRI IN LITERATURA

Avstralski Slovenec.

ČEBUL SAJKO, Breda, 1995: Vzroki za izselitev. *Dve domovini* VI.

DETELA, Lev, 1991: Pregled slovenske zdomske književnosti. *Dialogi* XXVII/7.

— 1991: Pregled slovenske zdomske književnosti. *NR* 17.

- HLIŠ THIRION, Danijela, 1985: *Zbežati v preteklost*. Zbornik avstralskih Slovencev. Sidney: SALUK.
- KOBAL, Ivan, 1993: *Možje s Snowyja*. Gorica: Mohorjeva družba.
- KOS, Janko, 1983: *Očrt literarne teorije*. Ljubljana: DZS.
- MAVER, Igor, 1992: Slovene Immigrant Literature in the Postmodern World: The Rise of *Multiculturalism and Multi-ethnicity in Australia, the United States of America and Canada*. Dve domovini. Razprave o izseljenstvu 2–3. Ljubljana: Inštitut za izseljenstvo ZRC SAZU.
- POGAČNIK, Jože, 1972: *Zgodovina slovenskega slovstva VIII*. Maribor: Obzorja.
- RUDOLF, Neva, 1958: *Čisto malo ljubezni*. Avstralske črtice. Buenos Aires: Slovenska katoliška akcija.
- SUŠA, Barbara, 1990: *Književnost Slovencev v Avstraliji* (mag. naloga). Ljubljana.
- ŠKOF, Ivanka, 1985: *Visoko v bregu*. Zbornik avstralskih Slovencev. Sidney: SALUK.
- Pod južnim križem*, 1992. Ur. Zora Tavčar. Celje: Mohorjeva družba.
- URBANČIČ, Ljenko, 1991: *Srečanja, portreti, dejanja*. Ljubljana: Založba M&M.
- ŽAGAR, Cilka, 1995: *Barbara*. Celje: Mohorjeva družba.
- ŽITNIK, Janja, 1993: *Literarnozgodovinske raziskave slovenske izseljenske književnosti*. Dve domovini IV.
- ŽOHAR, Jože, 1991: Mati. *Dialogi XXVII/7*.
- 1991: Zemlja. *Dialogi XXVII/7*.
- 1991: Valovanje. *Dialogi XXVII/7*.

SUMMARY

The motif outline of the narratives written by Slovene emigrants in Australia consists mainly of four motifs: the fact of being a foreigner or, rather, without a homeland; the new, Australian experience; political-ideological tensions and conflicts during and after World War II; and universal empirical problems of life. This involves a special, Slovene emigrant model, determining the authentic experience of the new and old homelands through the prism of national, political, and ideological, as well as general human problems. The developmental span of the motif-topical level of the narrative from the corpus shows a considerable shift towards common human motifs and topics, related to the Australian experience, which was also a positive one. These kinds of motif-topical forays can be found in Neva Rudolf's work, e.g., in her short prose »Bush« (*Just a Tiny Bit of Love*, 1958), but not to the extent that they could be considered a typological feature of her narrative. They became more prominent in the narratives *The Men from Snowy* (1993) by Ivan Kobal and *Barbara* (1995) by Cilka Žagar.

Although narrative prose by Australian Slovenes is marked by political and ideological conflicts among Slovenes, this is not to the extent that would burden the primary emigrant experience to the point beyond recognition. The literary works that have been analysed represent an artistically, stylistically, aesthetically, and spiritually limited, but nevertheless interesting opus, primarily because in its basic experience it is disturbed to a lesser extent by parallel, yet different, i.e., ideological and political, problems.

INTERNET – ZAČETEK NOVEGA ALI PONAVLJANJE ZNANEGA? (Kaj pri tem počne Mihail Bahtin?)

Razprava odpira vprašanje o odnosu med knjigo in internetom kot komunikacijskim medijem, ki bo odločilno zaznamoval sporazumevanje v 21. stoletju. Posebna pozornost velja značilnostim internetske interakcije (IRC, MUD), ki daje posamezniku novo možnost za izgradnjo lastne identitete. Pri presojanju nove oblike komunikacije se razprava opira na teoretska izhodišča, ki jih je postavil ruski antropolog Mihail Bahtin. Njegove ideje o heteroglosiji, karnevalizaciji, marginalnosti zaživijo na poseben način v komunikaciji, ki jo determinira internet.

The article tackles the question of the relationship between the book and the Internet as a communication medium, which will crucially mark communication in the 21st century. Particular attention is focused on the properties of Internet interaction (IRC, MUD), which provide an individual with a new opportunity for building his own identity. In judging the new form of communication the paper rests upon the theoretical principles established by Russian anthropologist Mikhail Bakhtin. His ideas about heteroglossia, carnivalization, and marginality come to life in a special way in the communication determined by Internet.

Nobenega dvoma ni, da je 90. leta zaznamovala nova komunikacijska tehnologija, imenovana internet. Razloga za popularnost interneta sta najmanj dva: hitrost v pretoku informacij in njegova cenenost. Z internetom je svet postal velika mreža, v katero se lahko priključi vsak ob vsakem času in kjerkoli, le da ima računalnik, modem in je preko lokalnega distributerja povezan v internetsko mrežo. Uporabniku interneta je danes že omogočeno, da se pogovarja za ceno lokalnega telefonskega impulza s sogovornikom na drugi strani sveta, v preizkusni fazi so video internetski telefoni, ki omogočajo, da sogovornika tudi vidimo. Z vsakim dnem nas vse bolj prepričuje misel, da bomo čas na prehodu iz 20. v 21. stoletje imenovali obdobje interneta.

Tako kot sta nekoč telefon in televizija temeljito spremenila predstavo o svetu, zdaj tudi internet oblikuje človekovo predstavo o časovnih in prostorskih koordinatah. V prispodobi lahko rečemo, da se svet spreminja v vse manjši, a informacijsko vse bolj nasičen kontinuum, kjer se nekoč tradicionalne predstave o času in prostoru deformirajo do neprepoznavnosti. Te modifikacije so dejansko le nadaljevanje tistega spoznanja o relativnosti časa, ki ga je prinesla v kulturo že Einsteinova relativnostna teorija. Relativizacija je spremenila predstavo človeka o življenju. Življenje ni le premočrten niz dogodkov, splet vzročno-posledičnih navezav, ki vodijo od rojstva k smrti. Samega sebe opazujemo z različnih perspektiv, s tem pa naša dejanja dobivajo različen vrednostni predznak. Vsaka nova informacija, ki nastaja kot posledica večperspektivnosti, različnih sopostavitev, pomeni odmik od nekoč bolj ali manj jasne, premočrtne predstave o razvoju življenjske poti.

Če biografijo v osnovi sicer zaznamuje predstava o posledičnosti procesov, o neprekinjenem gibanju, ki spreminja življenje (saj jo uzaveščamo kot splet vzrokov

in posledic), pa naraščajoča informacijska redundanca, ki je največja prav v epohi interneta, zamegljuje predstavo o procesualnosti. Odziv na dražljaje, ki jih v biografskem kontinuumu ponuja informacijsko nasičena kultura, je parcialen, saj se v naši refleksiji ne moreta razviti občutje in zavest o procesualnosti. Uzaveščanje sveta kot spleta zaporednih, linearnih procesov se umika predstavi o parcialnosti, razpršenosti in nelinearnosti dogajanja. Kot da ideja o prihodnosti ni izgrajena iz vnaprej predvidljivih zaporednih procesov, temveč jo zaznamuje občutje neskončnih možnosti, ki jih je šele potrebno realizirati, da bi lahko presojali o njihovi informativnosti.

V tem procesu razsrediščevanja, fragmentarizacije, difuznosti in nelinearnosti, ki se je začel v kulturi 19. stoletja in se razmahnil domala na vsa področja kulture, pomeni internet zadnjo fazo.

Izhodišče tej razpravi je ideja o treh sorodnih evolucijskih etapah kulture v 20. stoletju. Prvo zaznamuje prehod od besede k sliki in zvoku (filmu oz. televiziji) v prvi polovici stoletja, druga je vezana na pojav (osebne) računalnika v 80. letih in tretjo opredeljuje nesluten razmah globalnega informacijskega omrežja, poznanega v 90. letih kot internet. Vse etape odločilno zaznamuje soroden proces komunikacije v sami kulturi oz. med kulturo in njenim uporabnikom-recipientom. Specifika tega procesa se kaže kot prehod od *avtokratske*, avtoritativne izjave k *demokratski*. Če pri opredeljevanju omenjenih kategorij črpamo iz koncepcije jezikovne komunikacije, kot jo je izrisal v svoji teoriji Mihail Bahtin, lahko rečemo, da gre za distinkcijo med t.i. monološko (avtoritativno) in dialoško (demokratsko) naravnostjo govora. Po Bahtinu je monološko naravnana beseda značilnost pesniških vrst, polifonija, raznojezičje, notranja dialoškost pa značilnost proze oz. natančneje romana druge stilistične črte,¹ ki se razvije v umetniško polno, *dialoško* umetnino v literaturi F.M. Dostojevskega.² Roman, usmerjen k sodobnosti, s korenito spremenjenimi časovnimi koordinatami, ki govorijo o novi literarni podobi, povezani s sočasnostjo, je žanr, ki kar najpopolneje *prelamlja* različne govore znotraj govora samega.³ Pri tem seveda Bahtin misli na t.i. raznojezičje (heteroglosijo) in notranjo dialogičnost govora, ki jo nazorno predstavljata sintagmi *печь в печи* in *печь о печи*.⁴ Literarni lik se kot individuum konstituira v spletu (*prelomu*) različnih izjav.

Iz Bahtinove koncepcije je razvidno, da se subjekt izgrajuje šele v kontekstu, ki ga bistveno opredeljuje prav govorna interakcija. Več različnih izjav suponira pluralnost, večperspektivnost, heteroglosijo, kar velja v sami kulturi in v teorijah o družbi za znak demokratičnosti. Nekoliko paradoksalno pa zveni misel, vendar

¹ Gl. razpravo Слово в романе, v: М. Бахтин, Вопросы литературы и эстетики, Москва, 1975.

² М. Бахтин, Проблемы поэтики Достоевского, Москва, 1972.

³ Gl. Слово в романе [...]

⁴ V razpravi se izogibam pojasnjevanju znanih Bahtinovitih teoretskih postavk. Zato tudi ne govorim posebej o vrstah t. i. *notranje monologičnosti*.

praksa upravičuje trditev, da ta heteroglosija oz. večperspektivnost zamegljuje predstavo o določenem predmetu, dejanju, in posledično človeku kot individuumu.⁵ Več različnih izjav-mnenj slišimo, teže si oblikujemo predstavo, močnejši bo dvom pri njenem vrednotenju. Ta misel je odločilna za razumevanje dominantnih pojavov v kulturi 20. stoletja: posameznik v preseku različnih izjav postaja nesuveren, poln dvomov o samem sebi brez jasno razvidnega vrednostnega sistema.

Polifonija Bahtina, ki govori o procesu, kako osvoboditi literarni lik pred avtoritativnostjo avtorja in narediti literaturo čimbolj demokratično, pripelje v posledici v slepo ulico: nekoč ideološko profiliran literarni lik postaja ob različnih kontekstualnih izjavah vse bolj heterogen, nedefiniran in izmuzljiv. Kot tak preneha obstajati kot klasičen literarni lik, kar vodi v končni konsekvenci do lastnega (samo)ukinjanja.⁶

Proces, ki ga je kritika uzavestila že davno in ki se sprva pojavi v literaturi, je moč opazati tudi na drugih ravneh. Soočanje besede (literature) s sliko oz. zvokom v 20. stoletju prav na simptomatičen način obnovi proces, ki vodi od monološko naravnane govora k dialoškemu, od monolitne koncepcije k demokratičnim možnostim, od ideološko jasno berljivega filmskega junaka k vse bolj meglenim in razpršenim podobam lika, ki relativizirajo njegovo vrednost kot junaka v klasičnem smislu besede. V tej evolucijski etapi me bolj kot evolucija samega filmskega lika, zanima proces, ki ga doživlja recipient-gledalec. Če namreč odmerja kinofilm gledalcu natančen položaj – za (estetski) užitek mora gledalec kupiti karto in ob določenem času priti na določen kraj, kjer bodo film prikazovali – lahko tovrstno determiniranost razumemo kot specifično pojavnost monološkega odnosa. Sistem kinofilma postavlja gledalca nedvoumno v odvisen in pasiven položaj. Pomembno spremembo v relaciji do gledalca vzpostavi televizija, ki pomeni prvo stopnjo demokratizacije. Zdaj lahko gledalec izbira, kdaj bo televizijo prižgal in si ogledal film, pri tem pa mu ne bo treba zamenjati niti prostora, film si bo ogledal doma. Ta proces demokratizacije ukinja časovno-prostorsko distanco, ki jo vzpostavlja kinofilm. Televizija, ki pomeni prenos slike in zvoka v zasebnost, je proces, ki bi mu v Bahtinovi terminologiji rekli familiarizacija, ta pa je zagotovo (in tudi po Bahtinu) znak demokratizacije. Novo stopnjo v procesu prinaša razvoj kabelske in satelitske televizije. Gledalec izbira med različnimi programi, a tudi med različnimi diskurzi, ki govorijo vsak na svoj – drugačen način o isti stvari.

Če velja Bahtinova misel, da se posameznikova identiteta konstituira v govornih kontekstih, potemtakem pomeni možnost izbire med različnimi TV programi tudi težavo za gledalca. V iskanju možnosti med različnim, a hkrati podobnim, se gledalec izgublja oz. pričinja dvomiti o verodostojnosti, o resnici povedanega oz. videnega. Razumljivo je, da ta načelni dvom otežuje tudi gledalčevo refleksijo. Nekoč obstoječa totaliteta se pričinja rušiti tudi v tej relaciji. Vse očitneje prodira v

⁵ S to mislijo se navezujem na teorijo informacije oz. na t. i. medijske študije.

⁶ Nazoren primer tovrstnega samoukinjanja opazujemo v ruski literaturi 70. in 80. let – v socartu oz. v ruskem konceptualizmu.

zavest občutje o heterogenosti, vse bolj je podoba samega sebe motna, razpršena in fragmentarna.

Gornji shematski zaris, ki bi mu marsikdo upravičeno lahko rekel kratki kurz iz postmodernizma, dejansko služi le kot ogrodje za razumevanje komunikacije, ki jo je v 80. in 90. letih odločilno zaznamoval računalnik. Sledeč osnovni tezi bi morali namreč tudi v tej fazi kulture najti sorodnosti, ki vežejo proces računalniške komunikacije s t.i. procesom demokratizacije, ki sta jo svojčas doživela literatura in film/televizija. Skušajmo to dokazati. V prvi fazi računalniškega opismenjevanja, ki je pomenil tudi prodor računalnika v zasebnost (Personal Computer), imamo opraviti s kompleksno zgrajenim sistemom, nad katerim se navdušujejo računalniški zanesenjaki, ko odkrivajo zakonitosti njegovega delovanja. Tedaj najbolj razširjeni računalniški operacijski sistem (DOS) deluje po principu logično grajene strukture. Da preidemo do kompleksnejših računalniških operacij, moramo vedno znova predhodno opraviti natančno določene ukaze, ki šele omogočajo kompleksnejši, a že vnaprej lahko predvideni in predvidljivi način komuniciranja. Uporabnik (distinkcija bralec–gledalec–uporabnik) se mora pri komunikaciji z računalnikom držati strogih pravil, da je ta komunikacija (in aplikacija, čemur je raba računalnika v osnovi namenjena) sploh možna. Boljše poznavanje strukturnih zakonitosti, po katerih deluje računalnik, prinese tudi večji uspeh pri njegovi uporabi. V zgodnjem obdobju računalniške tehnologije torej uporabnik na specifičen način ponavlja metodo, ki jo pozna strukturalizem. S tem, ko odkriva principe računalniškega komuniciranja, skuša zreducirati kompleksnost stroja na najpomembnejše ponovljive skladnike te komunikacije in odkriva med njimi bazične komunikacijske principe. Potemtakem gre za proces, ki bi mu rekli z vidika formalizma razgaljevanje postopka (обнажение приема), s čimer želimo odkriti *dominanto*, njeno poznavanje pa olajša razumevanje zakonitosti v računalniškem sporazumevanju. Ta komunikacija z računalnikom je po svojem značaju monološka, zreducirana na razumevanje elementov in njihovih odnosov, kot obstajajo v logično zgrajenem hierarhičnem sistemu računalniških znakov. Morebitno uporabnikovo neupoštevanje zaporednosti ukazov ali celo njihovo spreminjanje onemogoča vsakršno komunikacijo. Računalniški sistem je zgrajen po principu linearnosti, vnaprej predvideno časovno determinirano ponavljanje znakov poudarja vsakič znova monolitnost in hierarhično urejeno zgradbo stroja, ki natančno določa smernice komunikaciji. Ta proces, v katerem bi lahko odkrivali značilnosti modernistične estetike,⁷ se pričinja radikalno spreminjati ob koncu osemdesetih let s pojavom novega programja, ki ga poznamo pod imenom Okna (Windows). Če sem povsem natančen, se radikalna sprememba rodi s pojavom Oken 95, ki postanejo sami operacijski sistem. Vloga se zamenja – prejšnje enačice Oken delujejo kot aplikacija znotraj DOS, zdaj pa obstaja nekoč dominanten operacijski sistem le kot arhaičen ostanek – kot aplikacija znotraj Oken 95.

⁷Prim. Sherry Turkle, *Life on the screen*, Simon&Schuster, 1995

V čem je opaziti spremembo, ki je bistveno modificirala komunikacijo z računalnikom? Prva ugotovitev temelji na dejstvu, ki ga bodo podprli sami računalničarji: če je bilo mogoče DOS dekonstruirati in se navduševati nad znanjem, ki ga ima računalničar zaradi razumevanja strukturnih zakonov, Okna 95 tega užitka ne dopuščajo. Okna 95 so sistem, ki ga ni mogoče več zreducirati na nekaj temeljnih zakonitosti, predstava o njihovi strukturiranosti je tudi za računalničarja meglena oz. *motna*. Druga ugotovitev govori o radikalni spremembi v komunikaciji med uporabnikom in računalnikom, ki jo prinašajo Okna 95. Če se pred uporabnikom DOS-a pojavi komandna vrstica, kamor je potrebno vpisati pravo besedo-znak, da se bo po določenem linearno grajenem zaporedju izvedla določena aplikacija, se pri Oknih 95 pojavi na ekranu veliko število ikon. Uporabniku ni več potrebno v sukcesivnem zaporedju tipkati ukazov, temveč mora **izbrati** le določeno ikono in operacijski sistem postori namesto njega vse, da se pojavi določena aplikacija. Še več: aplikacije lahko obstajajo na ekranu **sočasno**, njihov obstoj pa je odvisen le od pritiska na ustrezno sliko/ikono. Asociacija z daljinskim upravljalcem za izbor televizijskih programov je spet simptomatična. Z vpeljavo Oken kot bazičnega operacijskega sistema se dogaja soroden proces v komunikaciji, kot ga opazamo pri prehodu od kinofilma k televiziji oz. ob širjenju TV omrežij. Kot se je v določenem času kinofilm (kot linearna, časovno determinirana komunikacija) s prodorom televizijskih omrežij transformiral le v eno izmed možnosti, ki jih ponujajo hkrati različne televizijske mreže, tako se je linearno zgrajen, monološki operacijski sistem DOS spremenil samo v eno izmed možnosti, ki jo ponujajo na ekranu Okna. Tako kot se je že večkrat v zgodovini temporalni vidik zabrisal na računalniškem spacialnem, je tudi računalniška tehnologija potrdila proces, ki se kaže že kot arhetipska konstanta: polifonija, ki suponira decentralizacijo in dehierarhizacijo monolitnega, pomeni favoriziranje spacialnega vidika oz. briše časovne ločnice med posameznimi pojavi oz. izjavami.⁸ Tudi računalniška komunikacija je (podobno kot TV) predvsem stvar uporabnika (gledalca), ki izbira med možnostmi sprehajajoč se z miško po ekranu (oz. s prstom po daljinskem upravljalcu). Okna so po svoji karakteristiki potemtakem mehanizem, v katerega je že v osnovi vgrajena

⁸ Ni naključje, da tudi M. Bahtin pri svojem razumevanju polifonije poudarja pomen prostora oz. prostorske perspektive v delih Dostojevskega. Raziskovalec Bahtina in Dostojevskega Aleksander Skaza je tako, upoštevaje izsledke Bahtina, zapisal: »Dostojevski je videl in mislil svoj svet v prostoru. Vse miselno gradivo resničnosti si je v svojih delih prizadeval organizirati v kratkem časovnem razmaku in ga razviti ekstenzivno v obliki dramatičnega primerjanja. Razumeti svet je pomenilo za Dostojevskega – dojeti vse njegove lastnosti, njegove razvojne stopnje kot istočasne in pogoditi njihove medsebojne odnose z vidika enega samega trenutka.« (A. Skaza, Mihail Mihajlovič Bahtin – v: Mihail Bahtin, *Teorija romana*, Ljubljana, 1982). Zanimivo je, da tudi Jola Škulj v svoji razpravi o vprašanju konceptualizacije modernističnega romana obravnava spacialno formo (spacializacijo) kot temeljno prepoznavno kategorijo modernistične proze. Pri svojem razumevanju sooča pojem spacializacije pri J. Franku (*Spatial Form in Modern Literature*) z Bahtinovým pojmom dialogizacije in ugotavlja, »da pojma spacialna forma in dialoški diskurz implicirata tip mišljenja, ki je drugačno od tistega, ki pripada logocentризmu, predpostavljata [...] pojmovanje resnice kot aporije oz. takšne interakcije, kot jo nakazuje beseda dialog ali pa pri Kristevi pojem *double*. [...] Dejansko tako spacialnost kot dialoškost, če sledimo Bahtinovým formulacijam, predpostavljata zavest, ki je povsem decentralizirana.« (Jola Škulj, *Spacialna forma in dialoškost*, Primerjalna književnost, 1989, 1)

ideja večjezičja oz. heteroglosije – uporabnik se glede na svoje preference odloča, katere oblike komunikacije (aplikacije) bo realiziral. Med temi aplikacijami obstajajo tudi pojavi notranje dialošnosti, saj programje lahko interaktivno obravnava uporabnikov ukaz oz. izjavo, ga upošteva in mu ponudi za nadaljevanje komunikacijske operacije več možnosti (prim. vlogo Čarovnika oz. Asistenta v Office 97!). Ta dialošnost postaja znotraj Oken 95 nuja, saj se pričinja uporabnik **izgubljati** med številnimi možnostmi, ki jih ponuja programje. To pa poraja njegovo negativno stališče do računalnika in do uporabnosti programja.

Če interpretiramo izjave o *izgubljenosti* pred računalnikom drugače, lahko rečemo, da je sprememba monolitnega in monološkega računalniškega sistema v mnogovrsten (mnogojezičen) mehanizem prinesla pred povprečnega uporabnika prepreko – nekoč že naučena pravila o funkcioniranju stroja so zastarela, možnosti, ki jih odpira novo programje je toliko, da ostaja uporabnik v poskusih komuniciranja z njimi le na pol poti. Uporabnikova komunikacija v decentraliziranem svetu računalniškega programja je le fragmentarna in prinaša občutje nelagodja in nemoči. Ni potrebno posebej poudarjati, da postmodernistična kritika govori o *razpršenem* jazu v svetu mnogoterosti (multiplicity), heteroglosije in fragmentarnosti.

Omenjena opažanja dopuščajo, da govorimo o ponovljivih fazah kulturnega razvoja v različnih zgodovinskih obdobjih. Soroden proces, ki vodi od monološkosti (monolitnosti) k polifoniji v samem literarnem delu, zaznamuje realno življenje (gledalca) ob prehodu kinofilma h globalnemu televizijskemu omrežju. Tako kot z vidika gledalca pomeni televizija večjo izbiro, a mu ta nalaga tudi večjo odgovornost pri presojanju tega, kar posledično sprejema za resnično in *dobro*, ustvarja tudi sodobno računalniško programje vse popolnejšo in kompleksnejšo iluzijo nečesa, kar naj bi bilo dejansko tudi res. Bolj informativna (v širokem smislu besede) bo računalniška komunikacija, bolj popolno bo učinkoval splet besede, zvoka in podobe/slike na uporabnika, prej se bo ta v množtvu različnih možnosti odločil za ponujeno formo informacije oz. za resničnost, ki jo ta vzpostavlja. Nobenega dvoma ni več, da je računalniška komunikacija odločilno posegla v preoblikovanje človekove identitete. Najbolj opazno modifikacijo osebnosti prinaša nova forma komunikacije z računalnikom, ki jo poznamo kot internet (mreža mrež). Ta komunikacija pa se spet oblikuje po že znanih in omenjanih evlucijskih fazah.

Če odmislimo danes že bolj ali manj preživete komunikacijske internetske protokole (npr. gopher, archive) predstavlja prvi pomemben korak pri prodoru med množične oblike komuniciranja t. i. WWW (svetovni splet). Ta bazična forma internetske komunikacije obnavlja temeljne zakonitosti pisave: ko se priključimo na spletni strežnik, prebiramo na njem tekst, ki je organiziran na podoben način kot katerokoli drugo besedilo. Komunikacija, ki jo vzpostavljamo s tem tekstom, je po svoji naravi monološka, vezana le na kontekst spletne strani, ki pa načeloma ne govori o specifikah določenega izjavljalskega stališča. Odnos do teksta na spletnem strežniku se radikalno spremeni z rabo t. i. HTML jezika oz. hiperteksta, ki omogoča uporabniku pogled v njegovo *globino*. Za označeno (markirano, hipertekstno) povezavo se razkriva neskončno množstvo kontekstualnih navezav. Markirana izjava

tako izgublja svoj monološki značaj, v kontekstu neskončnih možnosti, ki jih odpira hipertekst, pa se relativizira pomen (hiper)znaka in s tem vsega teksta. Povsem nazorno udejanja hipertekstna faza internetske komunikacije prehod v razumevanju teksta kot zaključene celote oz. monološkega sistema k ideji o razpršenosti, fragmentarnosti in nezaključenosti teksta, ki jo zastopa večina poststrukturalističnih teoretikov.⁹

V primerjavi z drugimi oblikami komunikacije v kulturi ugotovimo, da tudi hipertekstna faza internetske komunikacije ne temelji na principu linearnosti, temveč odpira možnost neskončne izbire in povezav. Relacija temelji – podobno kot komunikacija preko TV omrežja ali pa Oken – na ideji o spacialni navigaciji, ki omogoča sočasno sopostavljanje zunaj časovne determiniranosti in brez vnaprej določene hierarhije. Razumljivo je, da hipertekstna faza komunikacije nazorno udejanja princip dialošкости, heteroglosije, s tem pa se v tem prostoru nikoli končnega dialoga izgublja tudi lik avtorja in posledično subjekta kot entitete z razvidno ideološko pozicijo. Kot sklep omenjenega razumevanja lahko zapišemo nekaj podobnega kot v zvezi z relacijo uporabnik – računalnik, ki deluje pod Okni 95. Posameznik, ki se prepusti deskanju po globalnem omrežju, se pred neskončno izbiro možnosti počuti vse bolj zmeden in izgubljen. Le kako naj v stalno izmuzljivih in spremenljivih možnostih odkrije možno identiteto, ki bo osmišljala njega samega?

V iskanju paralel med raznimi etapami kulture ugotavljamo, da je pripeljal proces decentralizacije, polifonije in demokratizacije v svoji skrajni fazi k rušenju identitete, k izgubi lastnega jaza, k relativizaciji vrednot oz. k njihovem ukinjanju. Če razumemo tudi internetsko komunikacijo znotraj omenjene paradigme, ki jo je postavila postmodernistična kritika, pa se zdi prav paradoksalno, da raba interneta v svetu skokovito narašča.

Če opažamo v vseh dominantnih etapah komunikacije v kulturi 20. stoletja prehajanje od ideološko profilirane izjave, ki opredeljuje posameznika (lik) kot subjekt k vse opaznejši razsredinjenosti, razpršenosti jaza (in kot posledici motnosti – ki se uporablja kot pogosta oznaka časa, v katerem živimo), imamo s tem razpršenim jazom (oz. ne-jazom) v dobi interneta opraviti že v osnovi. O tem nas prepričuje način internetske komunikacije poznan pod imeni IRC, MUD (MUSH, MOO). Bistvo internetskega kramljanja (Internet Relay Chat) je v tem, da se uporabnik po lastni izbiri priklopi na kanal, kjer pod psevdonimom izgraja v (po)govoru z drugimi realnimi uporabniki (ki komunicirajo prav tako pod izmišljenim imenom) istega kanala virtualno identiteto, ki izhaja iz njegovih realnih intimnih potreb in želja. Načeloma verbalna (IRC) komunikacija postane veliko kompleksnejša in izzivalna s pojavom MUD (Multiple User Domains-Dimensions in temu podobnih komunikacijskih oblik). Po svojem značaju gre pri MUD za igro – labirint (Dungeon)¹⁰, kjer uporabniki izgrajujejo v skladu z vnaprej določenimi pravili vsak svojo iden-

⁹Prim. George P. Landow, *Hypertext: The Convergence of Contemporary Critical Theory and Technology*, The John Hopkins University Press, 1992.

¹⁰Sprva je kratica MUD pomenila le oznako za Multi-User Dungeon.

titeto, da bi nato ob medsebojnem sodelovanju razrešili zastavljeno uganko in tako končali interaktivno igro. Pri MUD ne gre več le za verbalno simulacijo, saj udeleženec prevzema in oblikuje podobo/lik na ekranu, ga po njem premika in na ta način ustvarja/režira neke vrste filmsko zgodbo. Za razliko od t. i. pustolovskega MUD-a temelji druga vrsta (t.i. socialni MUD) na kreiranju lastnih pravil in lastnega virtualnega sveta, v katerem gradijo udeleženci neke vrste virtualno državo (MOO). Ne glede na vrsto interaktivne komunikacije ustvarja udeleženec svojo identiteto v dialogu (najpogostejše verbalnem) z drugimi udeleženci. Načelna možnost biti priklopljen na več kanalov hkrati (oz. možnost ustvarjati več likov hkrati znotraj enega MUD) omogoči izgrajevati več različnih virtualnih subjektov, ki pa se oblikujejo vedno v preseku konkretnih polilogov – *skozi* različen govor. Izgradnja virtualnih identitet tako povsem nazorno udejanja postmodernistično razlago, da bi razumevali *jaz* v sferi diskurza.

Internetska interaktivna komunikacija postaja neke vrste socialni laboratorij za eksperimentiranje s pojavnostmi samega sebe. Različne simulacije nudijo možnosti, kako razumevati kompleksnost sveta, v katerem si posameznik izgrajuje identiteto na temelju, ki ga ne determinira vnaprej načrtan sistem pravil in obnašanja. Ustvarjanje mentalne konstrukcije, v kateri si posameznik s pomočjo računalnika izgrajuje resnico o sebi samem v interakciji s sorodnimi izjavami drugih udeležencev, suponira idejo absolutne svobode. Možnosti v gradnji lastne (virtualne) identitete so neomejene, konstruiranje virtualnih subjektov, ki jih posameznik v realnosti ne more ali si jih ne upa ustvariti, pomeni možnost, da se obogaten z izkušnjami virtualnega dialoga osvobodi realnih težav pri komuniciranju, svojih kompleksov in travm. Interaktivna komunikacija predstavlja tako nekakšno avto-terapijo *izgubljenemu jazu*.¹¹

V internetski interaktivni komunikaciji je tudi proces naracije drugačen, saj je obstoj privzete-izmišljene podobe določen z intimno (varno) mizansceno. V trenutku nelagodja lahko posameznik komunikacijo preprosto prekine, ne da bi pri tem virtualna komunikacija kakorkoli vplivala na realni kontinuum – virtualni subjekti poznajo realne udeležence komunikacije le po njihovem govoru... Ta virtualna identiteta, osvobodjena vnaprejšnjih omejitev in prepovedi, dejansko pod masko virtualnosti govori o resničnosti – o resničnih željah, potrebah in nagnenjih, ki se razkrivajo iz virtualnega poliloga.¹² Če si za trenutek izposodim Bahtinovo misel o tem,

¹¹ Prim. razmišljanje udeleženca MUD, ki ga navaja Sh. Turkle: »I like to put myself in the role of a hero, usually one with magical powers, one one MUD, start a few conversations going, put out a question or two about MUD matters, and ask people to drop off replies to me in a special in-box I built in my mud 'office'. Then I put my character to sleep and go off and do some work. Particularly if I'm in some conflict with someone at work it helps to be MUDding, because I know that when I get back to the MUD I'll probably have some appreciative mail waiting for me. Or sometimes I use a few rounds of MUD triumphs to psych myself up to deal with my boss.« (Sherry Turkle, *Life on the screen*, Simon&Schuster, 1995, 189)

¹² Simptomatični sta izjavi udeležencev virtualne interakcije: »I was on the game talking to people about my problems endlessly... I find it a lot easier to talk to people on the game about them because they're not there. I mean, they are there but they're not there. I mean, you could sit there and you could tell them about your problems and you don't have to worry about running into them on the street the

da je vsak izjava ideološka oz. teleološka, potem lahko suponiramo, da bo izjava v virtualni komunikaciji osvobodena večine sublimnih form. Spoznavanje sorodnosti (sistemskega) v virtualnem naj bi potemtakem pomenilo tudi kvalitativno stopnjo pri izgradnji lastne suverenosti in avtonomnosti v realnosti.

Nesluten razmah internetskih orodij vodi k tisti razvojni fazi, primerljivi z že znanimi evolucijskimi etapami v kulturi, ki govori o spletu besede, slike in zvoka. V bližnji prihodnosti bomo kreirali totalno simulacijo, v kateri se bodo virtualni liki povezovali preko omrežja v kontinuum, sestavljen iz realnih (na ekranu vidnih) podob in realnega zvoka (glasov). Vrednost omenjeni misli dajejo nedvoumne izjave velikih računalniških korporacij (Microsoft, Intel) o razvojni strategiji, ki je usmerjena k širjenju sistema videotelekonferenc. Prvi poskusi v smeri totalne simulacije pa so bili narejeni že nedavno tega z različicami internetskega video telefona oz. s preprostejšimi interaktivnimi audio/video orodji (CUSEEME).

Če je opaziti v komunikaciji 80. let, ki jo zaznamuje računalnik, že v začetku stoletja viden proces, ki pelje od besede k sliki in zvoku in ustvari film, se ta proces v internetski komunikaciji ponavlja, vendar z osupljivo naglico. Ob teh vzporednicah je videti kontinuiteto še v enem procesu, ki ga opažamo ob naraščajoči gledanosti televizije v 60. in 70.-ih letih in za katerega sem si že izposodil termin iz teorije M. Bahtina – gre za t. i. familiarizacijo. Ta pomeni način profanacije vsega visokega, idealnega, abstraktnega (monološkega – op.p.) na raven zemlje in telesnosti. Familiarizacija pomeni že po svoji naravi način demokratizacije, ko v življenju uteleša idejo polifonije. Proces demokratizacije medijev v 20. stoletju pomeni potemtakem tudi proces familiarizacije. Dejansko pomeni čas televizije in osebne računalnika približevanje in posledično vdor tehnike v svet zasebnega (beri domačega). Televizija in računalnik sta že postala domala nepogrešljiv način za oblikovanje zasebnosti in osebnosti. Proces familiarizacije je očitno dosegel skrajno stopnjo z internetsko komunikacijo. *Prijateljevanje* z računalnikom ima drugačen značaj kot jo ima interakcija s televizijo. Tako kot v hipertekstni (HTML) tudi v interaktivni komunikaciji (IRC, MUD) posameznik ni le pasivni udeleženec določenega načelno možnega in nekoč že strukturiranega dogajanja (kot ga je videl npr. avtor TV prispevka ali režiser filma). Udeleženec interaktivne internetske komunikacije šele izgrajuje dogajanje kot avtor med avtorji (lik med liki, subjekt med subjekti). Njegova **realna** sposobnost (oz. nesposobnost) strukturirati samega sebe kot virtualen-navidezen subjekt se kaže ponovno v preseku povsem realnih izjav oz. realne interakcije. Med računalnikom, ki omogoča vzpostaviti virtualno na povsem realen način, in udeležencem komunikacije se tako splete tesna vez, ki ji

next day (Turkle, 198) »The more I do it, the more I feel I need to do it. Every couple of days I'd notice, it's like, 'Gee, in the last two days, I've been on this MUD for the total of probably over twenty-eight hours.«... I mean I'd be on the MUD until I fell asleep at the terminal practically, and then go to sleep, and then I'd wake up and I'd do it again (Turkle, prav tam). Sh. Turkle ugotavlja, da MUD deluje kot mediatorji za realizacijo fantazije, ki jo udeleženec projecira v virtualni svet: »Stewart's MUD serves as a medium for the projection of fantasy, a kind of Rorschach. But it is more than Rorschach, because it enters into his everyday life. Beyond expanding his social world, MUDs have brought Stewart the only romance and intimacy he has ever known« (Turkle, 194).

lahko z vso upravičenostjo rečemo skrajna stopnja familiarizacije. V Bahtinovi teoriji se familiarizacija tesno veže s pojmom karnevalizacije oz. grotesknega odnosa do sveta, za katerega je značilna nenehna dinamika enotnosti polarnih nasprotij oz. dvojni (ambivalentni) aspekt v dojemanju sveta človekovega življenja.¹³ Nova socialna izkušnja, ki jo prinaša internet, nastaja v preseku dveh kontinuumov (realnega in virtualnega) in je tudi po svojem značaju izrazito ambivalentna in groteskna. Podobno kot ugotavlja Bahtin za karneval – kot najbolj čiste forme grotesknega odnosa do sveta – tudi udeleženci interaktivne komunikacije ne igrajo, temveč jo živijo.¹⁴ Dejansko nastaja med realno in virtualno komunikacijo splet, kjer se ukinjajo ločnice med eno in drugo ravni ter nastaja t. i. dvosvetnost (двумирность). Ta pojav ima tudi sorodno funkcijo, kot so jih imele karnevaleske forme v kulturi različnih obdobj. Če so po eni strani degradirale monolitnost hierarhičnega sistema, so ga pa drugi dinamizirale in ga s tem ponovno aktualizirale. Ni mogoče mimo dejstva, da je v svojem času oblast karneval tolerirala, ga celo podpirala ter v njem odigrala strogo določeno vlogo. V karnevaleskih sopostavitvah, kjer si je lahko vsak udeleženec nadel masko po lastni izbiri, se je zrcalila ideja *narobe sveta*. Zamenjava vrednostnih predznakov, spreminjanje družbene vloge in lastne identitete pa so dejansko vodili k utrjevanju znanih predstav o urejenosti sveta in odnosov v njem – kot pač obstajajo v realnem svetu. Kaj ni mogoče virtualen svet – ta *narobe svet* ob koncu 20. stoletja razumeti na podoben način – kot poskus, da bi utrdili pomen in vrednost realnih odnosov?

Zdi se, da udejanja internet na najbolj nazoren način tiste teoretske postavke postmodernistične koncepcije, ki konotirajo z Bahtinovimi pojmi mnogojezičja, karnevalizacije, dehierarhizacije, familiarizacije ipd. Ti Bahtinovi termini vsak po svoje govorijo o istem – o prehodu centralizirane (monološke) izjave k decentralizirani (dialoški). Ta proces, ki ga navadno ponazarjamo s terminologijo sociologije kot prehod od avtokracije, totalitarizma k demokraciji, zaznamuje dominantne etape kulturnega razvoja v 20. stoletju. Pluralnost in heteroglosija (heterogenost), ki

¹³Prim. M. Бахтин, *Проблемы поэтики Достоевского*, Москва, 1972, 206–207, *Творчество Франсуа Рабле*, Москва, 1965, 15–16. Po Bahtinu se princip dialogičnosti realizira v oblikah ljudske kulture smeha oz. v t. i. formah karnevalske kulture. Te forme tudi J. Kristeva (*Desire in Language*) razume kot nekaj, kar prezira kavzalnost in identiteto in kar obstaja samo v relacijah ali skozi nj. Dialogičnost in karneval predpostavljata jezik, ki beži pred linearnostjo – zakonitostjo (prim. tudi J. Škulj, *Spacialna forma in dialoškost*, Primerjalna književnost 1989, 1).

¹⁴Zanimivo in povedno je, da se poskusi udejaniti virtualno razmerje v realnem življenju (torej ukiniti dvosvetnost) navadno končajo z neuspehom, na kar opozarja tudi Sh. Turkle: »In a second phase, players commonly try to take things from the virtual to the real and are usually disappointed. Peter, a twenty-eight-year-old lecturer in comparative literature, thought he was in love with a MUDding partner who played Beatrice to his Dante (their characters' names). Their relationship was intellectual, emotionally supportive, and erotic. Their virtual sex life was reach and fulfilling. The description of physical actions in their virtual sex (or TinySex) was accompanied by detailed descriptions of each of their thoughts and feelings. It was not just TinySex, it was TinyLovemaking. Peter flew from North Carolina to Oregon to meet the woman behind Beatrice and returned home crushed. '[On the MUD] I saw in her what I wanted to see. Real life gave me too much information'« (Turkle, 207).

ju postavljamo kot sinonima za demokratičnost, so ob intenzivnem tempu tehnologije korenito zaznamovale predstavo o subjektu-individuumu. Če opazimo sprva le v literaturi proces, ki govori o razpadu literarnega lika na več pojavnosti (govorov), kar pripelje posledično k razvrednotenju in ukinjanju literarnega subjekta v klasičnem poetološkem smislu besede, se ta proces ponovi v relaciji film/televizija – gledalec oz. računalnik – uporabnik. Mnoštvo heterogenih podob, najpogosteje sestavljenih iz fragmentov različnih govornih izjav, ki posamezniku onemogočajo celovito refleksijo, pripelje do t. i. razpršenega subjekta, fragmentarnosti, k izgubi totalitete, krizi identitete ipd. Kaj ne govori ta podobnost in paralelnost evlucijskih faz o ponovljivih strukturnih zakonitostih, ki jih kultura realizira in aktualizira v določenih časovnih etapah na soroden način?

Kljub dejstvu, da oblike internetske komunikacije nedvoumno udejanjajo že ponovljene in ponovljive karakteristike, odpirajo tudi novo fazo komunikacije, ki pomeni možnost za novo vrednotenje samega sebe. Novost te komunikacije je dejstvo, da se posameznik v njej ne pojavlja v vlogi, ki bi že v osnovi govorila o apriorni destruirani podobi lastnega jaza. Posamezniku, ki je povsem osvobojen realne družbene vloge, se v kiberprostoru, v praznini brez vsakršnih označevalcev ponuja nešteta izbira možnosti. Ta principierna praznina ustvarja udeležencu iluzijo totalne svobode, ki vabi h konstruiranju idealne virtualne države, kjer prične posameznik izgrajevati lasten subjekt začnši od nič in kjer lahko doseže vse.

Če sprejemamo gornja opažanja za verodostojna in jih povežemo z ugotovitvami o naraščajoči rabi interneta, lahko to dejstvo razumemo za konstrukcijsko fazo v izgradnji identitete. Udeleženec komunikacije postaja avtor novega kolektivnega teksta, kjer se šele izgrajujejo njegove bodoče karakteristike. Heterogenost, mnogoterost, fragmentarnost, polifonija postajajo znaki kreativne faze, saj posameznik ustvarja relacijo povsem po lastni izbiri, izhajajoč pri tem iz lastne želje, potrebe oz. notranjega vzgiba. Ta relacija, ki skuša *potlačiti* neko socialno oz. zgodovinsko izkušnjo, je po svoji karakteristiki principiarno svobodna, demokratična in kot taka daje možnost za konstruiranje nove identitete.

Ali pomeni ta samo-terapevtska relacija v končni konsekvenci tudi prebujanje individuumu v novem sistemu vrednot, ali pomeni le stopnjevanje postmodernistične shizoidnosti, pa je za zdaj le stvar ugibanja.

SUMMARY

The Internet, as a new form of communication, presents the problem of defining dialogism in new and different ways as compared to what we have known about communication until now. Virtual worlds can be created in the digital meeting points (MUD, MOO, IRC) practically by anyone who wants to do so and the existence of such worlds simultaneously implies the further possibility of creating even more virtual or real-life subject-identities. In the latter case, the participant in electronic communication constructs a virtual personality unanchored in previously determined patterns of behaviour or the social systems of prohibition. Accordingly, the process of virtual dialogue means infinite possibilities of constructing one's own personality from scratch. Any such personality is therefore the result of the particular experiences gained during the process of (virtual) communication and does not derive from any relationship with pre-fabricated (social) value

systems. This central characteristic of communication on the Internet therefore implies two important features. First, it allows the individual to carry out dialogic exchanges independently of one's own real-life identity and according to one's wishes. In the same way, virtual dialogue means, from the very start, that there is a different way of displaying or reflecting one's individuality. The thought processes underlying a dialogue no longer lie under the internalized control mechanisms developed in relation to one's private desires. Likewise, one's starting point for finding a personal identity is intrinsically linked with a notion of absolute freedom. Second, in connection with the liberating potential to join new marginal, cultural, linguistic or behavioral groups in an overarching great dialogue, this principle entails an utterly modern theory of communication capable of incorporating free will and accidents. Such a development gives new life to Bakhtin's conception of speech and communication in general.

NAVODILA AVTORJEM

Prispevki za Slavistično revijo so v slovenščini, izjemoma tudi v drugih slovanskih in svetovnih jezikih. Avtor odda prispevek enemu od glavnih urednikov v dveh izvodih; na listu naj bo 30 vrstic. Dolžina razprave naj ne presega ene in pol avtorske pole (25 strani, tj. 45.000 znakov), ocene 12 strani (24.000 znakov), poročila 4 strani (8.000 znakov). Rokopis po možnosti oddati tudi na PC-jevi disketi, zapisan v formatu ASCII ali v katerem od urejevalnikov besedil za okensko okolje; mogoče pa ga je poslati tudi po elektronski pošti na naslov *slavisticna.revija@uni-lj.si*. Besedilo naj ne bo razlomljeno v strani in besede ne deljene. Navodila za tipkanje opomb, ležečega in polkrepkega tiska, vezajev, pomišljajev, narekovajev, naglašanih, nestandardnih znamenj ipd. dobi avtor pri tehničnem uredniku. – Sinopsis naj ne bo daljši od 8 vrstic. Slovenski povzetek, ne daljši od dveh strani, podaja rezultate razprave; uredniku se sporoči želeni jezik za prevod. V neslovenščini napisane razprave imajo povzetek v slovenščini. – Avtor naj priloži številko svojega žiroračuna, ime in naslov banke, pri kateri ima odprt žiroračun, naslov stalnega bivališča, ime inštitucije, na kateri dela, in naslov, kamor naj pridejo korekture. Če rokopis ni sprejet, glavni urednik avtorja pismeno obvesti. Ob izidu dobi avtor 20 separatov svoje razprave oziroma 10 primerov ocene.

Avtorju se stavijo še naslednje tehnične zahteve. Korekture svojega prispevka opravi v treh dneh. Pri tem in pri prečrkovanju tujih pisav se drži Slovenskega pravopisa 1994. – Slikovni material priloži na posebnih listih, vsako sliko s svojo številko, v rokopisu pa mora biti označeno, kam katera sodi; podnapisi k slikam so že v rokopisu razprave. – Ponazarjalni zgledi se podčrtavajo; polkrepki tisk je rezerviran za podnaslove in je označen z dvojno podčrtavo. Posebni znaki naj bodo označeni z barvnim svinčnikom, ob robu pa razločno izrisani. – Daljši navedki (nad 5 vrstic) naj bodo odstavčno ločeni od drugega besedila (navednice tedaj niso potrebne). Izpusti so v navedku označeni s tremi pikami v poševnem ali oglatem oklepaju; na začetku in na koncu citata so tropičja nepotrebna. – Besedilo opombe naj bo v članku na koncu v enem kosu. Zaporedna številka opombe stoji stično za ločili, ki sledijo temu mestu. – Literatura se navaja na kratek način v oklepaju v tekočem besedilu in v opombah, v daljši obliki pa v seznamu literature ali v seznamu navedenk na koncu razprave. Med besedilom se sklicujemo na dela takole: (Breznik 1934: 213), v seznamu navedenk pa navedek razvežemo:

Anton BREZNIK, 1934: *Slovenska slovnica za srednje šole*. Celje: Mohorjeva družba.

V seznamu literature je letnica neposredno pred navedbo strani. Članek v reviji se navaja takole:

Janko KOS: Problem časa v slovenski liriki. *Slavistična revija* XXXIX/1 (1991). 1–14.

V opombah so enote bibliografske navedbe ločene med seboj z vejicami:

¹Anton Breznik, *Slovenska slovnica za srednje šole*, Celje, Mohorjeva družba, 1934, 16–18.

Na koncu vsake bibliografske enote je pika. Naslovi samostojnih izdaj so ležeče postavljeni. Zbirka se nahaja v oklepaju tik pred navedbo strani, založba se pri knjigah starejšega datuma opušča, prav tako tudi krajšava str. za stran. Naslovi v stroki znane periodike so okrajšani, tako je lahko tudi avtorjevo ime. Pri zaporednem navajanju več del enega avtorja v seznamu literature ali navedenk namesto imena in priimka napravimo dva pomišljaja. Kadar na isto leto pride več del istega avtorja, letnici na desni stično dodajamo male črke slovenske abecede: 1944a, 1944b. Bibliografske navedbe naj bodo enotne.

Slavistična revija prihaja tudi na internet: <http://www.ijs.si/lit/sr.html>.

- Jezik*. Časopis za kulturo hrvatskoga književnog jezika. 4/45. 121–160.
- RAMOVŠ, Fran: Zbrano delo. Druga knjiga. Uredil Jože Toporišič. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1997. 826 str.
- Škrabčeva misel II*. Zbornik s simpozija '96. Urednik Jože Toporišič. Nova Gorica: Frančiškanski samostan Kostanjevica, 1997. 208 str.
- ŽONTAR, Jože: Struktura uprave in sodstva na Slovenskem od srede 18. stoletja do leta 1948. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1998. 265 str.